બે નવીન ચોપડી.

દીલબહાર | ગુલશન.

કી. રૂ. [illegible] | કી. રૂ. [illegible]

આ લેખના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લોકને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રૂ. ૧.

નમુનો મફત.

[illegible] પોસ્ટ ટીકીટ મોકલનારને નમુનો મફત મોકલવામાં આવશે.

બાનુઓને માટે

કામીનીયા કોલ્ડ ક્રીમ.

દાદ, ખાંસ અને તેવાંજ બીજાં કારણોથી શરીરની ચામડી કાળી બની જાય [illegible] જાય કે નરમ કાળી બની જાય છે, તેને નરમ સુંવાળી અસલ તંદુરસ્ત હાલતમાં લાવવાને ઉપયોગી બન્યું છે. એ ગુણો સાથ વળી એમાં સ્વચ્છ ચમેલીની મોહક અને મીઠી સેન્ટની પ્રસરી રહી છે, એને માટે વાપરવામાં આવતા પાટ ઘણાં સુંદર અને રંગીઆમણા હોવાથી ટોઇલેટ ટેબલની શોભામાં વધારો કરે છે. દરેક બાનુઓએ પોતાની ચામડી અસલ સ્થીતીમાં રાખવા માટે દરરોજ વાપરવું જોઇએ. કી. એક પાટના રૂ. ૦-૧૨-૦.

બનાવનારા

કામીનીઆ પરફ્યુમરી કંપની,

સોલ એજંટઃ—ધી એંગ્લો ઈંડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું.

દરેક જાતની દવાઓ વેચનારા, નં. ૧૫૫, જુમામસીદ, મું.

આજકાલ અત્તરો ઘણી (હલકા ઉંચી) જાતના વેચાય છે અને ઘણી વખત અત્તરો ખરીદવી વખત વેચનારાઓની મુનસફી ઉપર રહેવું પડે છે અને તેથી કરીને ભોળા માણસો અથવા અત્તરો સંબંધી જેઓને સમજ નહી હોય તેઓ હલકા માલની વધારે કીમત આપીને ઠગાય છે તેટલા માટે તમો એક વખત નીચે જણાવેલા મધુર પમરાટવાલા અત્તરો વાપરો જેથી ઠગાવા ધાસ્તી રહેજ નહી.

"કામીનીઆ" (રજીસ્ટર્ડ) આ મધુર અત્તર કેવડાનું બનેલું છે અને ઘણું મનપસંદ છે. કીંમત ૧ ડ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૮-૦.

"ગુલશન" (રજીસ્ટર્ડ) સફેદ અને રાતા ગોલાબના ફુલોના મીશ્રણનું અત્તર છે. ઘણીજ મીઠી વાસ છે. કીં. ૧ ડ્રામનો રૂ. ૧-૮-૦.

"દીલ-બહાર" (રજીસ્ટર્ડ) જાઈ, ચંમેલી, જુઈના ફુલોના મીશ્રણનું અત્તર છે. ઘણીજ મીઠી વાસ છે. કીં. ૧ ડ્રામનો રૂ. ૧-૮-૦.

"સ્પ્રીંગ જવેલ" (રજીસ્ટર્ડ) વસંતઋતુમાં ખીલતા ચંપાના ફુલોના મીશ્રણનું અત્તર છે. અત્યંત મધુર અને મોહક છે. કીં. ૧ ડ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૮-૦.

"કામીનીઆ સુરંગી" સુરંગી અથવા ણાવાલીના ફુલોનું અત્તર. કીં. ૧ ડ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૪-૦.

"કામીનીઆ માલતી" નાગચંપાના ફુલોનું અત્તર. કીં. ૧ ડ્રામની શીશીનો રૂ. ૧-૦-૦.

તા૦ ક૦—એક ડ્રામ એટલે ૦ા તોલો.

ઉપરના અત્તરો કાચની શળીવાળી બાટલીમાં સુંદર લાકડાની ખોલી સાથે આવે છે. કાચની શળીથી રૂમાલમાં નંખાય છે. અથવા કાપુસમાં નાંખી ફાયા તરીકે વપરાય છે; માટે ખરીદતી વખતે સીલબંધ બાટલી બરાબર નામ વાંચીને ખરીદવી.

પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવો. અડધા ડઝન અને એક ડઝન બાટલી ફેન્સી મખમલના બોક્ષમાં પણ મળે છે. ભાવ માટે લખો.

બનાવનારા, **કામીનીયા પરફ્યુમરી કંપની.**

સોલ એજંટ:—ધી એંગ્લો ઇંડિયન ડ્રગ એંડ કેમીકલ કં.

નં. ૧૫૫, જુમામસીદ મુંબઇ.

પ્રમેહ અને ગરમીના રોગો
માટે વાપરો

ક્યુરેલાઈન (રજીસ્ટર્ડ).

પીચકારીની જરૂર રહેતી નથી.

ફક્ત ૭ કલાકમાં અગન બંધ થાય છે.

પ્રમેહ, ગરમી પેસાબમાં અગન થવી, રસી નીકળવી, પેસાબ અટકી અટકીને થવો, તેમજ ગમે તે કારણથી થયલી ગરમીને તરત મટાડે છે. ફક્ત બે ભાગ પીધાથી પેસાબમાં થતી અગન દુર થાય છે. અને ત્રણ ચાર દીવસમાં દરદ તદન નાબુદ થાય છે. આ દવા જંતુ વીષનાશક (Antiseptic) હોવાથી પીચકારી મારવાની જરૂર રહેતી નથી. એક એક ભાગ દીવસમાં ત્રણ વખત દુધ સાથે લેવો. તેલ, મરચાં, ખટાશ વગેરે ગરમ ચીજો ખાવી નહી. કી. શીશી ૧ ના રૂ. ૧-૮-૦.

એંગ્લો ઇંડયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

ઑડમેન્સ.

સાઇપ્રસ સાલ્વ. (રજીસ્ટર્ડ).

જમે તેના સંધીવા, તેમજ શરીરમાં વાને લીધે કોઈ પણ ભાગમાં દુઃખારો થઈ આવેલો, છાતીમાં શુળ મારતું જેથી કરીને શ્વાસ ખેંચવાને જોર પડે છે. સાંધામાં તેમજ કમરમાં દુઃખવું, સળેખમ, માથામાં ચસક લાગવા અથવા દુઃખારો થઈ આવવો વગેરે દરદો ઉપર ફક્ત થોડો મલમ મસળવાથી તરતજ આરામ મળે છે. આ મલમ સુંદર ચીનીના પોટમાં આવે છે અને તે ઉપર "Odmans Cypress Salve" શબ્દો લખેલા હોય છે. ફક્ત એક વખત વાપરી ખાત્રી કરો–પોટની કિં.રૂ.૧).

સોલ એજન્ટો:—

ધી એંગ્લો ઇંડીયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કંપની.

The Coronation Durbar.

AT

DELHI 1911.

(Being the descriptive account of their Imperial Majesties the King Emperor George V and Queen-Empress Mary's tour in India from 2nd December 1911, to 10th January 1912.)

EDITED AND PUBLISHED BY

Bhagubhai Fatehchand Karbhari.

EDITOR THE JAIN,

BOMBAY.

SOLD BY

Messrs. N. M. Tripathi & Co.

Princess St. Kalbadevi,

BOMBAY.

PRINTED AT

THE DIAMOND JUBILEE PRINTING PRESS

BY

DEVIDAS CHHAGANLAL PARIKH

AHMEDABAD.

Price Rupee One Only.

Dahyabhai Hakamchand Shah,
Pleader,
DHANDHUKA.

The ... Printing Works, Fort

પ્રસ્તાવના.

કેટલાક આંગ્લીય પત્રકાર તરફથી રાજ્યાભિષેકના ટાંકણા પ્રસંગે તેમના પત્રોના ખાસ અંક કાઢવામાં આવ્યા હતા, અને તેથી મેં તે આંગ્લીય પત્રકારોનું અનુકરણ નહીં કરતાં આ રાજ્યાભિષેકનું ટાંણું સદા માટે યાદગાર રહે તેવા વિચારથી આ પુસ્તક તૈયાર કરવા નક્કી કરેલું; મારો ખુદ વિચાર દિલ્હી વગેરે જઈ જાત માહીતી મેળવી આ પુસ્તક લખવાનો હતો. પણ 'ધારવું માણસનું અને કરવું ઇશ્વરનું' એ કહેવા પ્રમાણે મારા જૈન બન્ધુઓના મારા પ્રત્યેના અથાગ પ્રેમને લઈને હું તેમ કરી શક્યો નહીં. પણ કેટલાક ઐતિહાસિક પુસ્તકો, અંગ્રેજીના વર્તમાન પત્રોમાં પ્રકટ થયેલા અહેવાલો વગેરે ઉપરથી આ પુસ્તક મેં તૈયાર કર્યું છે. બન્યું ત્યાં સુધી **દિલ્હી દરબાર અને નામદાર શહેનશાહ જ્યોર્જ ૫ મા તથા શહેનશાહબાનુ મેરીના** હિન્દુસ્તાનના પ્રવાસનું તમામ સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપવા મેં પ્રયાસ કર્યો છે અને આવી જાતનું દિલ્હી દરબાર સંબંધી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું આ પુસ્તક પહેલુંજ છે.

અંગ્રેજીમાં આ શહેનશાહી દરબારના સંબંધમાં એક સચિત્ર પુસ્તક મહાન **ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડીઆ** પત્રના માજી અધિપતિ મી. સ્ટેનલી-રીડે લખ્યું છે અને તે પુસ્તકને ખાસ નામદાર સરકારનો આશ્રય મળ્યો છે. વળી આનું મૂલ્ય દશ રૂપિયા હોવાથી તેનો ખપ અમુક વર્ગમાંજ થવાનો. જો મને વખત અને અવકાશ હોત, તેમજ કેટલીક ઉપાધિઓ સાથે ન હોત તો હું પણ આ પુસ્તક સચિત્રજ કાઢવા ધારતો હતો, પણ તે કેવળ જૈનપત્રના ગ્રાહકોને ભેટ આપવાનું હોવાથી તેમજ વેચવા માટેની માત્ર અમુક નકલોજ છપાવી હોવાથી જો આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ કરવાનો સમય આવશે તો સહજ વધુ કિંમતે હું ૩૦-૪૦ ચિત્ર સહીત આવૃત્તિ બહાર પાડવા ધારું છું. આ બધો આધાર વાંચનાર ઉપરજ રાખે છે.

જૈન જેવી પૈસા ટકે સુખી એવી કોમના નૈતિક, ધાર્મિક અને વ્યવહારીક ઉન્નતી માટે આજ દસ વર્ષ થયાં જૈનપત્ર હું ચલાવું છું. અને તે પત્રમાં વિચાર સ્વતંત્રતાથી અને નીડરપણે જાહેર કરવામાં મને ઘણી મુસ્કેલીઓ નડી છે, આવી મુસ્કેલીઓ છતાં હું ધર્મના સત્ય તત્ત્વો અને લોકોમાં શુદ્ધ વિચારના આન્દોલનો ફેલાવવા ભાગ્યશાળી થયો છું, તેમજ એક સારી સંખ્યા વાંચનારની ઉભી કરવા ભાગ્યશાળી થયો છું. તેનું કારણ કાંઈ નહીં પણ મારી નીડરતા, અને કોઈની શેંમાં નહીં ખેંચાવાનો મ્હારો સ્વભાવજ છે, એટલુંજ નહીં પણ મારા કુટુમ્બના સંબંધીઓનો તે માટેનો મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ એ પણ એક મુખ્ય કારણ છે.

ભાઈબંધ પ્રજાબંધુ પત્રના માલીકની ખાસ પરવાનગીથી તે પત્રમાં **પ્રાચિન અને અર્વાચિન દિલ્હી**, તથા રાજ્યાભિષેક પ્રકરણ પ્રકટ થયેલા તે માત્ર થોડાજ ફેરફાર સાથે છાપવામાં આવ્યાં છે; જે માટે તેમનો આ પ્રસંગે ખાસ આભાર માનું છું.

આ પુસ્તક લખવામાં એક મા'રા આગલા મદદનીશ ભાઈ **શીમજી હરજીવને** મને મદદ કરી છે અને આ પુસ્તકના પ્રુફ વાંચી યોગ્ય સુધારો કરવામાં મારા સ્નેહી ભાઈ **મણીલાલ નથુભાઈ દોશી બી. એ.** એ ખાસ સહાય કરી છે—તે માટે આ બન્ને ભાઈઓનો હું આ સ્થળે ઉપકાર માનું છું—અને જો પુસ્તકમાં કાંઈ પણ સારા-પણું હોય તો તે આ ભાઈઓને લઈનેજ છે અને જો કાંઈ ખામી હોય તો તે મારી પોતાનીજ છે એમ હું માનું છું.

જૈન ઑફીસ.
મુંબાઈ
તા. ૧૯—૨—૧૨

સેવક,
ભગુભાઈ ફતેહચંદ કારભારી.

અનુક્રમણિકા.

પૂરવણી.

દિલ્હી દરબાર.

સમ્રાટ્ પંચમ જ્યૉર્જ

નું જીવન વૃત્તાંત.

૧.

પંચમ જ્યોર્જ તે આપણા નામદાર આલ્બર્ટ એડવર્ડ અને એલેક્ઝાન્ડ્રા રાણીના રાજાનો જન્મ શુભકારક તા. ૩ જી જુન ૧૮૬૫ ની મધ્ય રાત્રિએ આશરે એક વાગે લંડનમાં 'માર્લબરો' નામના રાજમહેલમાં થયો હતો. આવી રાજના જન્મ પ્રસંગે જે આનંદોત્સવ અને ઉત્સાહ કરવામાં આવે છે, તેવો આનંદોત્સવ કે ઉત્સાહ એમના જન્મ પ્રસંગે કરવામાં આવ્યો નહોતો; કારણ કે તેઓ બીજા કુંવર હોવાથી. તેમના પિતામહી મહારાણી વિક્ટોરિયાએ અને ડેનમાર્કથી તેમના જન્મોત્સવની ક્રિયા કરી હતી. એક વખત એમનાં માતુશ્રી રાણી એલેક્ઝાંડ્રા એમની સાથે પ્રતિકાપડમાં હતાં તે વખતે ઓચિંતો રાજમહેલને આગ લાગી આવી અને હોહા થઈ રહી. એમના પિતા શહેનશાહ એડવર્ડ આ વિપત્કાળે ઓચિંતા આવી પહોંચી એમને તથા એમનાં માતુશ્રીને નિર્ભય સ્થળે લઈ ગયા અને પછી અગ્નિ શાંત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવા લાગ્યા. સૌભાગ્યવશાત્ અલ્પકાળમાં અગ્નિ શાંત થઈ અને સૌની ચિંતા ટળી.

થોડા દિવસ પશ્ચાત્ તેમની નામકરણ ક્રિયા વિંડસર મહાલયમાં કરવામાં આવી. એમનું આખું નામ "જ્યૉર્જ ફ્રેડરિક અર્નેસ્ટ ઑલ્બર્ટ" છે. એઓ સ્વ. ના. શહેનશાહ સપ્તમ એડવર્ડના દ્વિતીય પુત્ર છે. એમના જ્યેષ્ઠ બંધુનું નામ 'પ્રીન્સ ઑલ્બર્ટ વિકટર' હતું. તેમનો જન્મ ૧૮૬૪ ની સાલમાં થયો હતો. આ ઉભય બંધુઓ વચ્ચે અપ્રતિમ પ્રેમ હતો. બન્ને ભાઇઓ એકજ રાજધાત્રીના હાથ નીચે ઉછર્યા હતા. બન્ને બંધુઓ દેખાવમાં લગભગ સમાનજ હતા. બન્નેને સાથે રહેવું ગમતું, પણ ઉભયના સ્વભાવ ભિન્ન હતા. છતાં બન્ને વચ્ચેનો પ્રેમ તો અસ્ખલિતજ હતો. પ્રીન્સ ઑલ્બર્ટ વિકટરને જીવજંતુ વિષેની વાતો ઘણી પ્રિય લાગતી અને તે કહી સંભળાવવી પણ તેને બહુ રૂચીકર લાગતી. પ્રીન્સ જ્યૉર્જને બોલવાનો કંટાળો હતો. તેમને શાંતિથી બેસી રહેવું બહુ ગમતું. આટલા માટે તેમને હાસ્યમાં 'અભાષી જ્યૉર્જ' (George the silent) એવું નામ પ્રાપ્ત થયું હતું. ઉભય બંધુઓ આનંદ, હાસ્ય અને કૌતુકની મૂર્ત્તિ હતા. તેમને નવીન અભ્યાસમાં બહુ આનંદ મળતો હતો, તેઓ એવા આજ્ઞાપાળક હતા કે, માતા, પિતા અને ગુરૂની આજ્ઞાનો કદી પણ લોપ કરતા નહિ.

એક દિવસ બકિંગહામ રાજમહાલયમાં મહારાણી વિકટોરીઆ પરિવાર વર્ગની સાથે બેઠાં હતાં. આ વખતે બાળ સ્વભાવ પ્રમાણે મસ્તી કરવાને માટે પ્રિન્સ જ્યૉર્જને સજા કરવામાં આવી. રાજમાતા વિકટોરીઆએ તેમને એક મેજ નીચે મુગા બેસી રહેવાની આજ્ઞા કરી. પિતામહીની આજ્ઞા થતાંજ રાજકુમાર ટેબલની નીચે શાંતિથી બેસી ગયા. ટેબલ નીચે કાંઇ પણ ગરબડ ન જણાવાથી મહારાણી વિકટોરીઆએ તેમને બહાર આવવાની છૂટ આપી. જ્યારે પ્રીન્સ જ્યૉર્જ બહાર આવ્યા ત્યારે તેઓ તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં હતા. પ્રિન્સની નગ્ન દશા જોઇ સર્વના હાસ્યનો પાર રહ્યો નહિ. આ વાત એમની અતી

રાજ્યાવસ્થાની છે. લંડનવાસીઓ ઉભય રાજકુંવરોને અતી મમતા-પૂર્વક ચાહતા હતા. તેઓ જ્યારે પોતાની માતાની સાથે ગાડીમાં બેસીને ફરવા જતા ત્યારે લોકોનાં ટોળાં તેમને હવામાં રૂમાલ ઉડાડીને અને જયજયકાર પોકારીને માન આપતા હતા.

બાલ્યકાળમાં પ્રિન્સ જ્યૉર્જ કામદેવ સમાન રૂપ ધરાવતા હતા. તેઓ હાઇલૅંડરના પોશાકમાં ઘણા શોભતા હતા.

ઉભય બંધુઓનાં શિક્ષણને માટે મહારાણી વિક્ટોરીઆ તથા તેમનાં માતા પિતા ઘણી કાળજી ધરાવતાં હતાં. તેમને કદી પણ અ-યોગ્ય લાડ લડાવવામાં આવ્યાં નથી. તેમને રાજકુમારને શોભે તેવો શિષ્ટાચાર અને વર્તણુક રાખતાં શિખવવા માટે ઘણી કાળજી લેવામાં આવી હતી. કૈશવ કાળમાં ઉભય બંધુઓ કસરત કરવાના ઘણા શોખીન હતા. વળી તેમને તરવાનો તથા ચાક જોડા પહેરી બરફપર દોડવાનો પણ ઘણો શોખ હતો. એમને રાણી એલેક્ઝાંડ્રાએ નાનપ-ણમાં મૂળાક્ષર લખતાં શીખવ્યા હતા. પાછળથી ઉભય રાજકુમારોને શીખવવાને માટે રેવરંડ જોનપીલ ડાલ્ટન નામના ધર્મ ગુરૂને નિયત કરવામાં આવ્યા હતા. આ ગુરૂના તરફથી તેમને ધર્મનું તેમજ અંગ્રેજી સાહિત્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. આ વખતે પણ તેમને શિક્ષણ આપવાના કાર્યમાં રાણી એલેક્ઝાંડ્રા ભાગ લેતાં હતાં. માતા એલેક્ઝાંડ્રા તેમને માટે પુસ્તક પસંદ કરવાનું કામ પણ કરતાં હતાં. આ વાત સત્ય છે કે માતાને હાથે બાળકને જેવી સારી કેળવણી મળે છે તેવી કેળવણી અન્યને હાથે મળવી મુસ્કેલ છે. વળી શૈશવ કાળમાં જે શિ-ક્ષણ મળે છે તેની અસર લાંબો કાળ ટકે છે. માતા એલેક્ઝાંડ્રા પોતાના બન્ને રાજકુમારોનું ચારિત્ર્ય સુધારવાને માટે ઘણી કાળજી રાખતાં હતાં. રાજકુમારોને મોજશોખ અને આડંબરથી સદા દૂર રાખવામાં આવતા હતા. તેમને સદા સાદો પોશાકજ પહેરાવવામાં

આવતો હતો. તેમને સર્વદા સામાન્ય મનુષ્યોમાં ભેળાવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવતો હતો. તેમના શિક્ષાગુરૂને એવી સખ્ત આજ્ઞા ફરમાવવામાં આવી હતી કે રાજકુમારો જો કોઈ અયોગ્ય વર્તન કરે અથવા આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે તો તેમને રાજકુંવર સમજીને આંખ આડા કાન કરવા નહિ, પરંતુ ત્વરિત તેમને યોગ્ય શિક્ષા કરવી. સાધારણ મનુષ્યના પુત્રને શિક્ષણ કાળે જેવી સખ્તાઈમાંથી પસાર થવું પડે છે તેવીજ સખ્તાઈ આ રાજકુમારોએ પણ અનુભવી હતી.

રાજકુમારોના વિચાર જાણવાને માટે એક પ્રશ્નોત્તર ગ્રંથ રાખવામાં આવ્યો હતો. આ ગ્રંથમાં "તમને ભવિષ્યમાં શું થવું પસંદ છે?" "તમને કયા ગ્રંથ વધારે ગમે છે?" આવા પ્રશ્નો લખવામાં આવ્યા હતા. પ્રિન્સ જ્યૉર્જે ઉક્ત પ્રશ્નોના ઉત્તર નીચે પ્રમાણે આપ્યા હતા:—

"મને ખલાસી થવું ગમે છે. મને કૅપ્ટન મૅરીઅટના ગ્રંથો પસંદ પડે છે, મને ઍલબર્ટ એડવર્ડ નામ પ્રિય લાગે છે, મને મારા પિતાજીના જેવા થવું ગમે છે."

જ્યારે ના. શહેનશાહ સાતમ્ એડવર્ડ ઈ. સ. ૧૮૭૫ માં હિંદ પધાર્યા, ત્યારે રાજકુમાર જ્યૉર્જને હિંદ આવવાની ઉત્કટ અભિલાષા ઉત્પન્ન થઈ હતી અને તેટલા માટે તેમણે રડીને તોફાન કરી મૂક્યું હતું. અંતે, એમના પિતાશ્રીએ જ્યારે એમ કહ્યું કે "તારી માતા અને ભગિનીની સંભાળ લેવાને અત્રે કોઈ જોઈએ ને? માટે હું તને અહીંઆં મૂકી જાઉં છું. તેમની સંભાળ લેવી એ તારું કામ છે." ત્યારે તેઓ શાંત થયા. તેઓ બાલ્યકાળમાં કેવા આનાકાનીદાર હતા તે આ ઉપરથી બરાબર સમજાય છે.

જ્યારે રાજકુમારો બાર તેર વર્ષની વયના થયા ત્યારે તેઓને ભવિષ્યમાં ઉપયોગી થાય એવું શિક્ષણ આપવા સંબંધે વિચાર કરવામાં

આખરે, યુ. રાજકુંવરને જહાજી ખાતામાં અને રાજકુમાર જ્યોર્જને નૌકા ખાતામાં મોકલવાનો વિચાર થયો હતો પરંતુ ઉભય બંધુઓ વચ્ચે અનન્ય પ્રીતિ હોવાને લીધે તેઓ એક બીજાથી જુદા પડવા ચાહતા નહોતા. એથી બંધુએ લઘુ બંધુ સાથે નૌકા ખાતામાં જોડાવાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી. આથી બન્ને રાજકુમારોને "બ્રિટાનિયા" નામના લડાયક જહાજપર તાલીમ લેવાને માટે મોકલવામાં આવ્યા. રેવરંડ ડાલ્ટનને પણ તેમની સાથે જ રહેવાનું નક્કી થયું. નૌકા ખાતામાં પ્રથમ ઉમેદવારી કરનારને કેડેટ કહેવામાં આવે છે. આ ઉમેદવારોની સાથે રાજકુમારોએ શિક્ષણ લેવાનો પ્રારંભ કર્યો. બીજા ઉમેદવારોની પેઠે જ રાજકુમારોની સાથે વર્તવાની નૌકા ખાતાના અમલદારોને આજ્ઞા કરવામાં આવી હતી. રણતરીપર (લડાયક આગબોટ)માં સઘળાં કામો રાજકુમારોને કરવાં પડતાં હતાં.

હિંદના રાજકુંવરોને અતીશય લાડ લડાવવામાં આવે છે. તેમને શિક્ષણ આપતી વખતે પણ મોજશોખ, સ્વચ્છંદતા અને મોભાને વિસારી મૂકવામાં આવતાં નથી. વળી રાજકુમારોને તે શિક્ષણની શી જરૂર એવા વિચાર પણ કેટલાક માણસો ધરાવે છે. પણ યુરોપાદિ દેશોમાં આવા વિચારો નથી. શિક્ષણથી શા શા ફાયદા થાય છે તે જો પ્રત્યક્ષ જોવું હોય તો આપણા ના. શહેનશાહનું જીવન એક ઉત્તમ દર્શન પુરૂં પાડશે. શિક્ષણથી રાજકુમારો વ્યવહાર કુશળ થાય છે. ઈંગ્લાંડમાં રાજકુમારોની કેળવણી પાછળ જેટલી કાળજી લેવામાં આવે છે તેટલી કાળજી ભાગ્યેજ અન્ય દેશોમાં લેવામાં આવતી હશે.

રાજકુમાર આલ્બર્ટ વિક્ટર અને રાજકુમાર જ્યોર્જે બે કરતાં વધારે વર્ષ આ પ્રમાણે આગબોટપર વ્યતીત કીધાં. આ દરમ્યાન તેમણે ઉત્તમ કેળવણી પ્રાપ્ત કીધી.

આ વખતે તેઓ જાતેજ પોતાનાં મોજાં શીવતા, અને કપડાં સાફ કરતા હતા. બીજાં વિવિધ જરૂરનાં કામો પણ તેઓ જાતેજ કરતા હતા. તેઓની વર્તણુક નિરભિમાનયુક્ત તથા સૌને પ્રિય થઈ પડે એવી હતી.

તેઓ વિશેષ અનુભવ મેળવવાને માટે ઈ. સ. ૧૮૭૯ ના ઓગસ્ટની ૬ ઠ્ઠી તારીખે બીશાંટે–Bechante–નામક લડાયક સ્ટીમરપર ગયા. રેવરંડ ડાલ્ટન તો આ વખતે પણ તેમની સાથેજ હતો. આ મુસાફરીનું વર્ણન બન્ને રાજકુમારોએ પોતાની નિત્યનોંધમાં જાળવી રાખ્યું છે. રેવરંડ ડાલ્ટનની દેખરેખ નીચે આ નોંધ અને અન્ય કેટલાક પત્રોપરથી "બિશાંટેપરનો જળપ્રવાસ" નામક પુસ્તક બે ભાગમાં બહાર પાડવામાં આવ્યું છે. પર્યટણનો અંત ૧૮૮૦ માં આવ્યો.

આગબોટપર રહી કરેલા અભ્યાસને લીધે રાજકુમારોનાં અંગ ઘણાં કસાયાં. યુદ્ધ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરનાર પુરૂષોને કડક કસોટીમાંથી પસાર થવું પડે છે અને તેનો અનુભવ રાજકુમારોને પણ સંપૂર્ણ રીતે મળ્યો હતો. આ અભ્યાસમાં હુકમને વિના વિલંબે તાબે થવું એ મુખ્ય આશા હોય છે. વળી દરેક કામ નિયમિત રીતે થવું જોઇએ. આ સઘળા ગુણો આપણા શહેનશાહમાં સારી રીતે કેળવાયા છે. તેઓ અન્ય કામદારો પેઠે કામ કરતા અને સાદાં કપડાં પહેરતા હતા. તેઓ જાતે આગબોટપર સખ્તમાં સખ્ત મહેનત કરતા અને પોતાનો વારો આવતાં રાત્રે જાગીને પહેરો પણ ભરતા. તેઓ કેવા કર્તવ્ય પરાયણ અને કામ કરવામાં મોભાની તરફ દુર્લક્ષ્ય કરનાર હતા તે નીચેનાં ઉદાહરણપરથી સ્પષ્ટ થશેઃ—

એક વખત બિશાંટે સેલોનિકા બંદરપર હતી. આ બંદર તુર્કસ્તાનના સુલતાનના રાજ્યામલ નીચે આવેલું છે. આગબોટપર ઇંગ્લાંડના રાજ-કુંવરો છે એવી વાત શહેરમાં ફેલાતાં એક શ્રીમંત તુર્કપાશા તેમનું

કરીને કરવા આવ્યો. આ વખતે પ્રીન્સ આર્થરનું શરીર કોલસાથી શ્યામ થઈ ગયું હતું. જ્યારે પેલા ખલાસીને એમ કહેવામાં આવ્યું કે આ પ્રીન્સ છે ત્યારે તેણે માન્યું નહિ. જ્યારે કહેવામાં આવ્યું ત્યારેજ તેનો ભ્રમ દૂર થયો. એક સમયે આ આર્થર અમેરિકાના એક બાગમાં હતો ત્યારે ત્યાંનો એક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થ રાજકુમારને જોવા આવ્યો હતો, તેને એક નાના અમલદારે આખી આગબોટમાં ફરી બધી વસ્તુઓ દેખાડી. પણ પેલા ગૃહસ્થની દ્રષ્ટિએ રાજકુમાર નહિ પડવાથી તે બોલ્યો કે "રાજકુમાર કદાચ આ વખતે જહાજમાં શોધતા હશે" આ પરથી વરિષ્ઠ અમલદારે તેનો ભ્રમ દૂર કરી કહ્યું કે "તમને જે અમલદારે સર્વ વસ્તુઓ બતાવી તે જ તો પ્રીન્સઆર્થર છે." આ સાંભળી પેલો ગૃહસ્થ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, કારણ કે સાથે ફરનાર અમલદારનું શરીર કોલસાથી શ્યામ થઈ ગયેલું હતું.

તેમણે જીબ્રાલ્ટર, મિનોર્કા, પાલેર્મો, મદિરા, કેનેરી દ્વિપો, બાર્બેડોઝ, ત્રીનીદાદ, ગ્રેનેડા, સેંટ વિન્સેંટ અને જમૈકા આદિ સ્થળોએ પ્રવાસ કર્યો. આ વખતે તેની ઉમ્મર માત્ર ૧૫ વર્ષની હતી. આ મુસાફરી કરી રહ્યા પશ્ચાત્ બે મહિને પ્રીન્સ જ્યોર્જ પૃથ્વી પ્રદક્ષિણા કરવા નીકળ્યા. તેઓ જગતનો પ્રવાસ કરી ઈ. સ. ૧૮૫૧ ના ઑગસ્ટ માસમાં પોતાના દેશમાં પહોંચ્યા. તેમણે પોતાના પ્રવાસ દરમ્યાન જે જે સ્થળો જોયાં ત્યાંનું ભુગોળ સંબંધી કિંવા ઐતિહાસિક જ્ઞાન મેળવવાની એક પણ ત્રુટિ તેમણે ખોઈ નહોતી. આ પ્રવાસ દરમ્યાન તેમણે જાપાન દેશની મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યાંના મિકાડોએ તેમનું ઘણા ઉલ્લાસપૂર્વક સ્વાગત કર્યું હતું. તેમને જાપાની રીતભાતો જોઈ ઘણી રમુજ ઉપજી. તેમણે સમસ્ત જાપાન પોતાની જાતે ફરીને જોયું હતું. રાજાનો મહાલય, જાપાનની કારીગરી, લશ્કર વિગેરેનું અવલોકન કરી તેમણે જાપાનના ધર્મની માહિતી પણ મેળવી. ત્યાંથી તેઓ

શેંઘાહી, હોંગકોંગ થઇને કોલંબો ગયા. અહીંઆં તેઓ હાથીનો શિકાર કરવા ગયા અને બુદ્ધ ધર્મનાં મંદિરો તથા એ ધર્મનું સાહિત્ય જોયું. ત્યાંથી તેઓ પાલેસ્ટાઇન ગયા અને ત્યાંની જોવા લાયક સર્વ વસ્તુઓ જોઇને તેઓ સ્વદેશ સીધાર્યા.

એમના પ્રવાસ સમયની કેટલીક વાતો જાણવા યોગ્ય છે. જે વખતે તેઓ બ્રિજટાઉનમાં ગયા તે વખતે ત્યાં લોકો મહારાણીના પ્રપૌત્રનું સ્વાગત કરવાને માટે હર્ષઘેલા થઈ ગયા હતા. એક વૃદ્ધ સીધણે તેમના તરફ રાજા ત્રીજા જ્યૉર્જના વખતની એક ગીની ફેંકી. આ ગીની લઇને તેમણે પોતાની રોજનીશીમાં લખ્યું કે "જ્યૉર્જે આ ગીનીને પોતાના ઘટિકા યંત્રની સાંકળીમાં સ્મારક ચિન્હ તરિકે રાખી છે." જ્યારે તેઓ ત્રીનીદાદ પહોંચ્યા ત્યારે ત્યાંના એક સાધ્વીએ તેમને પચાસ વર્ષ સુધી જાળવી રાખેલી એક ચમત્કારિક લાકડી આપીને કહ્યું કે "આ લાકડીને ઇંગ્લાંડ લઈ જજો" રાજકુંવરે તેના કહ્યા પ્રમાણેજ કર્યું. આસ્ટ્રેલીઆમાં એક વખત પ્રીન્સ જ્યૉર્જ પી. ઓ. કંપનીની એક સ્ટીમર તપાસવા જતા હતા ત્યારે તેમના કાનપર "અરે પેલો રાજકુંવર ક્યારે આવશે? આ પણ એક જાતનો ત્રાસ જ કેની? એવા શબ્દો કાને પડ્યા. પ્રીન્સે આ સાંભળી જવાબ આપ્યો. "હાસ્તો! ત્રાસ ખરોસ્તો!" જ્યારે પેલા પ્રવાસીએ જાણ્યું કે તેને જવાબ આપનાર અન્ય કોઈ નહિ પણ પ્રીન્સ પોતેજ હતા ત્યારે તેના ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ પરંતુ પ્રીન્સે તેને કંઈ પણ શિક્ષા કરી નહિ.

પછી પ્રીન્સ જ્યૉર્જ ગ્રીનીચની રૉયલ નેવલ કૉલેજમાં દાખલ થયા અને ટોર્પિડો સંબંધી જ્ઞાન મેળવ્યું. તેમની ચાલાકી જોઈ તેમને એકજ વર્ષમાં લેફટેનન્ટની પદવીપર નીયુક્ત કરવામાં આવ્યા. પછી તેમણે થંડરર, ડ્રેડનૉટ અને એલેકઝાંડ્રા નામની લડાયક સ્ટીમરો પર કામ કરવું પડ્યું. તેઓ એટલા તો કર્તવ્ય પરાયણ હતા કે એક વખત

તેમના માતપિતાએ કાદુની એક બેટને મોકલવા માટે જ્યારે તેઓ પોતાનું કામ છોડીને ભાગ જવાના હતા ત્યારે તેઓ એકલી અમુક બોટમાં કામ કરતા હતા ત્યારે તેમને એક ખલાસીને ઘેરી લઈને પાછો લાવવાનું કામ સોંપ્યું હતું. આ ખલાસી પ્રીન્સે તેને કેદ—જ્યારે તેને પુરો કરવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રીન્સે તેની ખરી કદરથી પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને તેને એક સોનાનો સિક્કો આપીને કહ્યું કે "તારો પગાર તો બંધ છે પણ હું તને આ સિક્કો આપું છું. હું તારા પાછલા ગુન્હાઓ માફ કરું છું. હું તારી પાસે કોઈ વચન માગતો નથી, પણ તું તારું કર્તવ્ય પ્રમાણિકપણે બજાવશે એવી શ્રદ્ધા રાખું છું. પ્રભુ તને સત્કાર્ય કરવામાં સહાય આપો અને દુષ્કર્મ કરતાં બચાવો."

આ ખલાસીની પાછલી જીંદગી પ્રીન્સની ઉપલી શિખામણથી સુધરી ગઇ હતી.

આ પ્રમાણે પ્રિન્સ પોતાનો વખત આનંદમાં ગાળતા હતા એવામાં કમનસીબે એમના જ્યેષ્ઠ બંધુ પ્રીન્સ આલ્બર્ટ વિક્ટરનું મરણ થયું. તેમના પર એમનો અતુલ પ્રેમ હતો. તેઓ આ બનાવથી અત્યંત શોકાકુલ થયા, પણ દૈવ આગળ કોઈ કોઈનું ચાલે છે ?

પાર્લામેન્ટે પ્રીન્સ જ્યોર્જને ઉત્તરાધિકારી ઠરાવ્યા અને તેમને ડયુક ઑફ યોર્કની ઉપાધિથી વિભૂષિત કર્યા. તેઓ થોડા વખતમાં ઇગ્લાંડ આવી પહોંચ્યા અને ત્યાં ૧૮૯૩ ની સાલમાં વિક્ટોરીઆ મેરી ઑફ ટેકની સાથે તેમનાં લગ્ન થયાં.

હવે અમે આપણાં મહારાણી મેરી સંબંધે કેટલીક વાતોનો નિર્દેશ કરીશું. આપણાં મહારાણી મેરી ઇગ્લાંડના રાજા ત્રીજા જ્યોર્જના ચોથા પુત્ર ડયુક ઑફ કેમ્બ્રીજની પુત્રી મેરી એડીલેડનાં પુત્રી થાય છે. એમનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના મે માસની ૨૬ મી તારિખે

હતો. એમનાં પિતા માતા ડ્યુક અને ડચેસ ઓફ્ ટેકે એમનાં
ણ પ્રત્યે અત્યંત લક્ષ આપ્યું હતું અને એમનામાં દયા, વિનય
મર્યાદશીલ વર્તન આદિ ગુણો નાનપણથીજ વિકાસ પામેલા છે.
નો સોળ વર્ષ સુધીનો કાળ વિદ્યાભ્યાસમાં વ્યતીત થયો હતો.

૧૮૮૪ ની સાલમાં તેઓ પોતાનાં માતપિતાની સાથે ઇટાલી
માં ગયાં અને ત્યાંનાં ફ્લોરેન્સ શહેરમાં દોઢ વર્ષ સુધી રહીને લલિત
પ્રાપ્ત કરી.

૧૮૯૧ની સાલમાં જ્યારે તેઓ પોતાના માતપિતા સાથે ફ્રા-
માં હતા ત્યારે એમનું વેવીશાળ ઇંગ્લાંડના ભાવી રાજા પ્રીન્સ
લબર્ટ વિકટરની સાથે થયું. પરન્તુ પ્રીન્સ વીકટર અંતે ઇન્ફ્લ્યુ-
ન્ઝાની બિમારીના ભોગ થઇ પડ્યા, આથી પ્રીન્સેસ મેરીની સ્થિતિ
ચનીય થઇ પડી.

ઈ. સ. ૧૮૯૩માં પ્રીન્સ જ્યૉર્જે રાજકન્યા મેરીના હાથની માં-
ણી કરી અને તે સ્વીકારવામાં આવી. જ્યારે મહારાણી વિક્ટોરી-
આએ આ વાત જાણી ત્યારે તેમને અત્યંત આલ્હાદ ઉત્પન્ન થયો,
રણકે તેમની ઇચ્છા એવીજ હતી કે જ્યૉર્જનાં લગ્ન મેરી સાથે
ાય તો સારૂં.

એમનાં લગ્ન સમારંભમાં મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિઆ, યુવરાજ
એડવર્ડ, યુવરાજ્ઞી એલેકઝાન્ડ્રા, રશીઆના ઝાર, ડેનમાર્કનાં રાજારાણી
હાજર હતાં. લગ્નની ક્રિયા સેન્ટ જેમ્સનાં દેવળમાં આર્કબિશપ ઓફ્
કેન્ટરબરીના હસ્તે કરવામાં આવી હતી. વિવાહકાર્ય સંપૂર્ણ થયા પશ્ચાત્
સો તોપો ફોડવામાં આવી હતી.

વિવાહ થયા પછી નવયુગલ જ્યારે બકીંગહામ પેલેસ તરફ
જતું હતું ત્યારે તેમનાપર રસ્તાની બન્ને બાજુએથી પુષ્પવૃષ્ટિ થતી

હતી અને આનંદના પોકાર થતા હતા. નવ દંપતીને રહેવાને માટે યોર્ક કૉટેજ નિયત કરવામાં આવ્યો ત્યાં તેઓ અત્યાનંદપૂર્વક રહ્યાં.

મહારાણી સુશિક્ષિત અને મિલનસાર છે. ગ્રંથવાંચન, ગાયન અને શિવણ કામ એ તેમના પ્રિય વિષયો છે. એઓ શિવણ કામમાં અતિ નિપુણ છે. તેઓ કપડાં શીવીને ગરીબ ગરબાને વહેંચી આપે છે. તેઓ સંકટ સમયે ધૈર્યવાન છે. તેઓ આનંદી છે. પોતાનાં કુંવર તથા કુંવરીનાં શિક્ષણને માટે તેઓ અત્યંત કાળજી ધરાવે છે. તેમને પ્રવાસ કરવાનો ઘણો શોખ છે. વિવાહ થયા પછી તેમનો ઘણોખરો વખત પ્રવાસમાંજ વ્યતીત થયો છે. એમને હાલમાં પાંચ પુત્ર અને એક પુત્રી મળી ૭ છોકરાં છે. એમના જ્યેષ્ઠ કુંવરનું નામ યુવરાજ એડવર્ડ છે. એમનો જન્મ ૧૮૯૪ ના જુન માસની ૨૩ મી તારીખે થયો હતો. હાલ યુવરાજ એડવર્ડ "પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ" ની ઉપાધિથી વિભૂષિત છે.

ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં મહારાણી વિક્ટોરીઆ સ્વર્ગવાસી થયાં અને યુવરાજ એડવર્ડ રાજ સિંહાસનારૂઢ થયા. આથી પ્રિન્સ જ્યોર્જને "પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ" ની ઉપાધિ મળી.

'પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ' એ શબ્દની ઉત્પત્તિ.

તેરમા શતકમાં ઇંગ્લાંડ દેશમાં રાજા પ્રથમ એડવર્ડ રાજ્ય કરતા હતા. આ રાજા અતિ હિમ્મતવાન સૈનિક હતો. અન્ય દેશો જીતવાની તેનામાં ઘણી પ્રબળ ઇચ્છા હતી. આ વખતે વેલ્સ પ્રાંતમાં નાના નાના ઠાકોરો રાજ્ય કરતા હતા. તેઓ હમ્મેશાં એક બીજા સાથે લડવામાં પ્રવૃત્ત હતા અને આથી પડોશમાં આવેલા ઇંગ્લાંડ દેશને વારંવાર ત્રાસ પડતો હતો. આખરે પ્રથમ એડવર્ડે આ પ્રાંત જીતી લેવાનો મનસુબો કીધો. ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી તે વેલ્સના ઠાકોરો કંટાળી ગયા અને પ્રજા ત્રાસી ગઈ. તેમનો કોઇ નાયક રહ્યો નહિ

તથાપિ તેઓ એડવર્ડને તાબે થયા નહિ. તે સમયે અને તેની પૂર્વે ઘણાં વર્ષ થયાં ઍંગ્લો-સેક્સન તથા બ્રિટન પ્રજામાં પોતાનો રાજા પોતેજ ચુંટી કાઢે એવી પ્રથા ચાલતી હતી. વેલ્સ લોકોમાં તે વખતે રાજા થવાને લાયક કોઇ પણ પુરૂષ રહ્યો નહોતો. તેથી ઇંગ્લાંડના રાજાનેજ પોતાના રાજા તરિકે ચુંટી કાઢવાની વેલ્સ પ્રજાની ઇચ્છા હતી. પરંતુ તેઓને પોતાના દેશમાં જન્મેલો અને જેની જન્મ ભાષા વેલ્સ હોય એવો રાજા જોઇતો હતો. આ વખતે દૈવ સંયોગે એડવર્ડની રાણીએ વેલ્સ પ્રાંતમાં કુંવરને જન્મ આપ્યો. આ છોટા રાજપુત્રને બતાવી રાજા એડવર્ડ વેલ્સના પ્રમુખ લોકો પ્રત્યે બોલ્યા "તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે આ નાનો રાજપુત્ર તમારા દેશમાંજ જન્મ્યો છે. એને હજી કોઈ પણ ભાષા આવડતી નથી. એ જે પ્રથમ શબ્દ ઉચ્ચારશે તે તમારીજ ભાષામાં ઉચ્ચારશે. માટે હવે તમારો રાજા આજ છે." રાજાની આ વાત વેલ્સ લોકોએ માન્ય કરી અને ઇંગ્લાંડનું સ્વામિત્વ સ્વીકાર્યું. આ વખતથી વેલ્સ ઇંગ્લાંડનોજ એક ભાગ થયો અને ઇંગ્લાંડના રાજાના જ્યેષ્ઠ કુંવરને 'પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સ' (વેલ્સના રાજા)નું નામાભિધાન પ્રાપ્ત થયું.

પ્રીન્સ ઑફ વેલ્સની પદ્વિ મળ્યા પછી થોડાજ દિવસમાં તેઓ ઑસ્ટ્રેલીઆના પ્રવાસે નીકળ્યા. ઑસ્ટ્રેલીઆમાં આવેલાં જુદાં જુદાં સંસ્થાનોને એકત્ર કરી તેને એક પાર્લામેંટ આપી બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય નીચે સ્વતંત્ર કરવા એવો સ્વ. મહારાણી વિક્ટોરીઆનો વિચાર હતો. ઇ. સ. ૧૯૦૧ માં જ્યારે યુવરાજ જ્યોર્જ ઑસ્ટ્રેલીઆની મુલાકાતે ગયા ત્યારે ઉપરોક્ત વિચાર પાર પડ્યો. ૧૯૦૧ ના મેની ૯ મી તારીખે ઑસ્ટ્રેલીઆની પ્રજા સમક્ષ રાજ્યની પાર્લામેંટ ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા યુવરાજ જ્યોર્જને હાથે કરવામાં આવી. ઑસ્ટ્રેલીઆનો પ્રવાસ પુરો કરી યુવરાજ જ્યોર્જ ઇંગ્લાંડ પાછા ફર્યા. ઇ. સ. ૧૯૦૧ ના [illegible] માં તેઓ સ્વદેશ આવ્યા. પછી તેમને ૧૯૦૧ ના

પ્રદેશમાં [illegible] પ્રવાસ કર્યો. તેઓ ૧૯૦૫ ની નવેમ્બરની ૯ મી તારીખે મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. યુવરાજના [illegible] મુંબઈવાસીઓને એ દિવસે [illegible] તેઓ [illegible] એ દિવસે સરકારી ઓફિસો અને શાળાઓમાં રજા પાળવામાં આવી હતી. બધે મનુષ્યો પોતાના ભાવી રાજાના દર્શન કરવાને માટે આતુર [illegible] બંદર તરફ [illegible] હતાં. જ્યાં ત્યાં આનંદનું વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યું હતું. જ્યારે [illegible] સુમારે યુવરાજની "રિનાઉન" સ્ટીમર મુંબઈના બારામાં [illegible] બારામાં દાખલ થવાની નિશાની [illegible] તોપ [illegible] યુવરાજની આગમનની વાત આખા શહેરમાં પ્રસરી [illegible] તોરણો, કમાનો, આદિથી મુંબઈના સઘળા રસ્તાઓને [illegible] પ્રાપ્ત થઈ હતી. આશરે [illegible] વાગે યુવરાજ અને [illegible] એપોલો બંદરપર ઊતર્યા. આ દેશની જમીનપર તેમણે પ્રથમ [illegible] તોપોની સલામી, વાજાંના અવાજ અને લોકોના [illegible] પોકારોથી આકાશ ગાજી રહ્યું. આ રીતે એપોલો બંદરપર [illegible] તેમનું સ્વાગત કર્યા પછી મુંબઈની મ્યુનીસીપાલીટીના [illegible] સર ફીરોજશાહ મેરવાનજી મહેતાએ મ્યુનીસીપલ [illegible] માનપત્ર તેમને એક અમુલ્ય નકસીદાર દાબડામાં [illegible] ત્યાર પછી ના. યુવરાજની સ્વારી [illegible] હિલ પરના સરકારી મહેલમાં પહોંચી. ના. યુવરાજ [illegible] તા. ૧૪ મીના સાયંકાળ સુધી હતો. આ [illegible] ઓએ યુવરાજીનાં સ્વાગત માટે સમારંભ [illegible] વેલ્સ મ્યુઝીઅમનો પાયો નાંખવાની [illegible] ક્રિયા કરી હતી. ત્યાર પછી તેઓ [illegible] લાહોર, પેશાવર, દીલ્હી, આગ્રા, [illegible]

હૈદરાબાદ, આદિ હિંદનાં પ્રસિદ્ધ સ્થળો જોતા જોતા અને લોકોની રીતભાતોનો અનુભવ કરતા કરતા કરાંચીમાં દાખલ થયા અને કરાંચીથી ૧૯ મી માર્ચ ૧૯૦૬ ને દિને 'રિનાઉન' સ્ટીમરમાં બેસી પુનઃ સ્વદેશ તરફ સિધાર્યા. એમનાં આગમન વખતે આપણા લોકોએ જે ઉત્તમ રાજનિષ્ઠા વ્યક્ત કરી હતી તે સંબંધે એમનો અભિપ્રાય કેવો છે તે જણાવવાને માટે એમના પોતાનાજ શબ્દો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.

મુંબાઈ છોડી ગયા પછી યુવરાજે તે વખતાના ગવર્નર લૉર્ડ લેમીંગટનને એક આભારદર્શક પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કેઃ—

"મુંબઇના સર્વ જાતીના અને ધર્મના લોકોએ અમારા પ્રત્યે જે સહાનુભૂતિ તથા નિષ્ઠા પ્રદર્શિત કરી છે તે જોઇ અમે બન્ને અતી સંતુષ્ટ થયાં છીએ આ સર્વ વાતો અમારા સ્મરણમાં ચિરકાળ સદોદિત રહેશે. રસ્તામાંથી અમે પસાર થતાં હતાં તે સમયે મુંબઇનાં અસંખ્ય લોકોએ જે પ્રેમ ભરિત આનંદોદ્‌ગાર કાઢી અમારૂં સ્વાગત કીધું તેથી અમારાં મન અતી પ્રસન્ન થયાં છે. તેમનાં વર્તનપરથી અમને એમ લાગે છે કે જાણે અમે અમારા સ્વદેશી અને સ્વજનોની વચ્ચેજ છીએ. માટે તમે લોકોને અમારો કૃતજ્ઞતા યુક્ત સંતોષ જણાવશો."

આ રીતે ૧૯૦૫ ની સાલમાં આપણા હાલના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ ભારે ઠાઠ માઠ તથા અતીશય પ્રસન્નતાથી આ દેશમાં પ્રવાસ કીધો હતો.

હિંદુસ્તાન તથા ઇંગ્લાંડના માજી સમ્રાટ્ સપ્તમ્ એડવર્ડ તા૦ ૬ ઠ્ઠી મે ૧૯૧૦ ને દિને પરલોકવાસી થયા. તેમની પછી આપણા હાલના સમ્રાટ્ પંચમ જ્યૉર્જ નામ ધારણ કરીને ગાદીપર બેઠા. ઇંગ્લાંડના રાજાને "હું દેશના સામાન્ય કાયદા પ્રમાણે રાજ ચલાવી

તથા પોતાનું રાજ્ય કરીને એમ, જાણે તેમ થઈ છે. આ રાજ્ય ના. હોરેન્ડાર, અમારે પણ હતા. આ રીતે રાજ્યારોહણની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ આટોપ્યા પછી પ્રજાને માટે રાજ્યાભિષેકનો કાર્યક્રમ વિધિવત સમારંભ કરવાની ઇંગ્લાંડમાં પ્રથા ચાલે છે. તે પ્રમાણે આપણા વર્તમાન પૂજ્ય સાર્વભૌમ પંચમ જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક મુબારક તા૰ ૨૨ મી જુન ૧૯૧૧ ને દિને અત્યંત ધામધૂમથી કરવામાં આવ્યો. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર તથા તેનો વૈભવ કેટલો વિશાળ છે તે નીચેની હકીકત પરથી સમજાશે.

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યપર સૂર્ય કદિ આથમતો નથી. એ સામ્રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ એક કોટિ તેર લાખ ચોરસ માઈલ છે, અર્થાત્ આખી પૃથ્વીના પાંચમા ભાગપર બ્રિટનનું સામ્રાજ્ય છે. વસ્તી ૪૦ કોટિ કરતાં પણ અધિક છે.

આવા પ્રચંડ સામ્રાજ્યના અધિપતી ના. પંચમ જ્યોર્જનો રાજ્યાભિષેક શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી વેસ્ટ મિન્સ્ટર એબી નામક પ્રાચીન દેવળમાં કરવામાં આવ્યો. આ સમારંભની તૈયારી લંડનમાં ઘણા દિવસથી ચાલી રહી હતી. આ સમારંભમાં ભાગ લેવાને તથા તેને જોવાને આખી દુનિયાના સર્વ ધર્મના અને સર્વ વર્ણના લોકો લંડનમાં એકત્રિત થયા હતા. જુદા જુદા દેશના રાજાઓ, માંડલિકો, અમીર ઉમરાવો, વકીલો, સરદારો તથા નામાંકિત માણસો અતીવ ઉત્સુકતાપૂર્વક સમારંભમાં ભાગ લેવાને માટે આવ્યા હતા. પાદશાહી સ્વારી જોવાને માટે રસ્તાની બન્ને બાજુએ લાખો સ્ત્રી પુરુષો આગલી (બુધવારની) રાત્રિથીજ બેસવા માંડયાં હતાં. બેસવાનું ભાડું પ્રત્યેક માણસ દીઠ સરાસરી વીસથી પચ્ચીસ રૂપિયા સુધી હતું. અને આ ભાડાની ઉપજ દોઢ કોટી રૂપીઆથી પણ અધિક થઈ હશે એવો અડસટ્ટો કાઢવામાં આવ્યો છે. આ સમારંભ પ્રસંગે સુવ્યવસ્થા રાખવાને માટે ૪૫ ૦

સૈનિકો, ૧૫ હજાર પોલીસના સિપાઇઓ તથા આશરે ૨૦ લાખ બારકસો રોકવામાં આવ્યાં હતાં. અનેક પ્રકારની સુંદર કમાનો, ધ્વજા, પતાકા, નિશાનો, સ્તંભો વગેરેથી લંડન નગરી ઇંદ્રભુવન સમ શોભા ધારણ કરી રહી હતી. ગુરૂવારનો પ્રાતઃકાળ થતાંજ જેમ્સ પાર્કમાંથી ૨૧ તથા ટાવરમાંથી ૪૧ તોપો છોડવામાં આવી. બરાબર સાડા છ વાગે દેવળના દરવાજા ખુલ્લા મુકવામાં આવ્યા. દરવાજા ખુલતાંની સાથેજ લોકોનો ધસારો થવા લાગ્યો. દેવળમાં સાત હજાર માણસોને માટે બેસવાની સગવડ કરવામાં આવી હતી. મધ્યભાગે એક ઉચ્ચ તથા ભવ્ય આસનપર સમ્રાટ્ માટે એક તથા મહારાણી માટે એક એ પ્રમાણે બે સિંહાસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. સવારે સાડાદશ વાગે બકિંગહામ પૅલેસમાંથી રાજા સાહેબની સ્વારી વેસ્ટમીન્સ્ટર ઍબીમાં આવવા માટે બહાર નીકળી. રાજા સાહેબના રથને આઠ ઘોડા જોડવામાં આવ્યા હતા. રાજા સાહેબનો રથ ચાલવા માંડતાંજ ચારે તરફ અપૂર્વ જયઘોષ થઈ રહ્યો. આવા ઠાઠમાથી પાદશાહી સ્વારી આશરે બાર વાગે વેસ્ટ મીન્સ્ટર ઍબીમાં જઈ પહોંચી. આ વખતે દેવળમાં એક પ્રચંડ જયઘોષ થયો. બરાબર સવા બાર વાગે રાજ્યાભિષેક ક્રિયાનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. પ્રથમ ઇશ્વરોપાસના થઇ અને તત્પશ્ચાત્ પ્રતિજ્ઞાવિધી થઇ, ત્યાર પછી રાજા સાહેબ નિકટમાંજ રાખી મુકેલા પ્રાચીન તથા ઐતિહાસિક શિલાપરના સિંહાસન પર જઇ બેઠા એટલે અભ્યંગ વિધિની શરૂઆત થઇ.

સિંહાસન.

જે ઐતિહાસિક અને પ્રાચીન સિંહાસનપર ના. સહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ નો અભિષેક થયો તે સિંહાસનની પૂર્વ વિદિશા નીચે જાન્યા પ્રમાણે ચિત્રિત છે. ઇસ્રાયલ લોકોમાં એક જેકબ નામનો મહાપુરૂષ થઇ ગયો છે. તેણે જે શીલાપર શિર રાખીને ઇશ્વરનો શોધ મેળવ્યો

હતો તેજ શીલા હાલ ઇંગ્લાંડના રાજાઓના સિંહાસન રૂપે વિરાજે છે. આ શીલા પ્રથમ પાલેસ્ટાઇનથી મિસર દેશમાં ગઇ અને ત્યાંથી તેને "ગુથાલસ" નામનો એક ગ્રીક ગૃહસ્થ સ્પેન દેશમાં લઇ ગયો. પછી જ્યારે સ્પેનમાં વસતા મીલીઅન લોકોનો એક ભાગ આયર્લાંડમાં રહેવા ગયો ત્યારે તે આ શીલાને પોતાની સાથે લેતો ગયો હતો. સ્કૉટલાંડનો રાજા પહેલો ફર્ગસ તેને આયર્લાંડથી પોતાના દેશમાં ઉપાડી લાવ્યો. સ્કૉટલાંડના રાજાઓ આજ શીલાપર અભિષિક્ત થતા હતા. ઇ.સ. ૧૨૯૬ ની સાલમાં ઇંગ્લાંડના રાજા પહેલા એડવર્ડે સ્કૉટલાંડ દેશ હસ્તગત કરી આ શીલા ઇંગ્લાંડમાં આણી, ત્યારથી ઇંગ્લાંડના રાજાઓ પણ તેના ઉપરજ અભિષિક્ત થાય છે.

સિંહાસનપર બેઠા પછી મુખ્ય ધર્માચાર્યે રાજા સાહેબની વક્ષ:સ્થળ, હસ્ત અને મસ્તકને તેલ લગાડી તરતજ તેને વસ્ત્ર વતી લુછી લીધું. ત્યાર પછી રાજા સાહેબને વસ્ત્ર આપવાનો સમારંભ થયો અને તેમને તલવાર તથા મખમલનો બનેલો દરબારી જભ્ભો આપવામાં આવ્યો. જભ્ભાપર સર્વ રાષ્ટ્રીય ચિન્હોની નકશી કાઢવામાં આવી છે. આ જભ્ભાપર હિંદના રાષ્ટ્રીય ચિન્હ તરિકે એક કમળની નકસી કાઢવામાં આવી છે. પોશાકની પછી રાજચિન્હો અર્પવાની વિધિનો પ્રારંભ થયો.

મુકુટ ધારણ કરતી વખતે ધર્માચાર્યે મંત્રોચ્ચાર કર્યો અને રાજા સાહેબે પોતાનું મસ્તક આગળ લાવી મુકુટ પહેરી લીધો.

આ મુકુટ વજન આશરે પાંચ રતલ છે. આ મુકુટ ઇ. સ. ૧૮૩૮ માં તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો. સ્વ. મહારાણી વિક્ટોરીઆના મસ્તકપર આજ મુકુટ પહેરાવવામાં આવ્યો હતો. પ્રત્યેક નવીન રાજ્યાભિષેક સમયે તે પર નવીન અમુલખ રત્નો જડવામાં આવે છે. મહારાણી વિક્ટોરીઆના અભિષેક વખતે તે મુકુટમાં ૨૭૮૩ હીરા, ૬૧ પાના, ૭ ઇંદ્રનીલ, ૫ માણેક અને ૨૭૩ મોતી જડવામાં આવ્યાં

હતાં. હમણાં આ મુકુટમાં આફ્રિકા દેશમાંથી આણેલા 'કુલિનન' નામના જગત્પ્રસિદ્ધ હીરાનો તથા એક નવીન માણેકનો ઉમેરો થવાથી તેની કિમ્મત ઘણીજ વધી ગઇ છે.

જ્યાં રાજાસાહેબે મુકુટ ધારણ કર્યો કે સર્વત્ર રાજાના નામનો જયઘોષ અને વાદ્યોનો મંગળધ્વનિ ચાલુ થયો. રાજાસાહેબના મસ્તકપર મુકુટ ચઢતાંજ અમીર ઉમરાવ તથા દરજ્જાવાળા લોકોએ પોતાની નીચે મુકેલી ટોપીઓ મસ્તકપર પહેરી લીધી. મુકુટ ધારણ વિધિ સંપૂર્ણ થયા પછી ધર્માચાર્યે આશીર્વાદ દીધા. અંતે અમીર ઉમરાવોનો મુજરો થયો અને પાદશાહને નજરાણાંની ભેટ કરવામાં આવી. આ પ્રમાણે રાજા સાહેબનો અભિષેક થયા પછી રાણી સાહેબનો અભિષેક કરવામાં આવ્યો. રાજા સાહેબ અને રાણી સાહેબના અભિષેકમાં ફરક માત્ર એટલોજ હતો કે રાણી સાહેબનો અભિષેક ઐતિહાસિક સિંહાસનપર ન થતાં નીચે રાખેલી એક સાદી ખુરસીપર કરવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર પછી આ રાજદંપતીએ પરમેશ્વરની અનન્યભાવે ભક્તિ કરી અને એકવાર પુનઃ શપથ લીધા. હવે અભિષેક વિધિ સંપૂર્ણ થયો. એ વિધિ પૂર્ણ થયા પછી રાજા સાહેબની સ્વારી બાદશાહી મહેલ તરફ ગઈ. રાત્રે લંડન શહેરમાં દીપોત્સવની પેઠે રોશની કરવામાં આવી. તેમજ ગાયન, વાદન, નર્તન વગેરેના અપૂર્વ જલસા આખા શહેરમાં ચાલુ રહ્યા હતા. પાછળના બે દિવસોમાં છોકરાંઓ તથા પરોણાઓને મીજબાની આપવામાં આવી. ગરિબ ગરબાંને અતિ દાન આપવામાં આવ્યું, સૈન્યની કવાયત થઇ, અને દારૂખાનું છોડવામાં આવ્યું હતું.

૨.

પ્રાચીન અને અર્વાચીન દિલ્હી.

દિલ્હીના તખ્તપર થએલા રાજાઓ.

પ્રાચીન દીલ્હી. આ શહેરનું નામ દિલ્હી શા ઉપરથી પડયું તે વિષે મતભિન્નતા છે ખરી; પરંતુ તેની નજીકમાં પ્રથમ જે નગર હતું તેનું નામ દિલ્હી નહોતું. તેની સ્થાપના મહાભારતમાં ધર્મ પાલનને માટે પ્રખ્યાત થયેલા પાંડુપુત્ર યુધિષ્ટિરે કરી હતી અને તેને 'ઇન્દ્રપ્રસ્થ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. મહાભારતમાં તેનું વિગતવાર વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. તે વખતે હસ્તીનાપુરમાં ધૃતરાષ્ટ્ર રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પુત્ર કૌરવોએ પાંડવોને હસ્તીનાપુરની દક્ષિણે 'કુરૂક્ષેત્ર' માં આવેલું 'ખાન્ડવપ્રસ્થ' નામનું ૫૦ માઇલના વિસ્તારનું જંગલ બક્ષિસ તરીકે આપ્યું હતું. તે જંગલમાં તક્ષક જાતના લોકો રહેતા હતા અને તેમનું રક્ષણ ઇન્દ્ર કરતો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે અર્જુન અને કૃષ્ણે અગ્નિને તૃપ્ત કરવાને માટે આ 'ખાન્ડવપ્રસ્થ' ને બાળી મૂક્યું હતું. તેમાં રહેતા મય દાનવ નામના શિલ્પશાસ્ત્રીને બચાવવાથી તેણે ઉપકારના બદલામાં તે સ્થળે પાંડવો માટે સેંન સ્ફાટિકમણીના રેત્ન જડિત મહાલયોથી દિવ્ય શોભાવાળું નગર તૈયાર કરાવી આપ્યું. તે જાણે ઇન્દ્રની 'અમરાવતી' નો પણ ઉપહાસ કરતું હોયની, એવી તેની રમણીયતાને લીધે તેને 'પૃથ્વી ઉપરના સ્વર્ગ' ની ઉપમા મળી હતી, તથા તેનું નામ 'ઇન્દ્રપ્રસ્થ' રાખવામાં આવ્યું હતું. પાંડવોના સમયમાં તેનો વિસ્તાર બહુ વધી ગયો હતો અને તેને પુરોત્તમમ્

(સર્વ નગરોમાં શ્રેષ્ઠ) નું અભિધાન મળ્યું હતું. વળી તે કામ દરમ્યાન તેને ઇંદ્રપ્રસ્થના અર્થમાં શક્રપ્રસ્થ, શક્રપુરી, શતકેતુપ્રસ્થ વગેરે નામોથી તથા તેની સ્થાપના ખાંડવપ્રસ્થ નામના જંગલમાં થએલી હોવાથી તે નામે પણ ઓળખવામાં આવતું હતું. મહાભારતમાંથી એમ પણ મળી આવે છે કે કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરૂદ્ધના પુત્ર વજ્રનો યાદવોના રાજા તરીકેનો રાજ્યાભિષેક તેજ શહેરમાં થયો હતો. દિલ્હીની આ સર્વ પ્રાચીનતા માત્ર પુસ્તકોનાં પાનાંમાં જ રહેલી છે અને તેમાં પણ અનેકાનેક કારણોથી થએલી અતિશયોક્તિને લીધે મૂળ વસ્તુમાં સત્ય કેટલું છે તે શોધી કાઢવાનું કાર્ય બહુ કઠિન થઈ પડે છે, કેમકે તે પુસ્તકોમાંની હકીકતને અનુમોદન આપનારા દાર્શનિક પુરાવાનો જુદી જુદી રાજ્યક્રાન્તિને લીધે લોપ થઈ ગયો છે, તોપણ એટલું તો ખરૂં જ કે દિલ્હી પ્રાચીન કાળમાં એક વૈભવી શહેર હતું, મધ્યકાળે તે વૈભવને ટકાવી રાખ્યો હતો તથા અર્વાચીન કાળ પણ આપણને દિલ્હીના વૈભવનું જ દિગ્દર્શન કરાવે છે.

હવે આપણે ઇન્દ્રપ્રસ્થનું નામ દિલ્હી શાથી પડયું તે તપાસીએ.

‘દિલ્હી’ નામની ઉત્પત્તિ.

તેને માટે ચાલતી બે જાતની દંતકથાઓ જાણવામાં આવી છે. કેટલાક જેઓ પ્રથમ હસ્તીનાપુરને હાલનું દિલ્હી માને છે તેઓ એવી વિગત રજુ કરે છે કે એકવાર કાંઈ લગ્ન વિષયક કામ માટે કૃષ્ણના મોટા ભાઈ બળરામ હસ્તીનાપુરમાં કૌરવોની રાજસભામાં આવ્યા હતા. વાતચીતના પ્રસંગમાં કૌરવો અને બળરામ વચ્ચે બોલાચાલી થતાં એકદમ ક્રોધાવેશમાં આવી જઇ બળરામે પોતાના શસ્ત્ર હળવડે હસ્તીનાપુરને જમીનમાંથી ઉખેડી નાંખી તેને યમુના નદીમાં ડુબાડી દેવાની તૈયારી કરી. શહેરની આવી દુર્દશાથી ગભરાયેલા ભીષ્મ, વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે બળરામ પાસે જઇ તેમની સ્તુતિ કરી

દયા માગવા લાગ્યા, જેથી બળરામે પોતાનો કોપ સમાવીને હસ્તીનાપુરને તેની જગ્યાએ પાછું મૂક્યું. પરંતુ ત્યારથી તે શહેર ઢીલું પડવાથી તેનું નામ ઢીલી અને તેના અપભ્રંશ રૂપે દિલ્હી પડ્યું ! આ શહેરનો ખરો ઇતિહાસ ૧૧ મા સૈકાના મધ્યકાળથી શરૂ થાય છે, કે જે વખતે તુંવાર વંશના રાજા અનંગપાલે હાલ જે સ્થળે કુતુબ મિનાર ઉભેલો દેખાય છે તે સ્થળે લાલ કીલ્લો અને શહેરની સ્થાપના કરી હતી. એમ કહેવામાં આવે છે કે તે મથુરામાંથી ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યની પ્રશંસાને લગતા લેખવાળો એક સ્તંભ લઈ આવ્યો હતો અને ઈ. સ. ૧૦૫૨ માં તેની સ્થાપના દિલ્હી ખાતે મંદિરોની મધ્યમાં કરી હતી કે જેના પત્થરો વડે પાછળથી મુસલમાનોએ કુતુબમિનાર બાંધ્યો હતો. અનંગપાલે આ સ્તંભની સ્થાપના ઉપરથી પણ દિલ્હી નામની ઉત્પત્તિ થયાનું જણાવવામાં આવે છે અને તે વાત ઘણુંખરા માન્ય પણ રાખે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક બ્રાહ્મણે અનંગપાળ રાજાને કહ્યું હતું કે આ સ્થંભ એટલો ઉંડો પહોંચ્યો છે કે તેનો નીચેનો ભાગ બરોબર શેષનાગ વાસુકીની ફેણ ઉપર આવ્યો છે, જેથી આ શહેર તથા તેના સ્થાપકનું રાજ્ય વંશપરંપરા કાયમ અને આબાદ સ્થિતિમાં રહેશે. અનંગપાળે તે કથનની પરીક્ષા જોવા ઠેઠ નીચે સુધી ફરીથી ખોદાવ્યું તો સ્થંભનો નીચેનો ભાગ લોહીથી ખરડાએલો લાલ રંગનો માલૂમ પડ્યો, તેથી તરતજ તે પૂરી દેવાની તેણે સૂચના કરી. પરંતુ તેના કમનસિબે તે સ્તંભ જે મૂળ સ્થિતિમાં હતો તે જગ્યાએ નહિ રહેતાં ત્યાંથી ખસી ગયો. આ પ્રમાણે સ્થંભનો નીચેનો ભાગ ઢીલો પડી જવાથી તે શહેરનું નામ ઢીલી (દિલ્હી) પડ્યું. આ ઉત્પત્તિની શોધ પાછળથી થએલી હોય એમ લાગે છે કારણ કે દિલ્હીનું નામ પ્રથમ દિલ્હી હતું કે જે નામ સાધારણ રીતે બધા હિંદુઓ વાપરે છે. મુસલમાની શબ્દ દિહ્લી છે. દિલ્હીની ઉત્પત્તિનું સૌથી વધુ માનવા

કે દિલ્હી તરફ બિલકૂલ દૃષ્ટિ પણ ન કરે ! એ ઉપરથી એટલું માની શકાય છે કે દશમા સૈકાના મધ્યકાળ પર્યંત દિલ્હી કેવળ ઉજ્જડ હાલતમાં પડી રહ્યું હતું. ત્યાર પછી અનંગપાલે તે જગ્યાએ દિલ્હી શહેર વસાવ્યું હતું, ત્યાર પછી પૃથ્વીરાજે પોતાના નામથી વસાવેલું શહેર હાલમાં પુરાણી દિલ્હીના નામે ઓળખાય છે. ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં તુરંગી તઘલક બાદશાહ મહમદશાહે તઘલકાબાદ નામનું નગર વસાવી પુરાણી દિલ્હીના વતનીઓને જબરદસ્તીથી નવા શેહેરમાં વસવાની ફરજ પાડી, પરન્તુ તેની યોજના નિષ્ફળ ગઇ. તે જ વંશના ફીરોજશાહે ફીરોજાબાદનું નગર પણ તે જ સ્થળે વસાવ્યું હતું. વળી ઇન્દ્રપત અને જહાંપનાહ નામના શહેરો પણ ત્યાં વસ્યાં હતાં. છેવટે ઉપર જણાવી ગયા મુજબ હાલનું શહેર શાહજહાને વસાવ્યું હતું.

શાહબુદ્દિન ઘોરી.

અત્યાર સુધી આપણે વિષયાંતરમાં ઉતરી પડયા. હવે પૃથ્વીરાજ ચહુઆણનું શું થયું તે તપાસીએ. પૃથ્વીરાજે કનોજના રાજા જયચંદ્રની પુત્રી સંયુક્તાનું હરણ કર્યું હતું. તેનાં કેટલાંક કથાનકો બહાર પડી ગયાં છે. તેથી અત્રે તેનું વર્ણન આપવું બીનજરૂરી છે. માત્ર એટલું જ કહીશું કે હિન્દુસ્તાન સદાને માટે મોટે ભાગે પરદેશીઓના અધિકાર તળે આવવાનો મૂળ પાયો આ બનાવથી પૃથ્વીરાજ અને જયચંદ્ર વચ્ચે ઉત્પન્ન થએલા કુસંપથી રોપાયો અને 'ઘર ફુટે ઘર જાય' એ કહેવત પ્રમાણે જયચંદ્રની સહાયતાથી ઘોરી શાહ શાહબુદ્દિન પૃથ્વીરાજ ઉપર વિજય મેળવી શક્યો એમ પૃથ્વીરાજ રાસામાં જણાવેલું છે. જોકે શાહબુદ્દિનને પણ પૃથ્વીરાજનો પરાજય કરતાં કાંઇ ઓછી મુશ્કેલી નડી નહોતી. તે વખતે તેની સત્તા પંજાબ સુધી હતી તે પ્રથમ હિંદુસ્તાન સર કરવાની આશયથી એક મજબુત સૈન્યને સાથે સિંધુનદી સુધી આવ્યો, કેટલાક હિન્દુ રાજાઓ તેને આગ

લખતો અટકાવવાને એકઠા થયા અને પૃથ્વીરાજને પોતાનો સરદાર બનાવી શાહબુદ્દિનની સામે ગયા. તેમની પાસે ૨૦૦ ઘોડેસ્વારો અને ૨૦૦ હાથીઓ હતા. સરસ્વતીના કીનારે થાણેશ્વર અને કર્નાલની વચ્ચે નારાયણ કે જે હાલ તીરૌરી નામથી ઓળખાય છે તે સ્થળે મોહોમેદનો અને હિન્દુઓનો ભેટો થયો. તુમુલ યુદ્ધના પરિણામે દિલ્હીના રાજાએ શાહબુદ્દિનના જમણા હાથને ઘાયલ કર્યો અને એક પળ માત્રમાં તેનો નાશ થઇ ગયો હોત. પરંતુ તેના વફાદાર સેવકો તેને ત્વરાથી ત્યાંથી કોઇ ગુપ્ત સ્થળે ઉપાડી ગયા. ધણી વિનાનું મુસલમાન સૈન્ય નાઠું અને વિજેતા હિંદુઓની છાવણીથી ૪૦ માઇલ દૂર તેઓ ગયા ત્યારે જ અટક્યા. આ અપમાનનો કિન્નો શાહબુદ્દિનના મનમાં સજ્જડ ઘર કરી બેઠો અને એમ કહેવામાં આવે છે કે ત્યાર પછી તે કદી પણ શાન્તિથી ઉંઘ્યો નહોતો કે તેની એક પણ પળ દિલગીરી કે ચિન્તા વગરની ગઈ હતી નહિ. ઈ. સ. ૧૧૯૩ માં તે ફરીથી ૧,૨૦,૦૦૦ ચુનંદા ઘોડેસ્વારો સાથે પૃથ્વીરાજ સામે ચડી આવ્યો. પૃથ્વીરાજ કાંઇ તેનાથી દબાય તેવો નહોતો. તે પણ પોતાના કસાયેલા સૈનિકોની સાથે શાહબુદ્દિનની સામો થયો. પાણીપતના મેદાનમાં બન્ને મળ્યા. પ્રો ફાટતાં પહેલાં જ શાહબુદ્દિનનું લશ્કર પૃથ્વીરાજની છાવણીમાં છૂપી રીતે દાખલ થયું અને તેને સખ્ત શીકસ્ત આપી જીવતો કેદ પકડી, તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો. શાહબુદ્દિન સ્વદેશ તરફ ગયો. પરંતુ તેના ગુલામ કુતબુદ્દિને તે જ સાલમાં ચૌરિન્દ્રરાયનો પુત્ર જે દિલ્હીની ગાદીએ બેઠો હતો, તેની પાસેથી દિલ્હીનું રાજ્ય લઈ લીધું. કનોજના જયચંદને પણ શાહબુદ્દિને છોડ્યો નહોતો અને લડાઈમાં જયચંદ કુતબુદ્દિનના તીરથી માર્યો ગયો હતો. આ પ્રસંગે એક ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. જોધપુરના મુન્સી દેવિપ્રસાદ કાયસ્થ મુન્સિફે 'યવનરાજ વંશાવળી' નામનું એક નાનું પુસ્તક પ્રકટ કર્યું

છે. તેમાં લેખક જણાવે છે કે "પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજે શાહબુદ્દિનને કેટલીએક વાર પકડીને છોડી દીધાનું લખ્યું છે તે તદન ગલત છે, કારણ કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોના ગ્રંથોમાંથી તે બાબતનું કાંઈ પણ વર્ણન નીકળતું નથી. વળી સંયુક્તાનો સ્વયંવર, તેનું પૃથ્વીરાજે કરેલું હરણ, તથા તે દિલ્હી મુકામે જયચંદે શાહબુદ્દિનને બોલાવી પૃથ્વીરાજનો કરાવેલો [illegible], વગેરે બનાવો રાસામાં લખેલા છે તેને પણ [illegible] જાહેર કરે છે અને તેઓ ટેકામાં દલીલ કરે છે કે રાસામાં લખેલું છે કે જયચંદ પૃથ્વીરાજનો માસીયાઈ ભાઈ થાય, તો શું પૃથ્વીરાજ એટલો બધો તે અધર્મી હતો કે પોતાના ભાઈની પુત્રીનું હરણ કરી તેની સાથે લગ્ન કરે? શાહબુદ્દિનનું [illegible] પૃથ્વીરાજને હાથે [illegible] [illegible] જણાવી છે, કારણ કે ઇતિહાસમાં એમ [illegible] છે કે ઈ. સ. [illegible] માં [illegible] શાહબુદ્દિન [illegible] [illegible] [illegible]

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજની સ્થાપના [illegible] કુતબુદ્દિન [illegible] શાહબુદ્દિનનો [illegible]

ગુલામ વંશ [illegible]

[illegible]

સ. ૧૧૯૩ માં કુતુબમીનારો બંધાવવાનું કામ શરૂ કર્યું હતું. આ મીનારો જગતની અજાયબીઓમાંનો એક ગણાય છે; તેમાં અતિશયોક્તિ ધણીજ થોડી છે. મુસલમાનોના જણાવવા મુજબ તેમણે હિન્દુસ્તાનપર સ્થાયી સત્તા મેળવી તેના સ્મારકરૂપે આ મીનારો બંધાવવાની કુતુબુદ્દિનને ઈચ્છા થઈ હતી. તે મીનારો તેના જમાઈ શમ્સુદ્દીન અલ્તમશના વખતમાં એટલે ઈ. સ. ૧૨૧૨ પછી પૂરો બંધાઈ રહ્યો હતો. તે મીનારામાં કેટલીક હિન્દુ કારીગરી માલૂમ પડે છે. તેથી કેટલાક એમ કહે છે કે પ્રથમ કોઈ હિન્દુ રાજાએ સ્મારકસ્થંભ ઉભો કરવા માંડેલો તે પાછળથી અલ્તમશે પૂરો કર્યો હશે, અને બીજી તરફથી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે હિન્દુ કારીગરો તેમાં કામ કરતા હોવાથી તેમણે પોતાની રચના દાખલ કરી હશે. ગમે તેમ હો, પણ તે મીનારો અદ્વિતીય થયો છે. તેની ઉંચાઈ ૨૩૮ ફીટની છે અને તેના પાંચ માળ છે. તે પાંચે માળ ઉપર ચડવું એ કાંઈ સહેલું કામ નથી. તેનો પહેલો માળ ૯૫ ફૂટ, બીજો ૫૧, ત્રીજો ૪૧, ચોથો ૨૫ અને પાંચમો ૨૨ ફૂટ ઉંચો છે. તેની ટેક ઉંચાઈએ ચડીને જોતાં આસપાસનો દેખાવ મનોહર અને રમણીય લાગે છે. એક તરફ નીલવર્ણીય યમુના સર્પની પેઠે વાંકી ચૂંકી ચાલી જાય છે. સુવિશાળ દિલ્હીનાં મોટાં મકાનો, આસપાસનાં ખંડેરો અને હરીયાળી ભૂમિ એ સર્વ કુતુબમિનાર ઉપરથી જોતાં દિલ્હીની પ્રાચીન જાહોજલાલીનું પ્રેક્ષકને ભાન કરાવે છે અને તેના ઉપર આવેલી અનેકાનેક આફતોનો ખ્યાલ તેની આંખોમાંથી દિલ્હીનાં દુર્ભાગ્યને માટે બેચાર અશ્રુનાં બિન્દુ વહેવરાવે છે. મનુષ્ય પ્રાણીની માફક આ જડ મીનાર પણ અવારનવાર કુદરતી આફતનો ભોગ થઈ પડયો હતો. એમ કહેવામાં આવે છે કે ઈ. સ. ૧૩૫૮ માં થએલા વજ્રપાતથી તેના શીખરનો ભાગ પડી ગયો હતો, જે ફીરોઝશાહ તઘલકે સમરાવ્યો હતો અને તે વખતે તેનાં સુશોભન-

રનો ઉપયોગ કર્યો હતો. ત્યાર પછી સિકન્દર લોદીના સમયમાં તેના ઉપર વિજળી પડી હતી, અને તેમાં પણ કેટલુંક નુકસાન થયું હતું. ઈ. સ. ૧૭૮૨ અને ૧૮૦૩ માં થએલા ધર્તીકંપોથી પણ તે મીનારના ઉપરનો ભાગ તૂટી પડ્યો હતો. કેટલાક વખત સુધી એ તેવી દશામાં રહ્યો અને ઈ. સ. ૧૮૨૯ વાળા ધર્તીકંપ પશ્ચાત્ તેનો ફરી જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો. છેલ્લા ઇ. સ. ૧૯૦૫ માં થએલા ધર્તીકંપથી હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં ઘણું નુકસાન થયું હતું, પરંતુ કુતુબમિનાર ઉપર તેની કાંઈ પણ અસર થઈ નથી. કુતબુદ્દિન પછી તેનો પુત્ર આરામ ઈ. સ. ૧૨૦૯ માં ગાદી ઉપર આવ્યો પરંતુ તેના બનેવી અલ્તમશે તેને નાલાયક ઠરાવી બાર માસમાં જ તેની પાસેથી રાજ્ય ખુંચવી લીધું. ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં અલ્તમશના મૃત્યુ પછી તેનો શાહજાદો રૂકનુદીન ફીરોજશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો, જે ઘણો ઘાતકી ગણાતો હતો તેને એક વર્ષ પછી પદભ્રષ્ટ કરી તેની બ્હેન રઝીયા બેગમને દિલ્હીની અધિષ્ઠાત્રી નિમવામાં આવી. દિલ્હીના રાજ્યાસન ઉપર કોઇ સ્ત્રીનો સ્વતંત્ર રાણી તરીકે રાજ્યાભિષેક થયો હોય તો તે માત્ર રઝીયા બેગમ જ હતી. સ્વ. મહારાણી શ્રી વિકટોરીઆના રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ દિલ્હી ખાતે કરવામાં આવ્યો હતો ખરો, પરંતુ તે સમયે સ્વ. મહારાણીની અપેક્ષાએ તેમના ફોટાથી જ સંતોષ માનવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રસંગે રાણી મેરીના મસ્તિક ઉપર મુકુટારોપણ થયો હતો. રઝીયા બેગમમાં બાદશાહી તુખમને અનુસરતા તમામ ગુણો હતા. તેના વર્ત્તનને સખ્ત રીતે વખોડી કાઢનારાઓ પણ તેનું હૃદય એક 'સ્ત્રી' નું હતું તે સિવાય બીજો કાંઈ પણ આરોપ મૂકી શકતા નથી. તેણે મુસલમાનોના ધાર્મિક ગ્રંથ કુરાનનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને જ્યારે તેનો પિતા દક્ષિણ દેશ જીતવાને ગએલો તે વખતે તેની ગેરહાજરીમાં રાજ્યની સંભાળ રાખી હતી. તે મરદોની માફક ટોપી

અને ઓછી અંદરની, બહારની કેળવણી કરી અને ખરેખર પણ સ્ત્રીના નિવાસ દાખી ઉપર ખરી કરી હતી. સુલતાના બહાદુરમાં તે સ્ત્રી-જાતિ નહીં. જાતી વગેરે હોય, પરંતુ તેનો અંત તેણે પોતાના જાતે કર્યો તેના ગુલામ હતો તેના વડે જીવતો આવ્યો ગાદીએ આવ્યો કે જે ખાનદાન કુટુમ્બનો નહોતો. તેણી અને સરદારોએ ગુસ્સે થયો, તેણે પોતાના લશ્કર સરદારોથી લડ્યો પરંતુ અંતે તે કેદ પકડાઈ અને તેનો ઘાત કરવામાં આવ્યો. તેણે લગભગ સાડા ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યું હતું. તેના પછીના બે બાદશાહોની કારકીર્દિમાં હિંસાત્મક સિવાય વિશેષ કોઈ જાણવાનું ભાગ્યે આવે તેમ નથી. નાસીરુદ્દિન મહમદશાહ જે ઈ. સ. ૧૨૪૬ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તેની કારકીર્દિ પ્રશંસા યોગ્ય હતી. તેનું આંતર જીવન પણ બહુ પવિત્ર હતું. તેને એક જ પત્ની હતી. તે પોતાની હાથની મહેનતથી ગુજરાન કમાઈ ઉપર નિર્વાહ ચલાવતો હતો. તેણે ઈરાન અને હિંદનો ઇતિહાસ તૈયાર કરાવ્યો હતો, કે જેને તેના નામ ઉપરથી 'તબકાતે નાસિરી' નામ આપવામાં આવ્યું હતું. એવા બાદશાહો દિલ્હીની ગાદી ઉપર બહુ થોડા જ થયા છે. નાસિરુદ્દિન પછી ગુલામ વંશના બે ત્રણ બાદશાહો ગાદી ઉપર આવ્યા કે જેમાંના ગ્યાસુદીન બલબનને સાહિત્યનો સારો શોખ હતો તથા તેના દરબારમાં સાક્ષરોનું મંડળ એકઠું થતું હતું, જે માટે શેખસાદીએ પણ તેની પ્રશંસા કરી છે. છેલ્લા રાજા કૈકોબાદનો ઈ. સ. ૧૨૮૮ માં જલાલુદીન ખીલજીએ ઘાત કરાવ્યો અને તે દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો.

ખીલજી વંશ. ખીલજી વંશ આખા હિંદુસ્તાન ઉપર ચિરસ્થાયી રહે એવી અસર નિપજાવી ગયો છે. અત્યાર સુધી મુસલમાન રાજાઓ ફક્ત હિંદુઓ પાસેથી પડાવી લીધેલા દિલ્હીના રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની જ

વેતરણમાં હતા. તેમણે રાજ્યના વિસ્તારમાં કાંઇ પણ વૃદ્ધિ કરી નહોતી. ખીલજી વંશનો પહેલો બાદશાહ જલાલુદ્દિન ઇ. સ. ૧૨૮૮ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યો. ઠરી ઠામ થયા પછી તેનો ડોળો દક્ષિણ તરફ ખેંચાયો અને તે વખતે સારી પ્રસિદ્ધિ પામેલું દેવગીરી તેણે લઈ લીધું. તેના વખતમાં તાતારના મોગલ લોકો દિલ્હી ઉપર ચાર વખત ચડી આવ્યા હતા અને ચારે વખત જલાલુદ્દિને તેમનો સખ્ત પરાજય કર્યો હતો તથા તેમનામાંના કેટલાકને મોટી સંખ્યામાં પોતાના ગુલામ બનાવી ઇસ્લામ મતના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. તેમને રહેવાને માટે દિલ્હીમાં એક વિભાગ કાઢી આપ્યો હતો, જે હજી સુધી મોગલપુરા નામે પ્રસિદ્ધ છે. જલાલુદ્દિનને સંતાન નહોતું. પરંતુ અલાઉદ્દિન નામનો એક ભત્રીજો હતો, કે જે પોતાના કાકાનો ઘાત કરી ગાદી પચાવી પડયો. તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય, શૌર્ય વગેરે કેટલાક ગુણો પ્રશંસવા લાયક હતા. પરંતુ તેનામાં એક મોટો દુર્ગુણ જુલ્મીપણાનો ગણ્યો છે કે જેથી તે 'ખૂની' ના ઉપનામથી ઓળખાય છે.

અલ્લાઉદ્દિન.

ગુજરાતવાસીઓને તેનું નામ હમેશને માટે સ્મરણમાં રહી જશે કારણ કે મુસલમાની રાજ્યનો તેણે જ ગુજરાતમાં પગપેસારો કર્યો હતો અને ગુજરાતીઓ પાસેથી તેમનું સ્વરાજ્ય ઝુંટવી લેનાર તે જ હતો. અણહિલપુર પાટણના રાજકર્તા "ઘેલા" ના ઉપનામથી ઓળખાતા કરણનો ઇતિહાસ વાચકોથી ભાગ્યે જ અજાણ્યો હશે. તેથી તે વિષે અત્ર ખાસ પુનરૂક્તિ કરવાની જરૂર નથી. તેણે ગુજરાત ઉપર જ સ્વારી કરીને સંતોષ માન્યો નહોતો, પરન્તુ રજપૂતાનાના રાજાઓ સામે પણ બાથ ભીડવાને તે ચૂક્યો નહોતો, જો કે તેમાં તે જોઇએ તેટલો ફાવ્યો હતો નહિ. રજપૂત રમણીઓને ફસાવવાની અને તેમનું હરણ કરવાની શરૂઆત કરનાર તે જ હતો. તેણે પોતાની પ્રજામાંના હિંદુઓ

ઉપર પણ જુલ્મ ગુજારવામાં કાંઈ બાકી રાખી નહોતી. તેણે પોતાને મળેલા વિજયને માટે મહાન સીકંદર બીજાનું પદ ધારણ કર્યું હતું. મોગલોએ તેના વખતમાં પણ દિલ્હી ઉપર બે વખત સ્વારી કરી હતી જે બન્ને વખતે તેઓ નિષ્ફળ ગયા હતા અને તેમનામાંના જેઓ પકડાયા તેમને અલાઉદ્દિને હાથીના પગતળે કચરાવી નાંખ્યા હતા તથા જીવતા રહેંસાવી નાંખ્યા હતા. એક કાફુર નામનો ખોજો અલાઉદ્દિનના સેનાનાયક અલફખાનને ખંભાતમાંથી ગુલામ તરીકે મળી આવ્યો હતો તે અલાઉદ્દિનને બહુ વ્હાલો થઈ પડયો હતો. અલાઉદ્દિને તેના ઉપર અત્યંત વિશ્વાસ મૂક્યો અને પરિણામે ગુલામ કાફુરે જ તેના માલિકનો ઝેરથી અંત આણ્યો અને તેના શાહજાદા શાહબુદ્દિન ઉમરને ઇ. સ. ૧૩૧૭ માં ગાદીએ બેસાર્યો. પણ બીજા શાહજાદા મુબારકે એક જ વર્ષમાં કાફુર અને ઉમરનો અંત આણી દિલ્હીની ગાદી મેળવી. મુબારકનો વિશ્વાસ ખુશરૂખાન નામના એક અસ્પર્શ્ય જાતિના હિન્દુએ પૂરતો મેળવ્યો હતો કે જે વિશ્વાસ મુબારકનો નાશકારક થઈ પડયો અને ઇ. સ. ૧૩૨૧ માં ખુશરૂખાન દિલ્હીની ગાદીએ આવ્યો. દિલ્હી ગામનાં જેમ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો અવારનવાર બદલાયાં છે, તેવી રીતે તેના ઉપર રાજ્ય કરનારાઓની જાતિ, ધર્મ અને કૂળમાં પણ સંક્રાન્તિ થતી જ ચાલી છે. છેવટે ઢેડ ભંગી જેવી હલકી જાતિનો ખુશરૂખાન પણ એક વાર થોડા વખતને માટે દિલ્હીનો અધીશ્વર થઇ ગયો ! એ પણ આશ્ચર્યયોગ જ!

તઘલખ વંશ.

પરંતુ હલકા માણસો અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં મદોન્મત બની જાય છે, તેમ ખુશરૂ પણ સત્તાના મદમાં છકી જઈને અયોગ્ય વર્તન ચલાવવા લાગ્યો. પંજાબનો સુબો ગાઝીખાન તઘલખ તે સહન કરી

શક્યો નહિ. વળી તેને દિલ્હી પચાવી પાડવાની આ તક પણ સારી લાગી અને તેથી ખુશરૂ ઉપર ચડાઇ કરી તેને મારી નાંખી ઈ. સ. ૧૩૨૧ માં તેણે તઘલખ વંશની દિલ્હી રાજ્ય ઉપર સ્થાપના કરી. તેણે ગાઝીખાનને બદલે હવે પોતાનું ગ્યાસુદ્દિન નામ ધારણ કર્યું, અને હાલના દિલ્હીની ઉત્તરે ચાર માઇલ દૂર આવેલી ટેકરાવાળી જગા ઉપર તઘલખાબાદ નામના શહેરની સ્થાપના કરી હતી. હાલમાં તેમાં ખંડેરો મોટાં વિશાળ અને જોવા લાયક છે. પરંતુ ત્યાં વસતિ બીલકૂલ નથી. આ ગાઝીખાન ગુલામવંશવાળા ગ્યાસુદ્દિન બલબનના ગુલામ મલિક તઘલખને એક જાટ જાતની સ્ત્રી દ્વારા થએલો છોકરો હતો. ગ્યાસુદ્દિન પછી ઈ. સ. ૧૩૨૫ માં મહમદ તઘલખ ગાદી ઉપર આવ્યો. દિલ્હીની ગાદી ઉપર આ બાદશાહના જેવો તરંગી અને વિચારહિન બાદશાહ બીજો કોઈ થયો હોય એવું જણાતું નથી તેણે દિલ્હીને બદલે દોલતાબાદ (દેવગીરી) ને પાટનગર બનાવવાનો ત્રણ વખત પયત્ન કર્યો હતો જેમાં દિલ્હીવાસીઓને અનેક પ્રકારનું નુકસાન વેઠવું પડયું હતું. તેના વખતમાં તાંજીયરનો મુસાફર ઇબ્ન બતુતા હિન્દ ખાતે આવ્યો હતો. તેણે દિલ્હીની મુલાકાત લીધી હતી અને તેને ત્યાંનો વાર્ષિક બાર હજાર દિનારના દરમાયાથી ન્યાયાધીશ ઠરાવ્યો હતો. તેણે દિલ્હીના વર્ણનમાં લખ્યું છે કે જ્યારે હું દાખલ થયો તે લગભગ ઉજ્જડ જેવું હતું. તેમાં મોટાં મકાનો ઘણાં થોડાં હતાં. તે તદ્દન ખાલી થઇ ગયું હતું અર્થાત્ તેનાં ઘરો લોકોથી તજાએલી હાલતમાં જણાતાં હતાં...... અર્થાત્ એ દુનિયાના સર્વથી મ્હોટા શહેરમાં સૌ કરતાં થોડા લોકો જ વસતા હતા. તેનું વર્ણન ખરૂં લાગે છે કારણ કે ફરિસ્તા પણ તેમ જ કહે છે કે 'પાટનગર દિલ્હી ઘુવડોનું રહેઠાણ તથા જંગલના હિંસક પ્રાણીઓને રહેવા લાયકનું સ્થળ થઇ પડયું છે. આ સિવાય ઇબ્ન બતુતા દિલ્હી માટે લખે છે કે આ સર્વ સુંદર શહેરમાં એક સાથે સૌંદર્ય

અને મજબુતાઇ સમાયેલી છે. તેનો કિલ્લો એટલો મજબુત છે, કે આખી દુનિયામાં કોઇ પણ નગરને તેના જેવો કિલ્લો છે નહિ. આ હિન્દુસ્તાનનું અને ખાસ કરીને પૂર્વમાં કસ્બાતીઓનું મોટામાં મોટું શહેર છે. તે ચાર શહેર એકઠાં મળીને થએલું છે......તેના કિલ્લાની પહોળાઇ ૧૧ હાથ એટલે લગભગ પંદર સોળ ફૂટની છે......તેની મસીદ ઘણી મોટી છે અને તેના સૌંદર્યની સાથે સરખામણીમાં મૂકી શકાય એવું એક પણ સ્થળ નથી. પ્રથમ તે હિન્દુનું મંદિર હતું. મહમદ તઘલખના તરંગીપણાના અનેક દાખલા મોજુદ છે અને તે જાહેરમાં આવી ગએલા છે. મહમદ પછી ફીરોઝશાહ તઘલખ ઇ. સ. ૧૩૫૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યો. તે વિદ્વાન, ડાહ્યો અને બુદ્ધિમાન હતો. તેણે હુમાયુનની કબર અને રીજની વચ્ચે જે જગ્યા છે તેના ઉપર ફીરોઝાબાદ નામનું નગર વસાવ્યું હતું, અને તેને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. મહમદશાહથી જેમને નુકશાન થયું હતું તે તેણે ભરી આપ્યું અને ફોજદારી કાયદામાં સુધારો કર્યો તથા લોકો ઉપર દબાણ કરનારા અને ખાસ હેરાન કરવાને માટે જ નંખાયેલા કરો તેણે કાઢી નાંખ્યા અને જાહેર કામોમાં પુષ્કળ નાણું ખર્ચ્યું હતું. તેણે ખેતરોમાં પાણી પૂરું પાડવાને માટે ઉત્તર હિંદમાં એક મોટી નહેર ખોદાવી હતી અને એ તેનું સૌથી મોટું કામ હતું. તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દિન બીજો સને ૧૩૮૮ માં ગાદી ઉપર આવ્યો પણ તેણે એક કરતાં વધુ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું નથી. તે જ સાલમાં તેનો કાકો નાસિરૂદ્દિન મહમદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો, જેના પછી પાંચમે વર્ષે તેના સિકન્દર અને મહમદ નામના બે શાહજાદા એક જ સાલમાં એક પછી એક ગાદી ઉપર આવ્યા હતા.

તૈમુરશાહ.

છેલ્લા મહમદ તઘલખનો સમય દિલ્હીને માટે બહુ મુશ્કેલી ભર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૩૯૮ માં તાતારી મોગલશાહ તૈમુર હિન્દુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો અને માર્ગમાં આવતાં ગામો લૂંટતો અને

આળતો તે ઠેઠ દિલ્હીના ઝાંપા સુધી આવી પહોંચ્યો. મહમદશાહ અને તેના સરદારો જીવ લઇને દિલ્હીમાંથી ન્હાસી ગયા અને મોગલો જેઓ અત્યાર સુધી દિલ્હી મેળવવામાં અનેક વાર નિષ્ફળ ગયા હતા, તેઓ આ વખતે તૈમુરની સરદારીથી વિજયી નિવડ્યા. તૈમુરે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કરી પોતાને શહેનશાહ તરીકે જાહેર કર્યો. મોગલોના હૃદયમાં અત્યારસુધી દબાઇ રહેલા વૈરની જ્વાળાઓ નીકળવા લાગી અને તેમણે દિલ્હીવાસીઓની કતલ ચલાવવા માંડી. કેટલાક રસ્તા તો અનાથ પ્રાણીઓનાં મુડદાંથી એટલા બધા ભરાઇ ગયા હતા કે ત્યાં થઇને ચાલવાનું પણ મુશ્કેલ થઇ પડ્યું હતું. તે વખતના ભયંકર દેખાવનું વર્ણન આપવું અશક્ય છે. તે સંબંધી કલ્પના જ તેની ભયંકરતાનો કાંઇક ખ્યાલ આપી શકશે. તૈમુર દિલ્હીમાં પાંચ દિવસ પર્યંત રોકાયો હતો અને જ્યારે મોગલો તેમના ભયંકર કૃત્યોથી કંટાળ્યા અને દિલ્હીમાંથી હવે કાંઇ પણ લેવાનું બાકી ન રહ્યું ત્યારે તૈમુરે કુચ કરવાનો સૈન્યને હુકમ આપ્યો. દિલ્હીથી ઉપડતી વખતે ફીરોજશાહે બંધાવેલી આરસપહાણની મસ્જીદમાં જઇને તેણે ખુદાએ તેના ઉપર કરેલી મહેરબાની માટે નમ્રતાપૂર્વક તથા અંતઃકરણપૂર્વક તેની બંદગી કરી હતી. તે દિલ્હીમાંથી પુષ્કળ ઝવેરાત વગેરેની લૂટ કરી ગયો અને ઘણાં પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને તેણે ગુલામ તરીકે વેચી નાંખ્યાં. તૈમુરને ફીરોજશાહે બંધાવેલી મસીદ બહુ પસંદ પડી ગઇ હતી. તે એ મસીદ બાંધનાર કડીઆને પોતાની સાથે સમરકંદમાં એવા જ ઘાટની એક બીજી મસ્જીદ બાંધવાને માટે લઇ ગયો હતો. તૈમુરે દિલ્હી ઉપર કરેલી ચઢાઇનું વિગતવાર વર્ણન ફરિસ્તાએ પોતાના ઇતિહાસમાં યથાસ્થિત રીતે આપ્યું છે. તૈમુરના ગયા પછી બે માસ સુધી દિલ્હી રાજા વગરનું અને લગભગ માણસો વગરનું રહ્યું હતું. જે પછી મહમદ તઘલખના સરદાર દોલતખાંએ આવી તેની લગામ

પોતાના હાથમાં લીધી. ધીમે ધીમે ન્હાશી ગએલા માણસો દિલ્હીમાં ભરાવા લાગ્યાં અને થોડા વખતમાં વિખરાઇ ગએલી વસ્તિ ફરી કામ ઉપર... થઇ. મહમદ પાછો આવ્યો અને તેને પેન્શન આપવામાં આવ્યું જે દરમીયાન તે સને ૧૪૧૨ માં મૃત્યુ પામ્યો.

સૈયદ વંશ. સૈયદ ખીજરખાં સુલતાન ફીરોજશાહ તઘલખનો નોકર હતો અને જ્યારે તૈમુર ચઢી આવ્યો હતો ત્યારે તે તૈમુરના પક્ષમાં ભળી ગયો હતો. તેથી તૈમુરે તેને પોતાના તરફથી પંજાબનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે દિલ્હી ઉપર ચઢાઇ કરીને તે દોલતખાં પાસેથી ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં છીનવી લીધી. ૬ વર્ષ પછી મુબારક સને ૧૪૨૦ માં, ખીજરખાંનો પૌત્ર મહમદ ઇ. સ. ૧૪૩૩ માં અને તેનો પુત્ર અલાઉદ્દિન ઇ. સ. ૧૪૪૫ માં અનુક્રમે દિલ્હીની ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમના વખતમાં દિલ્હીને લગતા ખાસ જાણવા જોગ બનાવો બન્યા નહોતા; કારણ કે લોકોના મન ઉપરથી હજી સુધી તૈમુરની ચઢાઇવાળા ત્રાસજનક બનાવની અસર દૂર થઇ હતી નહિ. છેલ્લો બાદશાહ દિલ્હીનું રાજ્ય પોતાના પિતાના નોકર બહિલોલ લોદીને સોંપી પોતે બદાઉં ખાતે ચાલ્યો ગયો.

લોદી બાદશાહો. લોદી વંશના સ્થાપક બહિલોલે ઇ. સ. ૧૪૫૨ થી ૧૪૮૮ સુધી શાન્તિપૂર્વક રાજ્ય ચલાવ્યું હતું. તેનો શાહજાદો સીકંદર તેના પછી ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે હિન્દુઓનાં મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો તથા યાત્રાળુઓને ઘણી હેરાનગતિ પહોંચાડી હતી. તેણે આગ્રાને પોતાનું પાટનગર બનાવ્યું હતું. તોપણ તે કારણથી દિલ્હીની અગત્યને કાંઇ પણ અસર પહોંચી હતી નહિ. તેના જુલમના પરિણામે રાજ્યમાં ઠેર ઠેર બળવા ઉઠવા લાગ્યા હતા. તેની પછી ઇબ્રાહિમ ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. ને પણ તેના બાપના જેવો જ

હતો અને તેથી તેના રાજ્ય અમલ દરમીયાન શાન્તિ પ્રસરવાને બદલે ઉલટી અશાન્તિ વધતી ગઇ. તે વખતે તૈમુરનો વંશજ બાબર પોતાના વડવાએ દિલ્હી ઉપર મેળવેલી જીતનો હક કરતો ચઢી આવ્યો. તેની સાથે વિશાળ સૈન્ય અને કેળવાયેલા યોદ્ધાઓ હોવાથી તેને વિજય મળવાની આશા રખાતી હતી. તોપણ ઇબ્રાહિમ તેની સામે ગયો હતો અને ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું. તેમાં ઇબ્રાહિમની સંપૂર્ણ હાર થઇ અને લડાઇના મેદાનમાંજ તેની કતલ થઇ ગઇ હતી. બાબરે દિલ્હી અને આગ્રા ઉપર એકદમ આધિપત્ય મેળવ્યું અને હિંદુસ્તાનમાં મોગલ બાદશાહત સ્થાપિત થઇ, જે અત્યાર સુધીના બીજા મુસલમાની વંશ કરતાં બહુ લાંબો વખત સુધી એટલે લગભગ ૩૨૫ વર્ષ સુધી ચાલી હતી.

મોગલ વંશ.

આપણે અગાઉ જોઇ ગયા છીએ કે ગુલામવંશના સમયથીજ મોગલો વારંવાર હિંદુસ્તાન ઉપર ચડી આવતા હતા. તેથી એમ જણાય છે કે હિંદુસ્તાનનું રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા મૂળથીજ તેમનામાં હતી. પરંતુ શરૂઆતમાં તેમની પાસે પૂરતાં સાધનો નહિ હોવાથી તથા દિલ્હીના બાદશાહોએ પણ તેમની સામે મજબુતાઇથી ઝીલેલી ટક્કરને લીધે તેઓ જોઇએ તેટલા ફાવ્યા નહોતા. તૈમુરશાહ વિજયી નિવડયો હતો અને દિલ્હી તેના તાબા નીચે આવી ગયું હતું. પરંતુ વિદેશી મુસલમાનોમાં મોટે ભાગે જે ધનલોભ જોવામાં આવે છે, તેવોજ લોભ તૈમુરમાં પણ હતો. તેથી ફક્ત દિલ્હીની પ્રજાનું દ્રવ્ય લૂંટી લેઇ તેની કતલ ચલાવી જેવો આવ્યો તેવોજ તે પાછો સ્વદેશ તરફ ચાલ્યો ગયો હતો. જો તેણે હિંદુસ્તાનમાં રાજ્ય કરવાની ઇચ્છા કરી હોત તો તેને કાંઇ મોટી મુસ્કેલી નડત નહિ. તૈમુરના પ્રપૌત્ર બાબરમાં મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. ધનલોભ કરતાં રાજ્ય લોભની સત્તા તેના

હૃદય ઉપર વિશેષ હતી અને તેથી જ તે મોગલ પાદશાહતનું સ્થાપન દિલ્હી ઉપર કરી શક્યો, તથા સલ્તનતોને લીધે જ દિલ્હીનો બાદશાહ થયા પછી પણ તેણે આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. તેનું વર્ણન આપતાં પહેલાં અત્યારે દિલ્હીને જ હિંદુસ્તાનનું પાટનગર ગણવામાં આવે છે તેનું એક અગત્યનું કારણ આપણે તપાસીએ. મોગલ પાદશાહત દિલ્હી ઉપર લાંબા વખત સુધી રહી હતી. તેની પહેલાંના મુસલમાન બાદશાહોએ ફક્ત દિલ્હી અને તેની આસપાસના દેશો ઉપર જ પોતાનું આધિપત્ય મેળવવા યત્ન કર્યો હતો. જ્યારે મોગલ બાદશાહોનો પ્રયત્ન આખા હિંદુસ્તાનને પોતાની સત્તા નીચે લાવવાનો હતો. માત્ર ગણત્રીના અપવાદો સિવાય ઔરંગઝેબના સમય સુધીમાં આખું હિન્દુસ્તાન દિલ્હીની શહેનશાહત નીચે આવી ચૂક્યું હતું અને તેથી હિન્દની તમામ પ્રજાના મનમાં દિલ્હી માટે સ્વભાવત: માનવૃત્તિ રહેતી હતી. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓના આગમનકાળમાં તેમને પણ દિલ્હીના બાદશાહોની સહાયતા મેળવવાની પ્રસંગોપાત જરૂર પડતી હતી. આ કારણને લઈને જ દિલ્હીને અદ્યાપિપર્યંત પાયતખ્તે-હિન્દ માનવામાં આવે છે. જો મોગલશાહ બાબરે દિલ્હીને બદલે કોઈ બીજા શહેરને પોતાનું પાયતખ્ત બનાવ્યું હોત અને છેવટ સુધી તેનું પાટનગર કાયમ રહ્યું હોત તો અત્યારે દિલ્હીને જે અગત્ય આપવામાં આવે છે એ તેને મળતી હોત નહીં.

બાબરથી જહાંગીર.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં દિલ્હી હસ્તગત કર્યા પછી બાબરે ફક્ત પાંચ વર્ષપર્યંત રાજ્ય કર્યું. તેણે ચીતોડના રાણા સંગ સાથે કરેલા યુદ્ધ સિવાય બીજો જાણવા લાયક બનાવ તેના સમયમાં બનેલો જણાતો નથી. તેણે પોતાના મરણશય્યાએ પડેલા પુત્ર હુમાયુનને પોતાનું જીવન બક્ષવાની ખુદાને કરેલી બંદગીના પરિ

મે હુમાયુન્ સાજો થયો અને બાબર મરણ પામ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૩૦ માં હુમાયુન્ ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે જૂના ઇન્દ્રપ્રસ્થની નજીકમાં જે હાલમાં 'પુરાણા કીલ્લા' ને નામે ઓળખાય છે, તે બંધાવ્યો હતો. બંગાળાનો સુબો શેરશાહ જે અફઘાન હતો, તેણે દિલ્હી પર ચઢી આવીને ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુનનો પરાજય કર્યો અને તેને કાબુલ તરફ હાંકી કાઢયો. તેણે દિલ્હી શહેરના ફરતો નવો ગઢ બંધાવ્યો હતો, તેનો 'લાલ દરવાજો' ત્યાંની જેલના સામે રસ્તાની બાજુએ એકાન્ત સ્થાનમાં આવેલો હજી પણ જણાય છે. તેના પછી ઇ. સ. ૧૫૪૫ માં ગાદી ઉપર આવેલા સલીમશાહે સલીમગઢ નામનો કીલ્લો બંધાવ્યો હતો. તેના પછી ઈ. સ. ૧૫૪૯ ની એકજ સાલમાં અનુક્રમે મોહમ્મદશાહ અને સિકંદરશાહ ગાદી ઉપર આવ્યા, જેમાંના છેલ્લા રાજાનો પરાજય કરી ઈ. સ. ૧૫૫૫ માં હુમાયુન્ ફરીથી બાદશાહ થયો. ૧૫૫૬ માં સીડી ઉપરથી પડવાથી થએલા અકસ્માતથી તેનું મૃત્યુ નિપજ્યું હતું. તેની કબર સલીમગઢની પડોશમાં જોવામાં આવે છે, જે મોગલ બાદશાહતના પ્રારંભકાળથી [illegible] કારીગીરીનો સર્વોત્તમ નમૂનો ગણાય છે. અકબરશાહે ચૌદ વર્ષની નાની વયે રાજ્યનો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો. તેને આગ્રા શહેર બહુ પસંદ પડતું અને તેથી તે ભાગ્યે જ દિલ્હીમાં આવતો હતો. તેનું મૃત્યુ પણ આગ્રામાંજ થયું હતું. જહાંગીર બાદશાહ ઈ. સ. ૧૬૦૫ માં ગાદી ઉપર આવ્યો. તેણે પણ તેના પિતાની માફક દિલ્હીની ઉપેક્ષા જ કરી હતી. અકબરશાહ અને જહાંગીર જેવા મોગલવંશના પ્રસિદ્ધ બાદશાહોનો દિલ્હીના ઇતિહાસ સાથે નહિ જેવો સંબંધ આપણને બહુ અજાયબી ઉત્પન્ન કરે છે. અકબરશાહના સમયના પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર અબુલફઝલે તેની 'આઈન અકબરી' માં દિલ્હી વિષે સવિસ્તર વિવેચન આપેલું છે. તે લખે છે કે દિલ્હી એક મોટામાં

મોટું સુશોભિત શહેર છે. [illegible] જેમાં દિલ્હી શહેર ઉપર મુસ-
લમાન [illegible]
[illegible]
[illegible] આવ્યું છે. ત્યાં હિંદુ [illegible] દિલ્હીની
કોઠી બાંધેલી હાલતનું વર્ણન થતું આવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં
જહાંગીરનું નૂરજહાન સાથે લગ્ન થયું હતું. તે સમયમાં [illegible]
તે જમાનાના મુસાફર આગ્રાથી લાહોર જતાં ત્યાં દિલ્હીની
મુલાકાત લીધી હતી. તે તેનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે
કે તેના ડાબા હાથ ઉપર જૂનું દિલ્હી છે જે નગરીના નામે ઓળખાય
છે તે તથા બાગ દરવાજા આવેલા છે કે જ્યાં સુંદર મોટો કોટ છે.
ત્યાંથી થોડે દૂર જ્યાં જેમીની (જમના) નદી ઉપર અમીરોના મકા-
નોનો પથ આવે છે, જ્યાંથી આગળ આવતાં બને બાજુની વિશાળ
ઝાડોની ઘટાથી ઘેરાયેલો રસ્તો આવે છે કે જે રસ્તે જહાંગીરના
પિતામહ હમાયોન (હુમાયુન) ની કબર આવે છે. તેમાં દાખલ થતાં
પ્રથમ તેની સ્ત્રીઓ અને પુત્રીઓની કબર આવેલી છે. તેની પાછળ
રાજાનો મહેલ છે, જે હાલ ખંડેરના રૂપમાં દેખાય છે. આ શહેર
(પુરાણી દિલ્હી) ની અવસ્થા ખંડેર જેવી થઇ પડી છે. તે શહેરની
અંદર અને બહાર ૨૦ પઠાણ બાદશાહોની સુંદર અને દબદબાવાળી
કબરો આવેલી છે. આ પુરાણી દિલ્હીનું વર્ણન તેનાં ઐતિહાસિક
ખંડેરોની યાદ આવતાં આપણા હૃદય ઉપર એક જબરો આઘાત કરે
છે અને તે એ છે કે અમરત્વ પ્રાપ્તિની લાલસાવાળા રાજા અને
બાદશાહોની અમરતા પણ તેમનાં બધાં કામોનાં ખંડેરો સાથે નષ્ટપ્રાય:
બની ગઇ છે. તેમ જ કેટલાક વિશાળ મહેલો જે તેમણે પોતાના
ઉપભોગ માટે બાંધેલા તે પણ તેમની સાથે નહિ જતાં અહીં ઉજ્જડ
સ્થિતિમાં પડ્યા રહ્યા છે!

જહાંગીરનો બીજો પુત્ર શાહબુદ્દિન મહમદ જેને શાહાજહાનનો ઇલ્કાબ મળ્યો હતો તે ઇ. સ. ૧૬૨૭ માં તખ્તનશીન થયો અને ત્યારથી દીલ્હીનું કરમાઇ ગએલું ભાગ્ય ખીલવા લાગ્યું. તેણે ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં અર્વાચીન દીલ્હી વસાવ્યું અને તેનું નામ શાહજહાનાબાદ રાખ્યું, જેને હાલમાં દીલ્હી કહેવામાં આવે છે. તેના ફરતો મજબુત કીલ્લો બંધાવવામાં આવ્યો તથા તેમાં પોતાના મહેલો ઉપરાંત તેણે જુમામસ્જીદ પણ બંધાવી હતી, જેમાં ફીરોઝાબાદ અને પઠાણ શેરખાનના નવા શહેરનો માલ વાપરવામાં આવ્યો હતો. વળી તેણે જમુનાની પશ્ચિમે એક નહેર પણ ખોદાવી હતી. તેણે તૈયાર કરવા માંડેલાં કેટલાંક બાંધકામોનું કામ ચાલતું હતું, તે દરમ્યાન તેના મોટા શાહજાદા દારા શિકોહે તેને આગ્રામાં લઇ જઇને રાખ્યો, જ્યાં બીજા શાહજાદા ઔરંગઝેબે તેને ઇ. સ. ૧૬૩૮ માં પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો. ખરી રીતે જોતાં શહાજહાનના વખતથી થોડાક અપવાદ સિવાય દિલ્હી મોગલ રાજ્યનું પાયતખ્ત ગણાવા લાગ્યું હતું. ઔરંગઝેબ પણ તેના રાજકાળના પ્રથમ ભાગમાં દિલ્હી ખાતે રહેતો હતો, જ્યાં બર્નીયરે તેની ઈ. સ. ૧૬૬૩ માં અને ટેવર્નીઅરે ઈ. સ. ૧૬૬૫ માં મુલાકાત લીધી હતી. બર્નીયરે શાહજહાને વસાવેલા નવા દિલ્હીનું સારૂં વર્ણન આપ્યું છે. આ સ્થળે બર્નીઅરનું વર્ણન બહુ હોવાથી આપી શકાય તેમ નથી, પરંતુ જેમને શહાજહાનના રાજ્ય અમલ દરમ્યાનના દિલ્હીનો ઇતિહાસ જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમણે તેનું પુસ્તક વાંચી જોવું. ટેવર્નીઅરનું વર્ણન ટૂંકું છે અને તેના વર્ણન ઉપરથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે શહાજહાનને આગ્રા કરતાં દિલ્હી વધારે પસંદ હતું, કારણકે તેને દિલ્હીની હવા વધારે માફક આવતી હતી. તે વખતે બાદશાહ અને વ્યાપારીઓ જહાનાબાદમાં વસતા હતા અને ગરીબો તથા ઉમરાવ વર્ગનો મોટો ભાગ જૂના દિલ્હીમાં રહેતો હતો.

શાહાજહાન.

પોતાની ખાનગી ખૂન ફિતૂરથી દક્ષિણના મહારાષ્ટ્રીય સરદાર શિવાજીએ ઈ. સ. ૧૬૬૬ માં તે કરેલું યુ-

ઔરંગઝેબ.

ક્તિબાજ ઔરંગઝેબનું શરણ સ્વીકાર્યું ખરું પણ બેઠી હતી. તે વખતે તે કેદમાંથી છટકી જોખમભર્યું હતું. તો પણ મહાત્માના સાંધા ભરવા આગ્રા ઈત્યાદિ. ઔરંગઝેબે તેના મોટા ભાઈ દારા શિકોહ કે જે અમદાવાદ જેવા નીવડવાની વધી ગયેલી હતી, તેને આખા શહેરમાં ફેરવી ફાંસી હાથી ઉપર બેસાડી ફેરવી ખ્વાજાને પહોંચાડ્યો હતો તથા ઉપરે તેનો નાશ કર્યો હતો ને બીજા જણાવે છે કે જહાનઆરા પણ એક વંશી રાજાનું પાન કર્યા સિવાય રહ્યું નથી. દારાને હુમાયુની કબરની સમીપમાં જ દાટવામાં આવ્યો હતો. તેનામાં રાજકુમારને લાયકના કેટલાક સારા ગુણો હતા અને તે એક વાચાળ યોદ્ધો હતો એમ ઈતિહાસકાર જણાવે છે. ઈ. સ. ૧૭૦૭ માં ઔરંગઝેબ મૃત્યુ પામ્યો હતો. તેનો પુત્ર બહાદુરશાહ પણ તેની પાછળ પાંચ વર્ષ રાજ્ય કરી ઈ. સ. ૧૭૧૨ માં મરણ શરણ થયો.

કતલે આમ.

તે પછીનાં ૭ વર્ષો પર્યંત દિલ્હીમાં અંધાધુંધી અને ખાનાખરાબી ચાલી રહી હતી, અને "ધણી વગરનાં સૂનાં ઢોર" જેવી સ્થિતિ ત્યાંના લોકોની થઈ પડી હતી. ઈ. સ. ૧૭૧૯ માં મહમદશાહ તખ્તનશીન થયો, જેણે ૩૦ વર્ષ પર્યંત રાજ્ય કર્યું હતું તે એક ખરા મોગલ બાદશાહ તરીકે દિલ્હીમાં સહુથી છેલ્લો જ હતો. બલકે એમ કહીએ તો પણ ચાલી શકે કે ઔરંગઝેબના અસ્તકાળથી જ દિલ્હીની પડતીનાં ચિન્હો જણાવા લાગ્યાં હતાં. પરંતુ રાજ્યકુશળ ઔરંગઝેબે રાખેલી સાવચેતીના પરિણામે તે મોગલ શહેનશાહતની પડતીનો કારણ રૂપ થયો નહોતો. મહમદશાહના વખતમાં હિન્દુસ્તાન ઉપર દિલ્હીનું

સર્વોપરિપણું હતું તે ઘટી ગયું અને જુદા જુદા પ્રાંતોના સુબા તથા વઝીરો પોતાની સત્તા નીચેના મુલકોના સ્વતંત્ર માલેક બનવા લાગ્યા. મરાઠાઓ પણ આવો લાગ જવા દે તેવા ન હતા. તેમણે પણ દિલ્હી તાબાના દેશોમાં ઘુસવા માંડયું. આમ છતાં તે વખતનો સહુથી ભયંકર અને ત્રાસજનક બનાવ ઇરાની શાહ નાદીરશાહે ઇ. સ. ૧૭૩૯ માં ચલાવેલી દિલ્હીની પ્રજાની કતલવાળો હતો. તેણે દિલ્હી ઉપર હુમલો કરીને તાતારી તૈમુરશાહે ચલાવેલી કતલનો તાદશ્ય દેખાવ ફરીથી લોકદૃષ્ટિ સમક્ષ રજુ કર્યો. ૫૮ દિવસ સુધી દયાહીન ઇરાનીઓએ ધનીકો અને ગરીબોમાં લૂંટ ચલાવી હતી અને અનર્ગળ ધન તેઓ પોતાની સાથે હિન્દુસ્તાનમાંથી લઇ ગયા હતા. 'મયૂરાસન' જે શાહજહાને બનાવરાવ્યું હતું તે પણ તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા હતા.

મોગલ વંશનો અંત.

તેના પછી તેનો શાહજાદો અહમદશાહ ગાદી ઉપર આવ્યો. જેને ઇ. સ. ૧૭૫૪ માં પદભ્રષ્ટ કરી આલમગીર બીજાને તખ્તનશીન કરવામાં આવ્યો હતો. ઇ. સ. ૧૭૫૬ માં અફઘાનનો શાહ અહમદ દુરાની હિન્દુસ્તાન ઉપર ચડી આવ્યો હતો, તેણે પણ નાદીરશાહનું અનુકરણ કરી દિલ્હીમાં થોડી ઘણી કતલ ચલાવી હતી. ૧૭૫૯ માં ગાઝીઉદ્દીને આલમગીરનું ખૂન કર્યું અને શાહઆલમ બીજો રાજા થયો. તેજ સાલમાં મરાઠાઓએ દિલ્હી હસ્તગત કર્યું હતું અને શાહઆલમને તેમના રક્ષણ તળે લીધો તે પછી એવો બનાવ બન્યો કે તમામ બાજી ઉલટી ગઇ. જો તેમ બન્યું ન હોત અને મરાઠાઓ દિલ્હીને બરોબર રીતે સાચવવામાં શક્તિમાન્ નીવડ્યા હોત તો એક વાર ફરીથી લગભગ ૬૦૦ વર્ષના અંતરે દિલ્હી ઉપર હિન્દુ રાજ્ય થવા પામ્યું હોત. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૬૧

માં અહમદ દુરાની અને મરાઠાઓ વચ્ચે પાણીપતના મેદાનમાં યુદ્ધ થયું, તેમાં મરાઠાઓ સખ્ત હાર પામ્યા. શાહઆલમે ઈ. સ. ૧૭૬૫ માં અંગ્રેજોને બેંગાલ, બિહાર અને ઓરીસાની દીવાની સત્તા આપી હતી. તે પછી રોહીલાઓએ બળવો ઉઠાવી શાહની આંખો ફોડી તેને કેદ કરી લીધો કે જેમના પંજામાંથી તે મ્હારી જ્લા પામ્યો હતો.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી શરૂ કરીને અત્યાર સુધી દિલ્હીના તખ્ત ઉપર થઈ ગએલા રાજાઓનો ટૂંકો અને આવશ્યક ઈતિહાસ આગળ આવી ગયો છે જેની સાથે પ્રસંગોપાત જુદા જુદા રાજા અને બાદશાહોએ દિલ્હીમાં તથા તેની આસપાસ બંધાવેલા મહાલયો, પ્રાસાદો, મીનારો વગેરેને લગતો ટૂંક હેવાલ પણ આપેલો છે. પરંતુ તેની વધુ વિગત જાણવાને વાચકો આતુર રહે તે સ્વાભાવિક છે, તેથી અત્રે મુખ્ય મુખ્ય જોવા લાયક તથા ઐતિહાસિક સ્થળોનું જરૂરી વર્ણન ટૂંક વિગત સાથે આપવું ઉચિત ધાર્યું છે.)

કુતુબ મીનાર.

ઘણા પ્રાચીન કાળમાં પાંડવોના સમયમાં દિલ્હી ખાતે મયદાનવે એક મ્હોટો અને વિશાળ અદ્દભુત કારીગરીવાળો મહેલ બંધાવ્યો હતો. તેની કારીગરીને માટે એટલું જ કહેવું બસ થશે કે દુર્યોધન જેવા ચતુર રાજા પણ તે મહેલમાં ફરતાં જળને સ્થળ અને સ્થળને જળ માની દ્રૌપદી વગેરેની દ્રષ્ટિએ હાંસીપાત્ર ઠર્યો હતો. પરંતુ તે પછી વીતી ગએલા લાંબા કાળ દરમ્યાન તે પ્રાસાદનો નાશ થઈ ગયો છે અને હાલમાં તો ફક્ત 'મહાભારત' સિવાય બીજા કોઈ પણ પુસ્તકમાં તેનું નામ નિશાન જણાતું નથી. જો તે અત્યારે હસ્તી ધરાવતું હોત તો દુનિયાની અજાયબીઓમાં તે સર્વોત્તમ ગણાતો હોત. તેનાથી બીજે નંબરે દિલ્હી ખાતે અદ્દભુત કારીગરીવાળો કુતુબ

મિનાર ગણાય છે, જેની કેટલીક હકીકત અમે અગાઉ આપી ગયા છીએ. ફર્ગ્યુસન તેનું વર્ણન આપતાં જણાવે છે કે તે મિનારાના નીચલા માળનો ઘેરાવો લગભગ ૧૩૨ ફુટનો છે. ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં જ્યારે તેની ઊંચાઇ માપવામાં આવી ત્યારે તે ૨૪૨ ફુટ થયો હતો. તોપણ તે વખતે તેનો કેટલોક ભાગ પડી ગયેલો હતો, તેથી એવી અટકળ કરવામાં આવે છે કે તેની મૂળ ઉંચાઈ તેથી પણ દશ કે વીશ ફુટની વધારે હશે. તે મિનારાની ફરતા ચાર મોટા ઝરૂખા છે, કે જેની ઉંચાઈ જમીનથી અનુક્રમે ૯૭ ફુટ, ૧૪૮ ફુટ, ૧૮૮ ફુટ અને ૨૧૪ ફુટની છે. તેની ઉપરનો કુતુબ મિનારનો ભાગ શ્વેત આરસપહાણથી બાંધવામાં આવ્યો છે, જ્યારે નીચેના ત્રણ માળમાં લાલ પત્થરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ મિનારાના ઘુમટનું અનુકરણ કોના ઉપરથી કરવામાં આવ્યું છે તે સ્પષ્ટ થઇ શકતું નથી. તોપણ એટલું તો જણાય છે કે તેના જેવો મિનારો તે વખતમાં બીજો એક પણ હસ્તી ધરાવતો નથી. તેની હરીફાઈ કરે તેવો ફ્લોરેન્સ ખાતે ગીઓટોએ બંધાવેલો મિનારો છે. આ મિનારા કરતાં ઉંચામાં ઉંચું મહોમેદન તરફથી બંધાવેલું મકાન ફક્ત કેરોમાં હસનની મસીદ એક જ છે. તોપણ આ મિનારો કાંઈ ખુદાની બંદગી કરવાને બાંધવામાં આવેલો નહતો. તેનો નીચેનો ભાગ તે માટે ઉપયોગમાં લેવાતો હશે, પણ ઉપરનો વિભાગ તો મહોમેદનોએ ' જય સ્થંભ ' સ્થાપવાના હેતુથી જ બંધાવ્યો હોય તેમ જણાય છે. તેની ઉત્તરે ૪૭૦ ફુટ દૂર અલાઉદ્દિને આ મિનારાના ઘેરાવાથી બમણો મોટો મિનારો બંધાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ તેને ફક્ત ૪૦ ફુટ સુધી જ ઉંચો લઈ જઈ એમને એમ તેનું કામ પડતું મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ કુતુબમિનાર બાંધવાનું કામ ઈ. સ. ૧૧૯૬ માં શરૂ થયું હતું જે ઇ. સ. ૧૨૩૫ માં પૂરો થયો હતો.

લોહસ્થંભ. કુતુબ મિનારની નજીકમાં હિન્દુ રાજ્યની યાદગીરીનો એક લોહ સ્થંભ આપણા જોવામાં આવે છે. તે પાંચમા સૈકામાં બંધાએલો હોય એમ લાગે છે. આ મિનારાની ઉંચાઈ હાલ તો ફક્ત ૨૩ ફુટ ૮ ઇંચની જ છે. પરંતુ તેનો ઘેરાવો લગભગ ૫૦૦ કે ૬૦૦ ફુટનો છે. તેના ઉપર પ્રાચીન શીલાલેખ આપેલો છે, પરંતુ તેમાં સાલની નોંધ લેવામાં આવી હોય એમ જણાતું નથી. તેના ઉપરના અક્ષરોના દેખાવ ઉપરથી પ્રિન્સેપ જણાવે છે કે તે ત્રીજા કે ચોથા સૈકામાં બંધાએલો હોવો જોઈએ. બાઉ દાજી તેની સ્થાપના પાંચમા સૈકાના અંતમાં કે છઠ્ઠાની શરૂઆતમાં થએલી જણાવે છે. ફર્ગ્યુસન સાહેબ કહે છે કે તે ઈ. સ. ૩૬૩ થી ૪૦૦ સુધીમાં થઈ ગએલા ગુપ્ત વંશના ચંદ્ર રાજાઓના વખતમાં બંધાએલો હોવો જોઈએ. આપણે તે સ્થંભ ઇ. સ. ૪૦૦ માં બંધાએલો હોય એમ માનીએ તો, તે સમયમાં હિંદુસ્તાનમાં યાંત્રિક શક્તિ તથા શિલ્પશાસ્ત્ર કેટલું બધું આગળ વધેલું હોવું જોઈએ તેનો આપણને સહજ જ ખ્યાલ આવી શકશે. આવો લોહસ્થંભ હજુ સુધી યુરોપમાં કોઈએ બંધાવેલો હોય એવું જણાયું નથી. વળી લગભગ ૧૪ સૈકા સુધી વર્ષાદ વગેરેનાં તોફાનો સહન કરવા છતાં પણ તે લોહસ્થંભ ઉપરના શીલાલેખ હજી જોઈને તેવી જ સ્થિતિમાં છે. આ પણ હિંદુઓએ 'જયસ્થંભ' સ્થાપવાના હેતુથીજ બંધાવેલો હતો.

દિલ્હી મહેલ. દિલ્હીનાં બધાં મકાનોમાં આ દિલ્હી મહેલ જોવા લાયક તથા વખાણવા લાયક છે. તે ફક્ત તેની કારીગીરીને માટે જ તે વખાણવા લાયક છે એમ નથી, પરંતુ તે બાદશાહોના વાસસ્થાન તરીકે પણ દરેક હૃદયમાં આનંદપૂર્વક ઉત્પન્ન કરે છે. ફર્ગ્યુસન જણાવે છે દિલ્હીનો મહેલ

પૂર્વમાં બલકે આખી દુનિયામાં વિશાળ અને ભપકાબંધ મકાન છે. આ મહેલ યમુના નદીના કીનારા ઉપર બાંધવામાં આવ્યો છે. તે પૂર્વ પશ્ચિમ ૧૬૦૦ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૩૨૦૦ ફૂટ છે. તેના ફરતો લાલ પત્થરનો કીલ્લો બાંધેલો છે, જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ચોકીદારોને માટે બૂરજો રાખવામાં આવ્યા છે. તેનો મુખ્ય દરવાજો સંદની ચોકની સામે આવેલો છે. આ મહેલમાં બીજાં મકાનો સાથે દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ પણ આવેલા છે. દિવાને આમ ૨૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પહોળો છે. તેની મધ્યમાં આવેલ આરસપહાણની બેઠક ઉપર બરોબર દરવાજાની સામે એક વખત મયૂરાસન તે મહેલને શોભાવતું હતું. તેની પાછળ બગીચો છે અને પૂર્વમાં રંગમહેલ નજરે પડે છે, જેમાં હમામખાનાં વગેરે છે. દિલ્હી મહેલમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના બે સરખા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. ઉત્તર વિભાગમાં નાની કોર્ટો તથા બાદશાહી પરોણાના ઉપયોગને માટે મહેલો બંધાવવામાં આવ્યા છે, જેમાં 'દિવાને ખાસ' નામનો શહાજહાને બંધાવેલાં મકાનોમાં સૌથી સુંદર અને કીમતી મહેલ આવેલો છે. તેના જેવો એક મહેલ જે આગ્રામાં છે, તેના કરતાં આ ઘણો મ્હોટો અને કીમતી પણ છે. "દુનિયામાં જો કોઇ સ્વર્ગ હોય તો તે આ જ છે" એવો તેના ઉપર આપવામાં આવેલો લેખ સર્વથા ઉચિત જ છે. તેની પાછળ પૂર્વ તરફની બાંધણીના બગીચા આવેલા છે, જેમાં ફુવારા તથા બેઠકો પણ રાખવામાં આવી છે. તે સિવાય જનાના માટેનો વિભાગ પણ વિશાળ બાંધણીવાળો અને બાદશાહી જનાનખાનાને યોગ્ય બંધાવેલો હતો. દિલ્હી મહેલમાં હાલ તો દાખલ થવાનો હોલ, નોબતખાના, દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ, રંગ મહેલ તથા બીજા એક બે મહેલો આવી રહેલા છે. પરંતુ હાલમાં તેની બહુ સંભાળ લેવામાં આવતી હોય તેમ જણાતું નથી.

મોગલ બાદશાહોએ હિન્દુસ્તાનમાં બાંધાવેલી સઘળી મસ્જીદોમાંની દિલ્હી ખાતે આ જુમા મસ્જીદ છે. બીજી મસ્જીદ

જુમા મસ્જીદ. આગ્રે ફતેહપુર સીક્રી ખાતે અને શાહજહાને આગ્રામાં ખાતે બંધાવેલી હતી. આગ્રા ખાતે બંધાવેલી મસ્જીદને મોતી મસ્જીદ નામ આપવામાં આવ્યું હતું. જુમામસ્જીદ આરસપહાણ અને લાલ પત્થરથી બાંધવામાં આવી છે. પરંતુ આશ્ચર્ય એ લાગે છે કે શાહજહાને આ મસ્જીદમાં બંદગી કરવાને માટે ખાસ સ્થાન રાખ્યું નહોતું. સામાન્ય લોકોની માનીનતા એવી છે કે જુમા મસ્જીદ આખી દુનિયામાં સૌથી મોટામાં મોટી છે, પરંતુ તેમ કાંઇ નથી. જુમા મસ્જીદના ત્રણ દરવાજા પણ જોવા લાયક છે. તેની આસપાસનો દેખાવ યેરૂસાલેમના હેરમસ-શેરીફની યાદ આપે છે. જેમ ઇજીપ્તમાં કેરોમાં હસન મસ્જીદ પ્રખ્યાત ગણાય છે, તેમ હિંદુસ્તાનમાં દીલ્હી ખાતે જુમા મસ્જીદ પણ પ્રખ્યાત ગણાય છે. તે મસ્જીદમાં પેસવાના મુખ્ય માર્ગ પાસેના પત્થર ઉપર લખેલા લેખો જુમા મસ્જીદનો સહજ ઇતિહાસ આપણી પાસે રજુ કરે છે. વળી આ મસ્જીદમાં માનનીય મેહોમેડન મહાત્માઓની નિશાનીઓ પણ રાખવામાં આવેલી છે, જેમાં પત્થર ઉપર કોતરેલા પેગમ્બરનાં પગલાં, પેગમ્બરની સ્લીપરો અને તેમની દાઢીના લાલ વાળ વગેરે જોવામાં આવે છે. વળી ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામાં લખાએલા કોરાનની હસ્તલિખિત પ્રત પણ ત્યાં આગળ રાખવામાં આવી છે.

ગુલામ વંશના બાદશાહ અલ્તમશની કબરની કારીગરીની ધંધાદારી શીલ્પકારો પણ પ્રશંસા કરે છે. પુરાણી

અલ્તમશની કબર. દિલ્હીમાં મોટી મસ્જીદની પાછળ જ આ કબર આવેલી છે. જો કે તે ન્હાની છે તોપણ હિન્દુ કારીગીરીની ઉત્તમતાને માટે તે વખાણવા લાયક છે. હાલમ

તેની ઉપર છાપરૂં ન હોવાને લીધે તેને કેટલુંક નુકસાન થયું છે. તેના માટે એક વાત ખાસ જાણવા જેવી છે કે તે ઈ. સ. ૧૨૩૭ માં બંધાએલી છે અને હિંદુસ્તાન ખાતે સૌથી પહેલ વહેલી તે કબર બાંધવામાં આવી છે.

અલાઉદ્દિનની કબર મહોમેદનોએ દિલ્હીપર વિજય મેળવ્યો ત્યાર બાદ એક સૈકા પછી આ કબર બાંધવામાં આવી છે તેના ઉપરના શીલા લેખપરથી જણાય છે કે તે ઈ. સ. ૧૩૧૦ માં અલાઉદ્દીને બંધાવેલી હતી. આ કબર બહારથી ઓરસ ચોરસ ૫૩ અને અંદરથી ૩૪ ફુટ છે. આ કબર જેવી સુંદર બાંધણીવાળું મકાન તે વખતથી મોગલ સમય સુધીમાં બીજું એકે પણ બંધાયું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. જો કે બહારથી આ કબરને કેટલુંક નુકસાન પહોંચ્યું છે ખરૂં તોપણ તેના વર્ગનાં બીજાં મકાનો જેવી જ તેની સ્થિતિ જળવાઇ રહી છે.

બળવાનાં સ્મારક ચિન્હો. હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમાં સને ૧૮૫૭ નો બળવો એ એક જાણીતો બનાવ છે. તે વખતે ઇસ્ટ ઇંડીયા કંપની કારભાર કરતી હતી, અને લોર્ડ ડેલહૌસી વાઇસરોયના પદ ઉપર હતો. બળવો શમી ગયા બાદ હિંદનો કારભાર ના. મહારાણી વિકટોરીઆના હાથમાં આવ્યો હતો. જો કે આ બળવાને દિલ્હી સાથે ઝાઝો સંબંધ નહોતો પરંતુ એક છેવટના ઘેરાના બનાવ ઉપરથી તેને અગત્ય અપાય છે.

સ્મારક સ્થંભ. ઘેરાના સ્મારક ચિન્હ તરીકે એક સ્મારક સ્થંભ ઉભો કરેલો છે. આ કામ બહુ ઉંચા પ્રકારનું નથી. જો તેને વીશ કે ત્રીશ ફીટ વધુ ઉંચો કરવામાં આવ્યો હોત તો તે જોનારને કાંઇક ઠીક લાગત. આ

ઘણાં 'ડોમ'-ની ઉપરના ભાગમાં આવેલું છે. અને તેના તરફ દષ્ટિ કરતાં તે આપણને નજીક ના જણાવાથી, બાંધકામ વિષે અ-સાધારણ ખ્યાલ આવે છે.

નિકલ્સનનું બાવલું.

બળવામાં બહાદુરી બતાવનાર લોકોમાં નિકલ્સનનું એક બાવલું કાશ્મીર દરવાજાની બહાર 'નિકલ્સન પાર્ક' માં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. તા. ૧૪ મી સપ્ટેમ્બરે પોતાના સિપાઈઓની નાની ટુકડી સાથે, જે જગ્યાએ ઉભો રહીને નિકલ્સન કાશ્મીર દરવાજો ઉડાવી દેવાનો વિચાર કરતો હતો તેજ જગ્યાએ આ બાવલું ઉભું કરેલું છે. તે જગો કાબુલ દરવાજાની નજદીકમાં આવેલી છે.

જુના દારૂખાનાનો દરવાજો.

સરકારી તાર ઑફીસની નજદીકમાં જુના દારૂખાનાનો દરવાજો હજુ પણ મૂળ સ્થિતિમાં જાળવી રાખેલો જોવામાં આવે છે. અને તેના ઉપર એક લેખ કોતરેલો છે જેમાં ઘેરાના બહાદુરી ભરેલા કામનું વર્ણન આપેલું છે. વળી તારખાનાના અમલદારોના સંબંધમાં પણ એક નવો લેખ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે લેખમાં છેવટે એમ જણાવેલું છે કે "વીજળીના તારથી હિંદુસ્તાન બચવા પામ્યું છે" આ શબ્દો સર રોબર્ટ મોન્ટોગોમરીના છે. આ તારના સંબંધમાં એવી હકીકત છે કે જ્યારે બળવાખોરોએ દિલ્હીના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે દિલ્હીથી એક તારનો સંદેશો અંબાલા મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેની મતલબ નીચે પ્રમાણે હતી. "તા. ૧૧ મી મે સન ૧૮૫૭, અંબાલાથી બધાં સ્ટેશનોએ; દિલ્હીથી નીચેની હકીકત હમણાં જ મળી; અમારે ઑફીસ છોડવી જ પડશે. મીરતના સીપાઈઓ તમામ બંગલા બાળી નાંખે છે. અમે નીકળી ગયા છીએ. મી. સી. ટૉડ ગુજરી ગયા છે એમ ધારીએ છીએ કે તે આજે સવારે બહાર ગયા હતા અને ત્યાંથી હજુ સુધી પાછા

આવ્યા જ નથી. અમારા સાંભળવા પ્રમાણે નવ યુરોપિયનોને મારી નાંખવામાં આવ્યા છે. છેલ્લી સલામ." અંબાલાની ઓફીસના સીગ્નેલરે, આ સંદેશો સિરહિંદ જીલ્લાના લશ્કરના ઉપરી મેજર જનરલ સર એચ. બર્નાડને મોકલ્યો અને તેણે એક નકલ પંજાબના તે વખતના ચિફ કમીશનર સર જોન લોરેન્સને મોકલી તથા એક નકલ કમાન્ડર-ઈન-ચીફ જનરલ એન્શન જે શીમલે હતો તેને મોકલી. સર જોન લોરેન્સ જે આ વખતે રાવળપિંડિમાં હતો તેને જે નકલ મોકલવામાં આવેલી તેજ હાલ સરકારી દફતરમાંથી મળી આવેલી છે. આ તારની યોજનાના પ્રતાપે જ દિલ્હીની પરિસ્થિતિની ખબર બહાર મોકલી શકાઇ હતી અને તેથીજ બચાવની સગવડ થઇ શકી હતી.

સેઈન્ટ જેઈમ્સની યાદગીરી.

"સેઇન્ટ જેઇમ્સ મેમોરીઅલ ચર્ચ" નામનું એક ખ્રિસ્તિ દેવળ કાશ્મિર દરવાજાની નજદીકમાં આવેલું છે. બળવામાં જે જે કામ આવી ગયા તેમનાં નામ તથા તેમના સંબંધની બળવાને લગતી હકીકતો તથા તેમના સ્મરણ સ્થંભો આ દેવળમાં નજરે પડે છે. આ દેવળ જાણીતા કર્નલ સ્કીનર સી. બી. એ બંધાવ્યું હતું. તે રોમન કેથોલિક મતનો પક્ષપાતી તથા ધર્મપરાયણ વૃત્તિવાળો હતો અને તેણે મુસલમાનો માટે એક મસજીદ અને હિંદુઓ માટે એક દહેરૂં પણ બંધાવી આપ્યું હતું. તે સિવાય કાશ્મિર દરવાજો તથા તેની અને મોરિ દરવાજાની વચ્ચે આવેલી દિવાલ પણ ઘેરાની યાદ આપનારાં અગત્યનાં ચિન્હો છે.

દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ.

દિલ્હીમાં અકબરશાહના વખતનાં બનાવવામાં આવેલા દીવાને આમ તથા દિવાને ખાસ જોવા લાયક છે. દિવાને આમ જાહેર પ્રજા માટે હતો જ્યારે દિવાને ખાસમાં બાદશાહનું મંત્રીમંડળ મળતું. મુસલમાનો જેને દુનિયાની આઠમી અજાયબી

[illegible] હતાં તેનું [illegible]
દિવાને ખાસમાં [illegible] આવેલું હતું [illegible]
[illegible] હતો. [illegible] દિલ્હી
ઉપર ચઢી આવ્યો ત્યારે તે [illegible] અને [illegible]
તે [illegible] ઈ. [illegible] અને
[illegible] કરી નાંખે તેવો છે. તે આખો હૉલ [illegible]
[illegible] છે. આ હૉલ [illegible] પણ [illegible] છે.
તે હૉલમાં સને ૧૮૫૭ ના બળવાના અરસામાં, બળવાખોરોએ બહાદુરશાહને હિંદનો બાદશાહ જાહેર કર્યો હતો, અને તે ૧૮ હૉલમાં [illegible] પછી બહાદુરશાહની તપાસ થઇ અને તેને દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યો હતો. આપણા મર્હૂમ શહેનશાહ અને તે વખતના પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સના માનમાં સને ૧૮૭૬ માં એક નાચ પણ દિવાને ખાસમાં [illegible] કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૦૩ ના રાજ્યાભિષેકના દરબાર વખતે પણ આ હૉલને સારી રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો.

મોતી મસ્જીદ. બીજું સ્થળ મોતી મસ્જીદ જોવા જેવું છે. આગ્રાની મોતી મસ્જીદથી આ કારીગરીમાં કાંઇક ઉતરતી છે. પરંતુ તે આકર્ષક છે. આ સિવાય કાળી મસીદ, સરકારી હાઇસ્કુલ, ચાંદની ચોકમાં આવેલો ટાઉન હૉલ, હુમાયુંનની કબર વગેરે ઘણાં જોવાજોગ સ્થળો છે.

સામાન્ય હકીકત. અમે ધારીએ છીએ કે અર્વાચીન દીલ્હીની સામાન્ય પરિસ્થિતિને લગતી કેટલીક જાણવા જોગ હકીકત પણ અત્રે આપેલી ઉપયોગી થઇ પડશે. દિલ્હી, પંજાબ ઇલાકાના દિલ્હી જીલ્લાનું મુખ્ય શહેર છે. તે યમુના નદીના કીનારે છે. તે કલકત્તાથી ૯૫૬ માઇલ અને મુંબઇથી ૯૮૨ માઇલ દૂર થાય છે. તેની વસ્તી સને ૧૮૮૧ માં

૧,૭૩,૩૯૩, સને ૧૮૯૧ માં ૧,૯૨,૫૭૯ અને સને ૧૯૦૧ માં ૨,૦૮,૫૭૫ ની હતી. ત્યાં મિલ ઉદ્યોગની પ્રગતિને લીધે વસ્તી દિન પ્રતિદિન વધતી જાય છે. સન ૧૯૦૧ માં ૧,૧૪,૪૧૭ હિંદુઓ, ૮૮,૪૬૦ મુસલમાનો, ૩,૨૬૬ જૈન, ૨,૧૬૪ ખ્રિસ્તિઓ તથા ૨૨૯ શિખ લોકો હતા. હાલનું દિલ્હી શહેર લગભગ સવા બે માઇલના વિસ્તારમાં છે. સત્તાવનના બળવામાં જાણીતો થયેલો ઉત્તર તરફનો કિલ્લો લગભગ પોણા માઇલમાં છે અને તે "વોટર બેશન" થી "મોરી બેશન" સુધી આવેલો છે. ઉત્તર તરફના કિલ્લામાં કાશ્મિર દરવાજો હતો જે મરાઠાઓએ બંધાવેલો હતો પરંતુ તેને હાલ ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યો છે. પશ્ચિમ તરફના કોટમાં કાબુલ, લાહોર, ફરાશખાના, અને અજમેર નામના દરવાજા છે. શેહેરમાંથી નદી તરફ જવાના ખૈરાદી અને રાજઘાટ નામના દરવાજા કાઢી નાંખવામાં આવ્યા છે. કળા અને બાદરરાવ નામના દરવાજા પણ હાલમાં બંધ કરવામાં આવ્યા છે. દિલ્હી શહેરના, ચંદની ચોકથી, નાના મોટા બે ભાગ પડે છે. શહેરમાં ઇગરટેન અને બિલીમારન વગેરે મોટા રસ્તાઓ પણ છે. શહેરના અગ્નિ ખૂણામાં દર્યાગંજ નામની છાવણી છે જ્યાં દેશી લશ્કરની એક ટૂકડી રહે છે. બીજું લશ્કર કિલ્લામાં રહે છે. લાહોર દરવાજાની બાજુએ સદર બજાર આવેલું છે. તેની આગળ કાદમ શરિફ અને ઇદગાહ આવેલો છે. રીજ તરફ જુનો કેમ્પ આવેલો છે. આ કેમ્પનો સત્તાવનના બળવામાં નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. પશ્ચિમે યમુના નદીની નહેર આવેલી છે. આ નહેરની વચ્ચે અને રાજમાર્ગની ઉત્તરે બવારીનું મેદાન છે. દિલ્હી દરવાજાથી અડધા માઇલ ઉપર અને દર્યાગંજ કેમ્પના અગ્નિખૂણામાં ફિરોજાબાદનાં ખંડેર નજરે પડે છે, જ્યાં ફીરોજશાહે મૂકેલો "બૌદ્ધનો લાટ" હજુ પણ છે, ત્યાંથી એક માઇલને છેટે "પૂરાણો કિલ્લો" અથવા "ઇંદ્રપત" છે, અને તેની

દક્ષિણ દિશામાં બે માઇલ આગળ ચાલતાં હુમાયુનની કબર આવે છે. કુતુબમિનારથી પૂર્વમાં પાંચ માઇલ છેટે તઘલખાબાદનો ભવ્ય કિલ્લો તથા તઘલખશાહની કબર આવેલી છે. દિલ્હીમાં મ્યુનિસિપાલીટી સન ૧૮૫૦ માં સ્થપાઇ હતી. સને ૧૯૦૩-૦૪ માં તેની આવક આશરે ૭ લાખની અને ખર્ચ પાંચ લાખનું હતું. સાધારણ લશ્કરમાં, બ્રિટિશ સરકારની પાયદળ સીપાઇઓની એક ટુકડી તથા થોડું તોપખાનું છે અને તે કિલ્લામાં છે. દર્યાગંજમાં દેશી ઘોડેસ્વારની એક ટુકડી રહે છે.

હુન્નર ઉદ્યોગ. શહેરમાં ઉદ્યોગો ઘણી જાતના છે. રૂપા ઉપરની કારીગરી, કસબ ટીકીનું કામ, તાંબા પીતળનાં વાસણો, હાથી-દાંત ઉપરની કોતરણી, વણાટ કામ, સોના રૂપાનું ભરતકામ, નાની છબીઓનું ચિત્રકામ વગેરે હુન્નર ઉદ્યોગ ઠીક છે. પરંતુ પ્રથમ મોગલ બાદશાહોના વખતમાં જે ઉંચા પ્રકારની કારીગરી હતી તે હાલમાં જણાતી નથી. તે સિવાય દિલ્હીમાં કાપડની તેમજ બીજી કેટલીક મીલો છે અને તેનો ઉદ્યોગ ઠીક ચાલે છે. ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં કુલ્લે ૨૨ કારખાનાં હતાં અને તેમાં ૩૪૫૦ માણસો કામ કરતાં હતાં. ત્યાંથી મુખ્યત્વે કરીને કાપડ, રેશમ, અનાજ, ચામડાં, રસાયણીક પદાર્થો, તંબાકુ, ખાંડ, તેલ, જરીકામ તથા સોના રૂપાની કારીગરીનું કામ પરદેશ ખાતે જાય છે. ત્યાંનો વેપાર સિંધ, કાબુલ, અલવાર, જેપુર તથા પંજાબનાં શહેરો સાથે ઠીક ચાલે છે.

કેળવણી. શહેરમાં એક મ્યુનિસિપલ હાઇસ્કુલ છે. તે સિવાય એંગ્લો-અરેબીક, એંગ્લો-સંસ્કૃત, તથા શાહજાદા હાઇસ્કુલ વગેરે નિશાળો પણ છે. આ સિવાય સ્ટેશનથી એક માઇલને છેટે સેંટ. સ્ટીફન્સ

બંધાવેલી ધર્મશાળા અને બીજી પણ કેટલીક ધર્મશાળાઓ છે. જુની દિલ્હી તરફ મારોલી આગળ ચોમાસામાં મોટો મેળો ભરાય છે.

દિલ્હી શહેરનાં કેટલાંક ખંડેરોને લગતી હકીકત અહીં આપવાનું યોગ્ય ધારીએ છીએ.

ઇંદ્રપ્રસ્થ. પ્રાચીન દિલ્હીથી દક્ષિણ દિશામાં બે માઇલના અંતરે ઇંદ્રપ્રસ્થનું ખંડેર આવેલું છે. તેને હાલમાં પુરાણો કિલ્લો અગર 'ઇંદ્રપત' કહે છે. તેનો અર્થ "ઇંદ્રનું શહેર" એમ થાય છે. તે શહેર જુના ખાંડવવનમાં બાંધવામાં આવ્યું હતું તેથી તેને ખાંડવપ્રસ્થ પણ કહેતા. પાંડવોના વખતમાં તે શહેરની શોભા, ઇંદ્રના શહેર અમરાવતીની બરાબર હતી એમ કહેવાય છે. તેની પાસેના પાણીપત, બાઘપત, સોનપત, અને તિલપતના શહેરોને પણ હાલમાં ઇંદ્રપ્રસ્થ જ ગણવામાં આવે છે. અફગાનશાહ શેરશાહે તેનું નામ ફેરવીને શેરગઢ પાડવાને યત્ન કર્યો હતો પણ આખરે તેમ થઇ શક્યું નહીં. જો કે તે ખંડેરોના હાલમાં જે ભાગ દેખાય છે તે બધો શેરશાહ અને હુમાયુનના વખતના છે તોપણ તે ખંડેરો પાંડવોના વખતનાં જૂનાં છે એમ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે. યમુના નદીના પુલના રસ્તા ઉપર હજુ પણ પાંડવોએ દશ અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા હતા તેની નિશાનીઓ નજરે પડે છે અને આ જગ્યાએ મેળો પણ ભરાય છે. આ ખંડેરની પાસે નિગમબોધ ઘાટ આવેલો છે કે જ્યાં આગળ ભગવાન [illegible] વેદોનું જ્ઞાન ફરી પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

ફીરોઝાબાદ. શહેરના દક્ષિણે આગળ યમુના નદીના કાંઠે ફીરોઝાબાદનું ખંડેર છે. સુલતાન [illegible] [illegible] [illegible] આવેલું છે. [illegible] છે કે [illegible] [illegible] નજરે પડે છે [illegible] [illegible] [illegible] ફીરોઝાબાદના [illegible] [illegible]

૧૩૫૯–૭૦ ના અરસામાં બાંધવામાં આવ્યો હશે. આ કિલ્લો બુરૂના સાટથી દક્ષિણ તરફ આવેલો છે. આ ખંડેરમાંનો કેટલોક સામાન શાહજહાંનાબાદનાં મકાનોમાં વાપરવામાં આવ્યો હતો. આ ખંડેરની પાસે પણ કેટલીક જાણવા જેવી જગ્યાઓ છે. લાલ દરવાજાની દક્ષિણે ફરિદખાનની ધર્મશાળા છે. આ ધર્મશાળા, પંજાબના અગાઉના એક મુસલમાન સુબા ફરિદશાહે બનાવરાવી હતી, અને હાલમાં તેને જેલ તરીકે વાપરવામાં આવે છે. જુમા મસજીદ પણ આ ખંડેરની નજદીકમાં છે. હાલમાં તે મસજીદના દેખાવ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રથમ જ્યારે તે બાંધી હશે ત્યારે તે ઘણી જ સુંદર અને ભવ્ય હોવી જોઇએ. આ મસજીદમાં અગર તેની જોડેના મકાનમાં આલમગીર બીજાને એક ફકીરે સન ૧૭૬૧ માં મારી નાંખ્યો હતો. શેરશાહવાળા દિલ્હી શહેરના દરવાજાને લાલ દરવાજો કહે છે અને તે પુરાણા કિલ્લાથી નૈઋત્ય દિશામાં છે. આ પછી લાટ નામનો અશોકના વખતનો એક સ્થંભ છે. આ સ્થંભ ફિરોજશાહે દિલ્હીમાં પોતાના મહેલમાં ચણાવ્યો હતો. આની ઉંચાઇ ૩૭ ફીટ છે. તેની નીચેનો ઘેરાવો નવ ફીટ અને ચાર ઇંચ છે. તેના ઉપર અશોકના વખતના ચાર લેખો કોતરેલા છે. એવું કહેવાય છે કે તે ઇ. સન પૂર્વે ત્રણસો વરસના અરસાના છે. સિવાય આ સ્થંભના મૂળ આગળ પણ એક હિંદી લેખ કોતરેલો હતો જે ઘણા બ્રાહ્મણો તથા બીજા પણ કેટલાક હિંદુએ વાંચી શક્યા નહતા, પરંતુ એક સાધારણ સખ્સે તેનો અર્થ કરી બતાવ્યો હતો. વળી આ સ્થંભ ઉપર ઈ. સન ૧૧૬૪ ના વખતનો, ચૌહાણ રાજા વિસલદેવના રાજ્ય કાળનો પણ એક લેખ છે. આ સ્થંભ ઉપરથી પુરાણા કિલ્લાનો, ફિરોજાબાદના ખંડેરનો, હુમાયુનના રોજાનો તથા શહેરના ઘણા જુના ખંડેરોનો સારો દેખાવ જણાય છે. લાલ દરવાજાની દક્ષિણે મહોબતખાનની કબર છે.

સરદાર જહાંગીરના વખતમાં થઇ ગયો હતો અને તેણે નૂરજહાંન તથા
જહાંગીરને કેદ કર્યાં હતાં તે જાતે શૂરવીર રજપુત હતો.

પુરાણો કિલ્લો.

આ કિલ્લો મોગલ બાદશાહ હુમાયુન અને અફઘાન સરદાર શેરશાહે બંધાવ્યો હતો. તે ઇન્દ્રપ્રસ્થની બાજુમાં આવ્યો છે તેથી કેટલાક તેને પણ ઇન્દ્રપત કહે છે. તેનો દક્ષિણ બાજુનો દરવાજો તથા
તેની કારીગરી જોવાલાયક છે. આ કિલ્લાના ખંડેરની નજીકમાં પણ
કેટલાંક સ્થળો છે. તેનો ઇતિહાસ પણ અત્રે આપીએ છીએ. મોગલ
શહેનશાહ હુમાયુનનો રોજો અહીંઆં આવેલો છે. તે સુંદર છે પણ
તાજમહેલ જેટલો સુંદર નથી. પરંતુ તે જેનારને એટલું તો જણાઇ
આવે છે કે આ રોજો એક મોગલ શહેનશાહનો છે. તેમાં એવી
સાદાઇ રાખેલી છે તેથી એવો ખ્યાલ આવે. આ રોજામાં
દક્ષિણ દિશાથી અંદર જવાય છે, અને તેની અંદર ફક્ત એક
હુમાયુનની જ કબર છે. આ કબરવાળો હોલ ઘણો જ સુંદર અને
ભવ્ય છે. આ રોજો તેની બેગમ હાજીબેગમે બંધાવેલો છે અને તે
બેગમની કબર રોજાના ઇશાનખુણા તરફ છે. શહેનશાહ જહાંગીર
જ્યારે પોતાના પુત્ર ખુશરૂની પાછળ પડ્યો હતો ત્યારે તેણે રસ્તામાં
આ પોતાના દાદાની કબરની મુલાકાત લીધી હતી તથા ત્યાં હજારો
રૂપીઆ ફકીરોને વહેંચ્યા હતા. યમુના નદીના કિનારા તરફ આગળ
જતાં સુંદર મકાનો ઘણાં દેખાય છે ત્યાં બતાસેના બાજુએ નિઝામુ-
રજ આવેલો છે. આમાં ફહીમખાનની કબર છે અને તે ખાનખાનાન
[illegible] અકબરના પ્રધાન બહેરામખાનના [illegible] માં બંધાવી હતી
એમ કહેવાય છે. આ ફહીમખાન બહેરામખાનના [illegible] માં સારી બ-
હાદુરી બતાવી [illegible] તેની [illegible] તેની કબર કરાવી
હતી. [illegible] જહાંગીરના વખતમાં જુનો પુલ આવે

છે. તે પુલને બાર કમાનોવાળો પુલ કહે છે, અને તેની નીચે થઈને એક વહેળો જાય છે ત્યાંથી જોતાં પુલ ઘણો જ સુંદર દેખાય છે. જુના દિલ્હી શહેરનાં ખંડેરો (એટલે પૃથુરાજનો કિલ્લો જહાંપનાહ, સિરિ અને તઘલખાબાદ) અહીંથી થોડે છેટે છે. આની અને તે જૂનાં શહેરનાં ખંડેરો વચ્ચે યમુના નદીનો એક વહેળો છે. તે વહેળા ઉપર એક પુલ છે તે વટે ત્યાં જવાય છે, અને તે ખંડેરોમાં જૂનો કિલ્લો હતો. એમ કહેવાય છે કે તે કિલ્લાને ૫૨ દરવાજા હતા. પરંતુ હાલ તો તેનો તદ્દન નાશ થઇ ગયો છે. હુમાયુનના રોજાની નજદીકમાં ઇસાખાનની કબર તથા મસ્જીદ છે. આ ઇસાખાન શેહેનશાહનો એક સરદાર હતો. કબર તથા મસ્જીદ દેખાવમાં આકર્ષક છે. પુરાણા કિલ્લાથી આશરે ત્રણેક માઇલ ઉપર અને અજમેર દરવાજાની દક્ષિણે આશરે એક માઇલ છેટે જંતરમંતરનાં ખંડેરો આવેલાં છે. આ મકાનો જેપુરના રાજા જાયસીંગે ઇ. સ. ૧૭૨૪ માં બંધાવ્યાં હતાં. આ રાજા પાસેના જ. માધવગંજ નામના ગામડામાં રહેતો હતો. આ મકાનોમાં તારાઓની ગતિઓને જાણવાને સારૂ એક મકાન બાંધવામાં આવ્યું હતું અને તેને જંતરમંતરનું નામ આપેલું છે. જાટ લોકોએ તે મકાન ચલાયા પછી અડધી સદીમાં તેનો લગભગ નાશ કરી નાંખેલો છે. ફક્ત હવે તો તે ખંડેરોમાં એક વિષુવવૃત્ત-સંબંધનું યંત્ર તથા તેની આસપાસ બે નાનાં મકાનો છે. આ મકાનોમાં તારાઓની સારી માઠી અસર થયાનું શોધી કાઢવાનું કામ થતું હતું. આ મકાનની આશરે પાંચસો વાર છેટે ઉગર બાવલી નામનો હવાડો છે. આગળ ચાલતાં ખૈરપુર ગામમાં ખૈરપુરનાં ચાર ખંડેરો છે. રસ્તાની પાસે જ સૈયદવંશના ત્રીજા મહમદશાહની કબર છે. આ મહમદશાહ ઇ. સન ૧૪૪૫ માં થઇ ગયો છે. આ કબરના હાલના દેખાવ ઉપરથી કહી શકાય છે કે આગળ તે ઘણી જ સુંદર

કારીગરીવાળી હોવી જોઇએ. આ સિવાય બે ત્રણ કબરો સારી અને જોવા લાયક છે. પરંતુ તે ઉપર નામ નથી. ગામથી ઉત્તર તરફ આશરે ચારસો વાર કરતાં વધુ દૂર જતાં લોદી વંશના સિકંદરશાહની કબર છે. આ સિકંદર લોદી ઇ. સ. ૧૫૧૭ માં ગુજરી ગયો હતો અને તેના પછી નવ વરસે હિંદુસ્તાનમાં શહેનશાહ બાબરે મોગલવંશ સ્થાપ્યો હતો. આ કબરની આસપાસ કિલ્લો છે. કબર ઉપર ઉંચી જાતની કારીગરી છે જે જોનારને એકદમ છક કરી નાંખે તેવી છે. તે કબરની પાસેના જે થાંભલાને ફાનસ વળગાડવામાં આવે છે તે થાંભલો જૈનોના કોઇ મંદિરમાંથી ઉપાડી લાવવામાં આવેલો છે. મુબારીકપુરથી દક્ષિણમાં એક માઇલ ઉપર એક સુંદર મસ્જીદ છે. તે ઇ. સ. [illegible] માં બંધાયેલી છે. મુબારીકપુર ગામમાં મુબારીકશાહની કબર છે. આ કબરે જુનામાં જુની હોવાનું કહેવાય છે. સફદરજંગની કબરની દક્ષિણે બે માઇલ ઉપર [illegible] આવેલું છે. અહીંઆ એક સુંદર [illegible] છે. આ [illegible] કબર વચ્ચેની જમીન [illegible] તૈમુરની [illegible] હતી. નિઝામુદ્દીન નામના

[illegible]

... છે. આ ... [illegible] ...

[illegible] ... શાહજહાંની દીકરી ... [illegible] ... ની કબર છે. આ મસીદથી ઉત્તર તરફ એક ... [illegible] શાહજાદીનો પોતાના હાથનો એક લેખ છે. તેમાં લખેલું છે કે " મારી કબર ઉપર લીલું ઘાસ ઉગવા દેજો; મારી કબરને તેનું ઢાંકણ બસ છે." આની પાસેના દિશામાં, મહમદશાહની કબર છે. આ મહમદશાહના વખતમાં નાદિરશાહે હિંદુસ્તાન આવીને લૂંટ કરી હતી. ત્રીજામાં મોગલ શાહેનશાહ જહાંગીરની કબર છે. ખુસરોના મકબરાની સામે ચોસઠ થાંભલાવાળો દેવળ છે. આ દેવળમાં અકબરબાદશાહના કુટુંબના માણસોના કબરો છે. આ દેવળમાં પણ જ સારી કારીગરી કરેલી છે. નિઝામુદ્દીનની દરગાહની પશ્ચિમ દિશામાં ગયાસુદ્દીનની મસ્જીદ છે. આ મસ્જીદનો પ્લેન તાજમહેલના પ્લેન ઉપરથી કરેલો છે, અને તે ઇ. સન ૧૭૫૩ માં બંધાવેલી છે. મહાસ્તંગ અયોધ્યાના પહેલા નવાબ વજીરનો ભત્રીજો હતો. મસ્જીદનો અંદરનો ભાગ ઘણો જ સુંદર છે. મસ્જીદથી દક્ષિણે અડધા માઈલ ઉપર સિરિના કીલ્લાનું ખંડેર છે. આ કિલ્લાને સાત દરવાજા હતા અને તે અલાઉદ્દીનખાને બંધાવ્યો હતો. તેને શારદાપીઠ પણ કહેતા હતા. આ ખંડેરથી આશરે બસો-

[illegible]

[illegible] કહેવાય છે. [illegible] [illegible] કહેવાય છે, આ [illegible] [illegible] [illegible] કરાવી [illegible] કર્યો હતો।

"અનંગપાલ દિલ્હીનું લાલ [illegible] [illegible] [illegible] ઇ. સ. ના અગિયારમા સૈકામાં [illegible] [illegible]"

પૃથ્વીરાજનો કિલ્લો. [illegible] પ્રથમ અનંગ તુંવારે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ચૌહાણ [illegible] પૃથ્વીરાજે સાહિબ આગ્યો. તેણે મોટો કોટ [illegible] [illegible] કિલ્લો રચાવ્યો અને તેને પોતાનું નામ આપ્યું. બાદ તેણે ઇ. સ. ૧૧૯૦ માં સામોર પણ જીત્યો હતો. [illegible] [illegible] [illegible] આગળ તેમના નામે ઓળખ [illegible] ગયું. [illegible] પાસે બીજાં પણ ઘણાં હિંદુ ખંડેરો છે. તેમાંનાં અનંગતાલ, અનંગપુરકોટ, અને સૂરજકુંડ અનંગપાળે બંધાવ્યાં હશે એમ મનાય છે. કુતુબમિનારની પાસે એક લોખંડી સ્થંભ છે તે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાનો અગર તેના પણ પહેલાંના વખતનો બનેલો હોય એવું કહેવાય છે.

આ કિલ્લો ચાર ખૂણાવાળો છે. તેને નવ દરવાજા છે. કિલ્લો ઘણો મજબૂત છે. તેના ઉત્તર તરફના બે દરવાજાની વચ્ચે મહેતા-બરાયનો ભાગ આવેલો છે. તે ભાગ ઘણો જ જોવાલાયક છે. કિલ્લાની અંદરનાં મકાનો, હિન્દુઓનાં બીજાં મકાનો અને ખંડેરો ઘણાં, ઘણાં આગળનાં અને કારીગરીવાળાં છે. તેમાં કુતુબમિનારો, કુતુબમસીદ, અલ્તમસની કબર, અલ્લાઉદીનનો રોજો, લોખંડી સ્થંભ, અલાઇમિનારો વગેરે ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. લોખંડી સ્થંભ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાનો અગર તે પહેલાંનો પણ હશે; પરંતુ બીજાં મકાનો તો બારમા સૈકા પછી એટલે કુતુબુદીન ગાદીએ આવ્યા પછીની તવારીખનાં છે.

કુતુબમિનારો બંધાવવાનું કામ કુતબુદ્દીને શરૂ કરાવ્યું હતું તે શમ્સુદીન અલ્તમશે પૂરું કરાવ્યું હતું. અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી જેને આપણે ખૂનીના નામથી ઓળખીએ છીએ તેણે કુતુબમિનારાની નીચે અલીદરવાજો બંધાવેલો છે. પૃથુરાજના કિલ્લાની ઉત્તરે કેટલાંક જૂનાં ખંડેરો છે તેમાં શેખ નિઝામુદીન ઓલીયાની માતાની કબર આવેલી છે. કુતુબમિનારની પશ્ચિમે અધમખાનની કબર છે અને તે લાલકોટની દિવાલ ઉપર આવેલી હોવાથી આસપાસના લોકોમાં જાણીતી છે. પાસે તેની માની કબર હતી તે અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે એવી દંતકથા છે. અધમખાન અને તેની માનો ઇતિહાસ એવો છે કે ગુજરાતના રાજાઓ પાસેથી અધમખાને મંડુને પકડી આણ્યો હતો. આ મંડુનો કિલ્લો નર્બદા નદીના કાંઠાના પ્રદેશમાં આવેલો છે. તેની પત્નિને પોતાના કબજામાં લીધી. તે સ્ત્રીને, તેણે પોતાના તાબે કરવાને ઘણી સમજાવી જેથી તેણીએ આપઘાત કર્યો હતો. જ્યારે શહેનશાહ અકબરે આ વાત જાણી ત્યારે તેણે અધમખાનને બોલાવી મંગાવી તેને ઘણો જ ધિક્કાર્યો હતો અને તેણે બીજી બે સ્ત્રીઓ પકડી આણી હતી તે પણ મોકલી આપવાને હુકમ કર્યો. તે બંને સ્ત્રીઓ ફરીઆદ કરવાને અકબરના મહેલમાં આવી હતી પરંતુ અધમખાનની માએ તેમને ઝેર દેવડાવી મારી નાંખ્યાથી અકબરના કાને તેમની ફરિયાદ પહોંચી ન હતી. અધમખાનની કબરથી અગ્નિખૂણામાં ગંડક બાવલી નામનું તળાવ છે. આ તળાવની પૂર્વ દિશાએ જતાં એક રોજાંકી–બેઇન નામનું સુંદર તળાવ છે. તે ઇ. સ. ૧૫૧૬ ના અરસામાં બાંધેલું કહેવાય છે. કુતુબમિનારા આગળનો અલાઇ દરવાજો પણ ઘણો જ જોવા લાયક છે. તેમની અંદરનું કોતરણી કામ ઘણું જ ઉંચા પ્રકારનું છે. આ દરવાજો પૂરો થયા પછી પાંચે વરસે અલાઉદ્દીન ગુજરી ગયો હતો. કુતુબમિનારાથી અગ્નિખૂણામાં અલાઉદ્દીન ખુનીની કબર છે. તેને મહમદ તઘલખના

મલિક ફિરોઝ તઘલખે રીપેર કરાવી હતી. આ કબર પાસે એક મસીદ છે. તે પણ ખંડેર જેવી હાલતમાં છે. આગળ જતાં અલ્તમશની કબર આવે છે. આને લગતી કેટલીક હકીકત આગળ આપવામાં આવી છે. આ અલ્તમશ ગુલામ વંશનો રાજા હતો અને તેનું નામ શમશુદીન અલ્તમશ હતું. સુલ્તાના રઝીઆ બેગમનો તે બાપ થતો હતો. કુતુબ મિનારાથી દક્ષિણે ગ્યાસુદિન બલ્બનની કબર છે. આ ગ્યાસુદિન ઇ. સ. ૧૨૮૭ માં ગુજરી ગયો હતો. તેની પાસે તેના દીકરા શેરખાનની કબર છે જે તેના અગાઉ મરણ પામ્યો હતો. પૃથુરાજના કિલ્લાના અથાઇ દરવાજાની પૂર્વ તરફ ઇમામઝમીનની કબર છે. આ કબર ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં બનેલી છે અને તેમાં આરસપહાણ પણ વાપરવામાં આવ્યો છે. કુતુબમિનારા પાસે જે લોખંડી સ્થંભ છે તે લગભગ છઠ્ઠા સૈકા જેટલો જૂનો છે. આ સ્થંભ ઉપર છ લીટીઓ ચોખા અક્ષરથી લખેલી છે. તેમાંથી એમ સમજાય છે કે આ સ્થંભ ચંદ્ર રાજાએ બનાવરાવ્યો હતો. વળી તે ઉપર તુંવાર વંશના અનંગપાળ બીજાએ ટુંકા લેખો લખાવેલા છે. તેમાં એવું લખેલું છે કે દિલ્હીને ઇ. સ. ૧૦૫૨ માં ફરી વસાવવામાં આવ્યું હતું. લોખંડી સ્થંભની ઉંચાઇ ફી. ૨૩-૮ ઇં. છે. તે વિષે એવી દંતકથા ચાલે છે કે તે સ્થંભની ખીલી શેષનાગના મસ્તક સુધી જઇ ચોંટી હતી અને તુંવાર વંશના એક રાજાએ તે બાબતની ખાત્રી કરવા માટે તે સ્થંભ ઢીલો જોયો તો તેના છેડે લોહીના ડાઘ દીઠા જેથી તેની ખાત્રી થઇ હતી. પરંતુ આથી તેને એવો શાપ નડ્યો કે તેનું રાજ્ય પણ નાશ પામ્યું હતું. કુતુબમિનારાની દક્ષિણે જામલીમસ્જીદ છે. તે ઇ. સ. ૧૫૨૮ ના અરસામાં બાંધવામાં આવી હતી અને ના. બ્રિટિશ સરકારે તેને સમરાવેલી છે. કુતુબમિનારો હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસ વાંચનારાઓથી ભાગ્યે અજાણ્યો હશે. એટલું નિઃસંશય છે કે તેનો નિચેનો ભાગ ગુલામવંશના પહેલા કુત-

બુદ્દીન ઐબેકે બંધાવવો શરૂ કર્યો હતો. છતાં કુતુબ સાહેબ નામના કોઇ ફકીરે બંધાવ્યાનું કહેવામાં આવે છે તે માનવાને કાંઇ સબળ કારણ નથી. મિનારાના પહેલા માળમાં એક લેખ છે તેમાં દિલ્હીના ગુલામવંશના પહેલા રાજાનું તથા તેના માલીક મહમદઘોરીનું નામ લખેલું છે. બીજા ત્રીજા અને ચોથા માળોમાં અલ્તમશના નામવાળા લેખો છે, અને પાંચમો માળ જે ફીરોઝશાહે ઇ. સ. ૧૩૬૮ માં સમરાવ્યો હતો તેમાં તેના સમારકામ બાબત ઉલ્લેખ કરેલો છે. તે મિનારાની અંદર જવાનો દરવાજો હાલના સમયનો છે. તે દરવાજા ઉપર ઈ. સ. ૧૫૦૩ ની સાલનો લેખ છે તેમાં એમ જણાવેલું છે કે સિકંદર લોદીએ આ મિનારાનું સમારકામ કરાવ્યું હતું. તે પછી અંગ્રેજ સરકારે તેને પૂરેપૂરો સમરાવેલો છે. કુતુબમિનારાની કુલ ઉં-ચાઇ ૨૩૮ ફીટની અને પગથીઆં ૩૭૯ છે. કુતુબશાહની મસ્જીદ લગભગ દોઢસો ફીટમાં આવેલી છે. ઉત્તરાદા અને પૂર્વ તરફના દરવાજા હજુ પણ સારી સ્થિતિમાં છે અને તેના ઉપર આ મસ્જીદના પાયાની બાબતનો લેખ કોતરેલો છે. દક્ષિણ તરફના દરવાજાનો નાશ થઇ ગયો છે. મસ્જીદના બધા પથ્થરો હિંદુ અગર જૈન દેવળોમાંથી વાપરેલા છે. પૂર્વ તરફના દરવાજા તરફથી અંદર જતાં મસ્જીદનો દેખાવ ઘણો જ સારો નજરે પડે છે. આ મસ્જીદને હિંદુઓ કોઇ વખત ઠાકુરદ્વાર અને [illegible] ખાંભાનું નામ પણ આપતા. ફિરોઝશાહ તઘલખે મ-સ્જીદને સમરાવી હતી. તૈમુરના વખતમાં આ મસ્જીદની અંદર એક વખત [illegible] થઇ હતી. તૈમુરે પણ તેને ઘણી જ [illegible] હતી અને એ જ નમુનાની બીજી મસ્જીદ સમરકંદ બનાવવા માટે તે [illegible] લેતો ગયો હતો. કુતુબમિનારાની પશ્ચિમે કુતુબ [illegible] આવેલો છે [illegible] નામના એક [illegible] ઇ. સ. ૧૨૩૬ ના અરસામાં [illegible] તેના ઉપરથી આ મિનારાનું નામ પડેલું છે. એમ કહેવાય છે

[illegible] ... માટે [illegible] ... ઇમારત [illegible] ... કહેવાય છે [illegible] ... તેમાં [illegible] ... માટે [illegible] ... હતો [illegible] ... મકબરો [illegible] ... તેમાં [illegible] ... અહીં [illegible] ... તેમને [illegible] ... માટે [illegible] ... ઓનો દરજ્જો [illegible] ... આ મકબરાના [illegible] ... ની મસ્જીદ છે અને [illegible] ... ઉપર [illegible] છે. અહીં [illegible] બાગ છે એ [illegible] ... અને તે [illegible] ... દેખાય છે. [illegible] ... ની કબર આવેલી છે. ગામની પશ્ચિમ દિશાએ [illegible] હોજ-તળાવ આવેલું છે. તેમાં જ્યારે પાણી ભરાય છે ત્યારે પાણું જ સુંદર દેખાય છે. તે આરસથી બંધાવેલું છે. તેની પૂર્વ દિશાએ [illegible] બાગ છે તેની સામેથી હોજનું પાણી જાય છે. [illegible]ની પશ્ચિમે [illegible] માઇલ ઉપર ગણેશપુર છે. અહીં આનમ-ગના મોટા દીકરા નસીરુદ્દિનની કબર છે. આ કબરની આસપાસ પથ્થરનો કોટ કરેલો છે. તેના દરવાજે એક લેખ કોતરેલો છે તેમાં સને, [illegible] એટલે પૂર્વ તરફના દેશોના રાજા લખેલા છે. [illegible] તે વખતે લખનૌટી કહેતા તેનો તે સુબે-દાર હતો.

તઘલખાબાદ. દિલ્હીથી દક્ષિણ તરફ [illegible] આશરે [illegible] માઇલ ઉપર તઘલ-ખાબાદનું ખંડેર છે. અહીંઆં તઘલખશાહની કબર તથા તેનો મહેલ આવેલો છે. આ બાદ-શાહને તેના પુત્ર મહમદ તઘલખે ઈ. સ. ૧૩૨૪

માં મારી નાખ્યો હતો. કબર તથા મહેલ બંને જોવા લાયક છે. તે
લગતો કિલ્લો તથા રોજો એ બંને ઇ. સ. ૧૩૨૧–૨૩ ના અરસા
બંધાવેલાં છે. હિંદુસ્તાનમાં મુસલમાનોએ બાંધેલા સઘળા કિલ્લાઓ
તઘલખાબાદનો કિલ્લો સૌથી મોટો છે એમ કહેવાય છે. તઘલખશાહ
તેના પુત્ર મહમદ તઘલખે દગાથી મારી નાંખ્યો હતો. તે બાદશા
રાજ્યના કામ પ્રસંગે બંગાળામાં ગયો હતો અને ત્યાંથી ઢાકામાં જ
તે દિલ્હી પાછો આવતો હતો ત્યારે તેને દિલ્હીમાં સન્માન આપવા
તેના પુત્ર મહમદ તઘલખે એક શમિયાનો ઉભો કરાવી ત્યાં જાહે
પ્રજાનો એક મેળાવડો કરવાની તૈયાર કરી હતી. આ શમિયાના
પેસતાં જ તે તૂટી ગયો અને તેથી તે બાદશાહનું મરણ થયું હ
શમિયાનામાં એવી યુક્તિ વાપરવામાં આવી હતી કે જ્યારે તેને પાડ
હોય ત્યારે તુરત જ પાડી નાખી શકાય. તઘલખશાહ પછી તેન
દીકરો મહમદ તઘલખ ગાદીએ બેઠો. તેણે તઘલખાબાદમાંથી પોતાન
રાજધાની દૌલતાબાદમાં કરવા માટે ઘણો જ યત્ન કર્યો હતો, અ
તેથી આ તઘલખાબાદ લગભગ ઉજ્જડ જેવું થઇ ગયું હતું. પાછું
વસ્યું હતું પણ ફિરોજાબાદ વસ્યા પછી પાછું તે વસતિ વગરનું થ
ગયું છે. મહમદ તઘલખે દૌલતાબાદમાં રાજ્યધાની ફેરવવા માટે જ
પ્રયત્ન કર્યો હતો તેમાં ઘણાં માણસોની ખુવારી થઇ હતી તેથી તે
ખૂની શાહનું ઉપનામ પણ લોકોએ આપ્યું છે. તઘલખાબાદના સંબં
ધમાં એવી દંતકથા છે કે નિઝામુદિન ઓલિયાના શ્રાપથી જ આ
શહેર ખંડેર જેવું થઈ ગયું. પરંતુ ખરૂં કારણ તો એ છે કે ત્યાંન
હવા પાણી ઘણાં જ ખરાબ તથા રોગની ઉત્પત્તિ કરે તેવાં થઈ જવાથ
એમ થયું છે. તઘલખાબાદના કિલ્લામાં મોટા મોટા પત્થરો વાપરવામ
આવ્યા છે, તથા તેમાં ત્રણ ત્રણ માળના બુરજો અને મોટી મોટ
સો છે તથા ત્રણ તઘલખાબાદના નૈઋત્ય તરફના ખૂણામાં આદિ

સાબાદ કે મહમદાબાદ નામનું ખંડેર છે. તે ખંડેરની આસપાસ કિલ્લો છે અને પશ્ચિમ તરફથી તેમાં જવાય છે. એનાથી એકાદ માઇલ દૂર નાર્ઈ (હજામ) નો કિલ્લો આવેલો છે. આ કિલ્લામાં પહેલાં કોઇ ફકિરનો વાસ હતો એમ કહેવાય છે. અને મોગલોના હુમલાથી કોઇ હરકત ન થાય માટે કિલ્લો કરાવી લીધો હોય એમ જણાય છે. આદિલાબાદથી આશરે અઢી માઇલ છેટે સૂરજકુન્ડ નામનું તળાવ છે. તે લગભગ આઠમા સૈકાના જેટલું જૂનું છે. દિલ્હી અને મથુરાનો રસ્તો જ્યાં મળે છે ત્યાં આગળ બાદરપર આવેલું છે. નિઝામુદ્દિનની કબર અહીંથી આઠેક માઇલ થાય છે. તઘલખાબાદના નૈઋત્ય ખૂણામાં આશરે ત્રણેક માઇલ ઉપર ખિરકી મસીદ છે. પઠાણ લોકોએ બંધાવેલી મસદિોમાં આ એક ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. તે મસીદ ઇ. સ. ૧૩૮૪ માં જહાનખાને બંધાવી હતી. આ મસીદમાં પ્રથમ આસપાસના કેટલાક ગામડાના લોકો આવીને વસ્યા હતા પરંતુ ઈ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવા પછી તે લોકોને ત્યાંથી ખસેડવામાં આવ્યા છે અને હાલ તેમાં કોઇને રહેવા દેવામાં આવતું નથી. ખિરકીની મસીદથી બસેં વારના આશરે ઉત્તર તરફ જતાં યુસફ કતાલની કબર છે અને તેની ઉત્તરે આશરે અડધા માઇલ ઉપર યુસફ કતાલના દિકરા કબિરૂદ્દિન ઓલિયાનો રોજો આવેલો છે. તેને લાલગુંબજ કહે છે. આ રોજો સુલતાન મહમદ તઘલખે બંધાવ્યો હતો. ખિરકી ગામની પૂર્વ તરફ અને જહાંપનાહના કિલ્લાની લાઇનમાં પાણીને જવા માટે સાત પલાહ આવેલું છે. આ સાત પલાહ મહમદ તઘલખે ઈ. સ. ૧૩૨૬ માં બંધાવ્યું હતું. આગળ અડધો માઇલ ઉત્તર તરફ ચાલતાં નઝીરૂદ્દીન મહમદની કબર આવે છે. તેને ચિરાગ દિલ્હી કહે છે. આ નઝીરૂદ્દિન મહમદ, નિઝામુદ્દિન ઓલિયાનો શિષ્ય હતો અને તે ઇ. સ. ૧૩૫૬ માં ગુજરી ગયો હતો. આસપાસ આવેલો કિલ્લો શહેનશાહ મહમદ-

તે અર્ધચંદ્રાકૃતિ બાંધેલા કેમ્પાડે બળવાખોરોને ફાંસીએ ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. તેને પ્રથમ જુની કોટવાલી પણ કહેવામાં આવતી. ગાર્ડનો બાગ, મ્યુનિસિપલ ઓફીસ, સંગ્રહસ્થાન વગેરે કેટલાંક અગત્યનાં મકાનો પણ આ જુના રસ્તાપર જ આવેલાં છે. શાહજહાનાબાદને ફરતો કોટ છે અને તેને દિલ્હી, અજમેરી, લાહોરી, કાબુલી અને કાશ્મીરી દરવાજાઓ છે. ઉત્તર તરફથી કોટની દીવાલોનો દેખાવ સારી રીતે જોઈ શકાય છે. ઇ. સ. ૧૮૦૪ અને ૧૮૧૧ ની દરમ્યાન બ્રિટિશ સરકારે તે બંધાવેલી હતી, કારણ કે તે અગાઉ મરાઠાઓ ઘણી વખત દિલ્હી ઉપર હુમલા કરી લુંટ કરી જતા. પરંતુ સત્તાવનના બળવા પછી ના. સરકારે પોતે જ તે દીવાલ પડાવી નંખાવી છે. દિલ્હી દરવાજાની દક્ષિણે આશરે અડધા માઈલ ઉપર પીઆજ બજાર છે અને તેની નજીક દર્યાગંજની છાવણી આવેલી છે ત્યાં દેશી લશ્કરની એક ટુકડી રહે છે. ખરી રીતે ઇ. સ. ૧૮૦૩ પછી દર્યાગંજમાં શહેરની લશ્કરી છાવણી રહેતી, પરંતુ બળવાના સમય પછી તેમાં કેટલાંક સરકારી ખાતાંઓની ઓફીસો રાખવામાં આવી છે. ઐનાતી દરવાજાની ઉત્તર તરફ જમનાં ઝીનત ઉલની મસીદ છે. તે મસીદ ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મોગલ શહેનશાહ ઔરંગઝેબની એક પુત્રીએ બંધાવેલી છે. મસીદનું મકાન ઘણું જ સુંદર અને જોવા લાયક છે અને ખાસ કરીને તેમાં જડેલાં પત્થરો જોનારને ચકિત કરે તેવાં છે. ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં આ મસીદ લશ્કરી કામને માટે વાપરવામાં આવતી હતી. મહેલ ચોકના રસ્તાની ઉપર દિલ્હી બેંકનું મકાન છે તેમાં પ્રથમ બેગમ સમરૂ રહેતી હતી. બળવાના સમયમાં બેન્કના તે વખતના મેનેજરે પોતાનો તથા પોતાના કુટુંબનો ત્યાં રહી [illegible] બચાવ કર્યો હતો. મ્યુનિસિપલ ઓફીસની નજીકમાં ચાંદની ચોકના [illegible] દિલ્હી સંગ્રહસ્થાન આવેલું છે તેમાં મોગલોના વખતના

હુન્નરો તથા કારીગિરીઓના નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. તે જોવાથી મોગલ શહેનશાહોના વખતમાં દેશમાં કેવા કેવા હુન્નરો અને કારીગિરીઓને ઉત્તેજન મળતું હતું તેનો સહેજ ખ્યાલ આવે તેમ છે. જુમા મસ્જદની પૂર્વે તરફ ડફરીન હોસ્પીટાલ છે. તે પંજાબમાં સૌથી મોટામાં મોટી ગણાય છે. લોર્ડ ડફરીને તેનો પાયો નાંખ્યો હતો તેથી તેનું નામ ડફરીન હોસ્પીટાલ પડેલું છે. કિલ્લાના લાહોરી દરવાજાથી એકાદ માઈલ ઉપર ફતેહપુર મસીદ છે. તે ઈ. સ. ૧૬૫૦ માં શાહજહાનની એક બેગમે નિમાજ પઢવાને સારૂ બંધાવી હતી. મસીદ ઘણી જ સુંદર છે અને તેની જોડે એક બાગ છે. લાલ કિલ્લો શહેનશાહ શાહજહાને ઈ. સ. ૧૬૩૮-૪૮ માં બંધાવ્યો હતો. તેને બે દરવાજા—એક લાહોરી અને બીજો દિલ્હીનો છે. લાલ કિલ્લાની અંદર મોતી મસ્જિદ, દિવાને આમ, જનાનખાના, દિવાને ખાસ, રંગમહેલ વા બાદશાહી જનાનખાનું. વગેરે મોટાં અને જુનાં મકાનો આવેલાં છે, જેમાંના બાદશાહી જનાનખાનામાં હાલના કિલ્લાના દેખરેખ કરનાર અમલદારોનું ઓફિસખાનું છે. અજમેરી દરવાજા પાસે ગાઝીઆનની કબર છે. ગાઝીઉદ્દીન એ દક્ષિણના નિઝામુલ્મુલ્કનો પુત્ર હતો. ચાંદની ચોકમાં રોશન ઉદ્દૌલાની સોનેરી મસીદ આવી છે. રોશન ઉદ્દૌલા મોગલ વંશના શહેનશાહ મહમદશાહનો વજીર હતો ને તેણે [illegible]

વંશના ફીરોઝશાહના મોટા પુત્ર ફતેહખાનની કબર છે. તેની ઉપર પાણીના હવાડામાં બગદાદના ખલિફાએ મોકલેલો પવિત્ર લેખ છે. જુમા મસીદના નૈઋત્ય ખૂણામાં કાળી મસીદ અથવા કલ્યાણ મસીદ છે. તે ઇ. સ. ૧૩૮૦ માં બંધાવલી છે. તેની નજીકમાં સુલતાના રઝીઆબેગમની કબર છે. કુદસીઆ બાગ શહેરની બહાર યમુના નદીને કીનારે છે. મોગલ બાદશાહ અહમદશાહની મા કુદસીએગમે તે બંધાવ્યો હતો. તેની આસપાસની કેટલીક દિવાલો પાડી નાંખેલી છે પરંતુ એક દરવાજો હજુ પણ છે અને એક સુંદર મસીદ છે. બાગના નૈઋત્ય ખૂણામાં લખનૌનો કિલ્લો છે જ્યાં પ્રથમ સત્તાવનના બળવામાં કમિશનર સીમસન ફ્રેઝર રહેતો હતો પરંતુ હાલમાં ત્યાં દિલ્હી ક્લબ છે. કાશ્મિરી દરવાજાની ઉત્તરે એક માળ ઉપર મેટકાફ હાઉસ છે. તે મકાન સર ટી. ટી. મેટકાફે બંધાવેલું છે. સત્તાવનના બળવામાં મેટકાફે લશ્કરને ઘણી જ સારી મદદ કરી હતી. તેથી ના. સરકારે તેને ઘણી શાબાશી આપી હતી. મેટકાફની કબર સેન્ટ જેમ્સ દેવળમાં છે. પોસ્ટ ઓફીસ અને સેન્ટ જેમ્સ દેવળની વચ્ચે મ્યુનિસિપાલ સ્કુલ છે અને તે જ રસ્તે કાશ્મિરી દરવાજાથી આશરે છસેંવાર દૂર મ્યુનિસિપાલ હાઇસ્કુલ છે. આ હાઇસ્કુલવાળા મકાનમાં પ્રથમ આઇન અલિખાન રહેતો હતો અને દિલ્હીના રેસીડન્ટનો ઇ. સ. ૧૮૦૩ પછી ઘણાં વરસ સુધી તેમાં વાસ હતો તથા તે પછી ઇ. સ. ૧૮૮૩ સુધી દિલ્હીની સરકારી કોલેજ પણ તેમાં હતી. લાહોરી દરવાજાથી આશરે અરધા માઈલ ઉપર અને સરકારી બાગ તથા ટપાલ ઓફીસોની નજીક બળવાના વખતના દારૂખાનાનું મકાન છે. તેના દરવાજા ઉપર એક લેખ છે તેમાં બળવાના વખતમાં જે નવ અંગ્રેજોએ બહાદુરી ભરી બચાવ કર્યો હતો તેમનાં નામ તથા તેમાં સઘળી કેટલીક હકીકત આપેલી છે. કાબુલી દરવાજાની નજીકે

સાડાત્રણ માઈલ ઉપર [illegible] પાસે મુબારિક બાગ છે. તે દિલ્હીના બાંધકામમાં જુનામાં જુનો છે. શહેરના નૈઋત્યખુણામાં આશરે પાંચેક માઈલ ઉપર જન્તરમન્તર નામનું મંદિર છે. તે પ્રથમ એક નાનું ગામડું હતું અને ત્યાં આગળ ઈ. સ. સ. ૧૮૦૩ માં મરાઠાઓ અને લોર્ડ લેક વચ્ચે એક લડાઈ થઈ હતી. ચાંદની ચોકમાં રાણીનો બાગ આવેલો છે તે મોગલ શાહજાદી જહાન—આરા બેગમે બંધાવેલો છે. હાલના દેખાવથી એમ જણાય છે કે આગાઉ તે બાગ ઘણો સુંદર હોવો જોઈએ. અહિંઆ જે પત્થરનો હાથી છે તે પ્રથમ દિલ્હી દરવાજા પાસે હતો. મર્હુમ મહારાણી વિક્ટોરીયાનું એક બાવલું પણ આ બાગમાં છે. યમુના નદીની નહેરનું પાણી પણ તેમાં લેવાય છે. લાહોરી દરવાજાથી એક માઈલ ઉપર રેલવે સ્ટેશન છે. કાબુલી દરવાજાની ઉત્તરે આશરે બે માઈલ ઉપર ટેકરીઓની હારો આવેલી છે તેને રિજ કહે છે. અરવલીના પર્વતોની હારનો આ રિજની નજદીક અંત આવે છે. તે ટેકરીઓની હારથી શહેરને કુદરતી રીતે દુશ્મનોના હલ્લાથી રક્ષણ મળી શકે તેમ છે. ત્યાં આગળ લાટ તથા ગ્રહોની ગતિઓ જોવાનું મકાન આવેલું છે. શાહજહાનાબાદથી થોડે દૂર શિકારના કામ માટે એક મકાન બાંધેલું હતું. હાલ તે ખંડેર જેવું થઈ ગયું છે. સિવાય એક સ્થંભ છે, તે સ્થંભ એક જ આખા પત્થરનો અને ઉંચાઈમાં ૨૪ ફીટ છે. એમ કહેવાય છે કે એક રાજાએ તે સ્થંભ ખોદી કઢાવવા યત્ન કર્યો હતો. પરંતુ ખોદતી વખતે તેનાંથી અનેક વીંછીઓ નીકળવાથી જેમનો તેમ કાયમ રહેલો છે. તેની નજીકમાં ચાર બુરજવાળી મસીદ છે. તેને હાલમાં સમારવામાં આવ્યાથી તેની કારીગરી અદૃશ્ય થઈ છે. કાબુલી દરવાજાથી આશરે બે માઈલ ઉપર રોશન—આરા બાગ છે. આ બાગ મોગલ શહેનશાહ શાહજહાનની શાહજાદી રોશન—આરાએ બંધાવેલો છે. બાગ ખરેખર સુંદર અને જોવા જેવો છે. દિલ્હીના

[illegible] કરી મૂકવામાં [illegible] છે, [illegible]
[illegible] પ્રમાણે [illegible]
[illegible] [illegible] આદિ તે [illegible] હતો.
આ કિલ્લાની અંદરનું [illegible] સ્થાન [illegible] આદિ. પરંતુ [illegible]
[illegible] કરી [illegible] તેમાં [illegible]
[illegible] હતો. [illegible] નદીમાં [illegible]
[illegible] છે કે તે [illegible] હતી.
[illegible] હતો, અને તે [illegible]
[illegible] હતો. [illegible]
[illegible] સ. ૧૫૫૨ માં
મોગલ બાદશાહ [illegible] બંધાવ્યો હતો. [illegible] અને
"આનંદનું સ્થાન" એવો કહેવામાં આવે છે. મોગલ બાદશાહ
ઔરંગઝેબને અહીંઆં રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાના
દિલ્હી દરવાજા પાસે મોટી મસીદ છે. તે ઈ. સ. ૧૬૫૮ માં [illegible]
[illegible] નામના [illegible] બંધાવેલી છે. તેના ઉપર લેખ છે જેમાં તે
[illegible] બતાવેલું છે. દિલ્હીની ટેકરીઓની ઉત્તર તરફ
[illegible] છે તે લગભગ [illegible] જુના
[illegible] છે અને જોવાલાયક છે.

પુરાતન દિલ્હી કેવું હતું, ત્યારબાદ તેમાં કેવા કેવા ફેરફારો થયા, એક
દિલ્હી શહેરનાં, કેટલાં દિલ્હી શહેરો કોણે, કેવી રીતે, ક્યાં, અને ક્યારે
વસાવ્યાં અને હાલ તેમાંનું શેષ શું શું રહેલું છે. ક્યાં ક્યાં ખંડેરો
ઇતિહાસ સાથે કેવા કેવા સંબંધ ધરાવે છે તે વગેરે હકીકત આપવા-
નો અમે ઉપર પ્રમાણે બનતો યત્ન કર્યો છે. પાંડુ પુત્ર યુધિષ્ઠિરના
સમયથી માંડીને [illegible] સમય સુધી તથા ત્યારથી તે
હાલનું શાહજહાનાબાદ જેને દિલ્હી કહેવામાં આવે છે તે મોગલ

શહેનશાહ શાહજહાને વસાવ્યું ત્યાર સુધીમાં દિલ્હી ઉપર અનેક આસમાની–સુલતાની ગુજરી ગઇ, મોટા મોટા હુમલા થઇ ગયા અને તેથી શહેર ઘણી વખત તો ઉજ્જડ પણ થઇ ગયું હતું; છતાં પણ પાછું ફરી ફરી તે વસ્યું! હાલનું દિલ્હી જે સ્થિતિમાં છે તે યુધિષ્ઠિરના સમયનું ઇંદ્રપ્રસ્થ નથી; તોપણ તેની પ્રાચીનતા તો તેટલી મોટી જ માનવામાં આવે છે અને એ માનીનતાને સૌ કોઇ કબુલ રાખે છે; ના. શહેનશાહે પણ તે માનીનતાનો સ્વીકાર કર્યો છે અને તેથી જ તે નામદારે ત્યાંના પ્રાચીન તખ્ત પર બિરાજી હિંદના સામ્રાજ્યની લગામ પોતાના હસ્તમાં ગ્રહણ કરી છે.

૩

મુંબઇની પ્રજાનો ભક્તિભાવવાળો સત્કાર.

હિંદુસ્તાન એ પુરાણ પ્રસિદ્ધ અને દુનીઆ ઉપરના સર્વ દેશો કરતાં રાજ્ય ભક્તિ અને રાજ્ય નિષ્ઠામાં એક સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ છે. મુંબઇ, એ તેના વેપાર, ઉદ્યોગ, અને ધન–દોલતના વૈભવને દાખવતું એક કેન્દ્ર સ્થળ છે. પ્રથમ આ નગરી એ માત્ર થોડાં મચ્છીમારોને રહેવાનો એક ટાપુ હતો; પરન્તુ ક્રમે ક્રમે બ્રીટીશ રાજ્યના મુલેહભર્યા રક્ષણ તળે રહી એક નાના ગામડામાંથી ચોરાશી બંદરના વાવટાનું મહાન સ્થળ ગણાવાને પાત્ર થઇ છે. કુદરતી રીતે જ તે હિંદના કિનારા ઉપર એવી તો સચક રીતે ગોઠવાયેલી છે, અને તેના બંદરને એવી તો કાળજી અને હુશીઆરીથી ખીલવવામાં

[illegible] છે કે હિંદમાં પ્રથમ [illegible] ઉત્સાહનું [illegible] તેવી
[illegible] હતી. કિન્તુ એટલું નહીં, પરંતુ હિંદને રૈયતના અંતર ઉપર
એવી, [illegible] શાહનશાહિયતમાં, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] આનંદિત આવકાર આપવાનું [illegible]
[illegible] છે. તેઓ પણ [illegible]
હિંદુસ્તાનની [illegible] આવકાર આપવાનું [illegible]
[illegible] આવી [illegible] છે, [illegible] તેની ઉપર, [illegible]
[illegible] કરીને
હિંદના શહેનશાહ અને [illegible]
[illegible] પ્રદેશમાં [illegible]
[illegible] પધારવાના છે, એમ ખબર આવ્યું ત્યારથી તેની આવકારનું
ગોઠવણમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થવા લાગી. મુંબઈગીરે નિશ્ચય કર્યો કે
નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને શુભ અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્ય
ભક્તિ અને રાજ્ય નિષ્ઠાથી ભવ્ય આવકાર આપવાને કોઈ જાતની
કચાશ રહેવા દેવી નહીં. ના. શહેનશાહ હિંદમાં પધારશે તે પહેલાં
લગભગ સાત માસ ઉપર, આગેવાન શહેરીઓની એક સભા પણ
મુંબઈના ટાઉન હોલમાં ના. ગવર્નર સાહેબના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાઈ
હતી અને તે વખતે મુંબઈ નગરીને સ્થળે સ્થળે વિવિધ રીતે શોભા-
[illegible] સુંદર રીતે સજાવવાનો નિર્ણય કર્યો હતો. ઉક્ત નવ
માસમાં પુરજનોની ધામધૂમ તથા અધિકારીઓની યોજનામાં જોર
વધારો થયો હતો, અને અનેક સ્થળોએ આરકાઓ, તોરણો, ધજા
પતાકાઓ, મુકુટના આકારો તથા રોશનીઓ, એવી એવી પુરજનોના
આનંદ અને ઉત્સાહને સૂચવનારી અસંખ્ય વસ્તુઓ તૈયાર થવા
લાગી હતી. ઘણાંખરાં મોટા મહોલ્લાઓએ ભરચક શણગાર પહેર્યો
હતો અને લોકોએ યથાશક્તિ ના. શહેનશાહને વધાવી લેવાને બનતું

રહ્યું હતું. અત્યારે આખાના બીજા ભાગોમાં પણ મુંબઈપુરીની શોભા-સુખ-સમારંભ-આદિ દેખાવમાં વધારો કર્યો હતો. ના. શહેનશાહના આગમન પૂર્વે આઠ-દસ દિવસ પહેલાં, કહે છે કે દેશાવરના લોકો એટલી બધી મોટી સંખ્યામાં આવી પહોંચ્યા હતા કે તે બધાની જો નવું વસ્તી પત્રક કરવામાં આવે તો મુંબઈની વસ્તી દોઢ ગણીથી વધુ થયા વિના રહે નહીં. કાંઈ નહીં તો છેવટે પાંચથી છ લાખ સુધી વધુ માણસો બહારગામથી આ પ્રસંગે મુંબઈમાં આવી રહ્યાં હતાં. આથી મુંબઈની રોજની સામાન્ય હિલચાલ-સ્ફુર્તિમાં ઘણો વધારો થયો હતો. દિવસે લોકોનો કલકલાટ તથા ગાડી-ઘોડા-ટ્રામ-મોટર વિગેરેનો ઘોંઘાટ એટલી હદે પહોંચતો કે રસ્તે બાજનાં ઢોલ વાગતાં હોય તોપણ તેનો સ્વર કાન સુધી પહોંચી શકે નહીં! રેલવે, ટ્રામ તથા વિક્ટોરીઆના સાધનો પણ બહુ મુશ્કેલીથી સગવડ પુરી પાડી શકતા. રાજાધિકારીઓ તથા પોલીસ સત્તાવાળાઓએ આ સર્વ મુશ્કેલીઓને કાબુમાં રાખવા ખડે પગે તૈયાર રહેતાં.

ના. ૧ લી ડીસેંબરને શુક્રવારે સઘળા દેખાવો અને ઉત્સવોને સંપૂર્ણતા પહોંચાડવાના પ્રયત્નો થવા લાગ્યા. બીજે જ દીવસે ના. શહેનશાહની સવારી શહેરમાં નીકળવાની હોવાથી સજાવટ વગેરેનું કામકાજ માત્ર એક રાત્રીમાં જ પુરું કરવાનું હતું. તેથી જે માર્ગેથી નામદાર શહેનશાહ નગરમાં ફરવાના હતા, તે માર્ગ ઉપર ઠામ ઠામ બાકી રહેલી સજાવટો પુરી કરવાની તથા બેઠકો તૈયાર કરવાની તડામાર તૈયારીઓ ચાલતી હતી. સામાન્યરીતે મુંબઈપુરી રાત્રીના ૧૨ થી સવારના પાંચ વાગતા સુધી શાંત જેવી જણાય છે. પણ શુક્રવારની રાત્રી તેથી તદ્દન જુદીજ રીતે હલમલી રહી હતી. અનેક સ્થળે તૈયાર થયેલી દીપમાળાઓ, શણગારો નજર કરતાં સુંદર પદાર્થોના નમુનાઓ નીરખવાને લોકો શુક્રવારની રાત્રીએ નીકળી પડયા હતા. આવી અનિશ્ચિંત

તેઓ પસાર કર્યો હતાં. પ્રીન્સ દિવસના પ્રભાતે લોકોને વધારે હર્ષઘેલા બનાવી દીધાં હતાં. નામદાર શહેનશાહનો સત્કાર કરવાની સઘળી તૈયારીઓ પૂરી થઈ ચૂકી હતી. લોકો, સવારમાં વહેલા ઉઠી, લાખો લોકો શહેરનો ઠાઠમાઠ નિહાળવા બહાર નીકળી પડ્યા હતા. ટ્રામ વિગેરે વાહનવ્યવહારનાં સાધનો ઉપર પુરુષોનો દરોડો એટલો બધો હતો જેથી ખબર પડતી કે ટ્રામના કંડક્ટરોના જીવ કંટાળી ગયેલા અને ઘોડાગાડી સાથેની અડચણમાં તોફાન-ભાંગી ગયેલા જણાતાં હતા. ઘણાઓને ટ્રામની જગ્યા નહિ મળવાના સબબે તથા વિક્ટોરીયાના ભાડા અઢળક—બેહદ થઈ જવાના સબબે નિરાશ થવું પડતું હતું. સુશોભીત રસ્તાઓમાં પોલીસના માણસો પણ 'ગુમચાલ' ગયેલા અને બેદરકાર બનેલા લોકોને રસ્તે પાડતા હતા. સવારે નવ વાગ્યે કોટમાં સેક્રેટરીએટથી તે એપોલો સુધીનો રસ્તો બંધ કરી દેવામાં આવ્યો, અને જાને તેઓ બંદરમાં કે નિશાળમાં આવે તોપણ તેને પસાર થવા દેવાની સખ્ત મનાઈ કરવામાં આવી. એ આખા રસ્તામાં ઘોડેસ્વાર પલટણના સિપાઈઓ હારબંધ ગોઠવાઈ ગયા હતા. તેમનો ઉપરી અમલદાર દર બે બે કલાકે તેમની ઓળખેલ જગા તપાસ રાખતો હતો. આ સર્વ બંદોબસ્તનું કારણ એ હતું કે નામદાર શાહજાદા અને ગવર્નર તે રસ્તે થઈને નામદાર શહેનશાહની મુલાકાતે "મદીના" સ્ટીમર ઉપર પધારવાના હતા.

આશરે સ્ટાન્ડર્ડ ટાઈમ–ચ્યાર ને દશ મીનીટે તોપ ફુટી! લોકોમાં ના. શહેનશાહની "મદીના" સ્ટીમર આવી પહોંચ્યાની વાત વિજળીના ઝબકારાની માફક પ્રસરી ગઈ! તરતજ શહેનશાહ દંપતીના દેદારના દર્શન કરવાને પુરુષો પાનપાનાની બેઠકોએ પહોંચી જવા લાગ્યા. બપોરના અગીઆરના સુમારે તો સેન્ડહર્સ્ટ રોડ અને પાલવની બનારસ્કુલ સુધીના માણસોના ટોળેટોળાં, લોકો વ્યાપારી, અમીરો

અને અગાસીઓ લોકથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગઇ! રસ્તાઓ પણ માણસોની અવરજવરને લેઇને સાંકડા થઇ ગયા! વિવિધ સજાવટો ઉપર લોકોની ટીકાઓ પણ વિવિધ પ્રકારે થવા લાગી! ક્રુકસેક રોડના એક ભાગમાં બાળકોને બેસવાને માંચડાઓની હાર લાગી રહી હતી, અને તેની પાછળ પુરાણી મુંબઈનું પ્રદર્શન હોવાથી લોક સમુદાય ત્યાં ઉભો રહી શકતો નહીં. આથી કરીને પૂર્વની બાજુ જ્યાં ફાવતું હતું ત્યાં ધક્કામુક્કી કરીને પુરજનો ઉભા રહેતાં. બોરી બંદરનું ચોગાન અને હૉર્નબી રોડ માણસોથી જોતજોતામાં ચીકાર થઇ ગયું હતું. સ્થળે સ્થળે હાર, તોરણો ધજા પતાકાઓ ફરફરી રહી હતી અને જાણે મુંબઇપુરી સોળે શૃંગારો પ્હેરી ભારત સમ્રાટને કુદરતી અભિનંદતી હોય તેવો ભાસ થતો હતો. લોકોનો ઉત્સાહ પણ અસાધારણ હતો. ખાધા-પીધાની પણ દરકાર કર્યા વિના ઘણાંખરાંઓ તો ના. શહેનશા દંપતીના દર્શન માટે પચાસ-સો રૂપીઆના ભોગે પણ બેઠકો મેળવવા તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. બે વાગતા સુધીમાં સર્વ બેઠકો પુરાઇ ગઈ! શીયાળાની રૂતુ હોવા છતાં તાપ પણ અસાધારણ હતો, પણ પુરજનોએ શહેનશાહ દંપતીના દર્શન અર્થે તેની દરકાર કરી નહોતી. બરાબર એ વખતે જે સ્થળોએ થઇને ના. શહેનશાહની સવારી નીકળવાની હતી તે સર્વ સ્થળો-રસ્તાઓ લોકોની અવર-જવર માટે બંધ થઇ ગયાં હતાં. જો કે પ્રથમ ઠરાવ મુજબ તે રસ્તાઓ ત્રણ વાગ્યા સુધી ખુલ્લા રાખવાના હતા, છતાં પોલીસ અમલદારોએ બંધ બંધના પોકારો કરી સર્વનો અટકાવ કરતાં હતાં. પોલીસનો બંદોબસ્ત બહુ ઉત્તમ પ્રકારનો હતો દેશીઓ તથા યુરોપીયનોએ કોઇની સેહમાં દબાયા વિના અમલદારોએ પોતાનો બંદોબસ્ત ફતેહમંદ રીતે સાચવી રાખ્યો હતો.

પોણા અગીઆર વાગ્યે નામદાર ગવર્નર જનરલ-વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડીંજ, સરકારી મહેલમાંથી નીકળી, વાલકેશ્વરરોડ, સૅંડહર્સ્ટબ્રીજ, અને

[illegible] એપોલો બંદર ઉપરથી હતી. "મદીના" સ્ટીમરના [illegible] તે સમયે [illegible] તેમને રીતે મુબારક બાદ આપ્યું હતું. એ પછી બરાબર ૧૦ મીનીટ પછી મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ, સેક્રેટરીઓની સાથે, સરકારી મહેલમાંથી બંદર ઉપર આવી ૧૧ વાગે આગબોટ ઉપર [illegible] ઉપસ્થિત હતા. એ વખતે [illegible] છે; ના. શહેનશાહ કંપની સાથે, નામદાર ગવર્નર તથા બાનુની મુલાકાત લેવાથી હતી. તે પછી ના. ગવર્નરે પોતાની સાથે આગબોટપર આવેલા, [illegible] બીશપ, પોતાની કાઉન્સીલના મેમ્બરો તથા સરકારના વડા સેક્રેટરીની મુલાકાત ના. શહેનશાહ કંપની સાથે કરાવી હતી. ત્યારબાદ બપોરના બાર વાગે નામદાર ગવર્નર પોતાના બાનુ અને ઉક્ત અમલદારોની સાથે "મદીના" આગબોટ ઉપરથી એપોલો બંદરપર પાછા ફરી સરકારી મહેલમાં ગયા હતા. તે પછી કેટલીક વારે ના. વાઇસરોય નૌકાખાતાના સેનાધિપતિ સાથે એપોલો બંદરપર પાછા ફરી સરકારી મહેલમાં સિધાવ્યા હતા. બપોરે ત્રણ વાગે ના. ગવર્નર જનરલ અને ના. ગવર્નર સરકારી મહેલમાંથી સેક્રેટરીયટમાં આવવા ઉપડ્યા હતા. અને ત્યાંથી ગવર્નર અને ગવર્નર જનરલ દસ મીનીટના અંતરે લશ્કરી ટુકડીઓ સહિત ઉપડી અનુક્રમે બપોરના ૩–૩૦ અને ૩–૪૦ એ એપોલો બંદર ઉપર આવી પહોંચ્યા હતા. તે પછી બરાબર ૩–૫૦ મીનીટે નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ આગબોટ ઉપરથી એપોલો બંદર ઉપર આવવા ઉપડ્યાં હતાં. બરાબર ૪ વાગે ના. શહેનશાહ કંપની, સ્ટીમ લૉચમાંથી નીકળી, તેમને માટે ખાસ તૈયાર કરેલા પાટીયાના પુલને રસ્તે બંદરની સીડીને મથાળે આવી પહોંચ્યા હતા. આ પુલને લાલ રંગના કપડાથી શણગારવામાં આવ્યો હતો. સીડી આગળ તે નામવરોને દીલજાનીભર્યો, આવકાર આપ્યો હતો. બંદર –

આવ્યા તે નામદારને ઝીણવટાઈમાં જોઈ તે વેળાએ સલામતી આપ-
વાનો ઓર્ડર ઉપરથી ૧૦૧ તોપો ફોડવામાં આવી હતી. બંદરપરના
મંડપમાં આવી પહોંચતાં ના. શાહેનશાહ અને બાનુને, ગવર્નર જનરલ,
ગવર્નર સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક, લેડી ક્લાર્ક, નૌકાખાનાના સેનાધિપતિ, તેમનાં
બાનુ લેડી સ્લેડ, હાઈકોર્ટના વડા જજ, લોર્ડ બીશપ, ગવર્નરની કાઉન્-
સીલના મેમ્બરો, સરકારના વડા સેક્રેટરી, ઉત્તર વિભાગના કમીશનર,
હાઈકોર્ટના જજો, મ્યુનીસીપલ કોરપોરેશનના પ્રમુખ સર ફીરોજશાહ
મેહેતા, મુંબઈના શેરીફ મી. શાપુરજી બરજોરજી ભરૂચા, કોન્સલો,
સર્જન જનરલ, કસ્ટમ કમીશનર, ગવર્નરની કાઉન્સીલના વધારાના
સભાસદો. મુંબઈ યુનીવર્સીટીના વાઈસ-ચેન્સેલર, રૉયલ ઈન્ડીઅન
મરીનના ડીરેક્ટર રોમન કેથોલીક આર્ચબીશપ, સરકારના સેક્રેટ-
રીઓ વિગેરેએ આવકાર દીધો હતો.

એપોલો બંદરપરનો રમણીય દેખાવ આ વખતે ઘણો અપૂર્વ જણાતો
હતો. હંમેશના સામાન્ય દેખાવ કરતાં આજનો બંદરપરનો દેખાવ ઘણી
મનોહર રીતે જૂદો પડી જતો હતો. મુગલના નિર્માલ્ય મંડપને કાઢી
નાંખી તેની જગ્યાએ આ અવનવા પ્રસંગને શોભાવે એવો તાજમહેલની
ઢબ ઉપર મોટા ગુંબજવાળો મંડપ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય ચકિત કરતો
હતો. આ મંડપને જોઈ શિલ્પ શાસ્ત્રીની નિપુણતા માટે માન બુદ્ધિ
ઉપજ્યા વિના રહેતી નહીં. મંડપની અંદર નજર કરતાં સોનેરી વાર-
વાળી તખતીઓ નજરે પડતી, અને જમીન ઉપર બીછાવેલી લાલ
બનાત તથા ખુલ્લા રંગની સીલીંગ મનોહરતામાં ઉમેરો કરતી હતી.
ગુંબજ ઉપર મોટા સોનેરી કળશો ચઢાવવામાં આવ્યા હતા. આખો
મંડપ તેના પરના શ્વેત રંગને લીધે તથા સૂર્યના કીરણોના પ્રકાશને
લેઈને જાણે તે ચીનાઈ માટીથીજ બંધાવવામાં આવ્યો હોય તેવો ભાસ
થયા વિના રહેતો નહીં. એમ કહેવાય છે કે જો આ મંડપ બંદર

ઉપર હાલમને માટે રાખવામાં આવે તો એક નમુનેદાર શોભા ઉમેર્યા વિના રહે નહીં. જો કે તેનું કદ ભવ્ય નહોતું તે છતાં તેનું માપસરનું બાંધારણ આસપાસના મંડપોથી કોઈ રીતે ઉતરતું નહોતું. ગુંબજ અને દીવાનખાનામાં વિજળી દીવાના લાલ ઝોળ લગાડવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં સોનેરી વરખની ખુરશીઓ જડવામાં આવી હતી. આ સ્વીકાર મંડપમાં થોડીવાર થોભી તે નામવરો ૪-૧૦ મીનીટે એમ્ફી-થીએટરમાં પધાર્યા હતા. આ મંડપથી એમ્ફીથીએટર સુધીના રસ્તાપર સુંદર લાલ કપડું પાથરી તેની બંને બાજુપર સોનેરી રંગે રંગેલા દોરડા તેમજ એ મંડળોની વચ્ચે ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુની ખાસ બેઠક તૈયાર કરવામાં આવી હતી. જેમ ગ્રીક પદ્ધતીએ બંધાતી નાટકશાળાઓમાં રંગમંડપ અને પ્રેક્ષક મંડપ વચ્ચે જેવો સંબંધ હોય છે, તેવો જ સબંધ ના. શહેનશાહને પ્રથમ બંદર ઉપર આવકાર આપવાને બંધાયેલો મંડપ, આ ગોળ ચકાવાદાર વિશાળ મંડપ સાથે ધરાવતો હતો. આ ગોળ ચકાવાદાર વિશાળ મંડપમાં મ્યુનીસીપલ કોરપોરેશન તરફથી ના. શહેનશાહને માનપત્ર આપવાનું નકી થયેલું હોવાથી તેની શોભા ઓર તરેહની બનાવવામાં આવી હતી. મંડપના મુખદ્વારમાં સિંહાસન માટે એક નાનકડો ગુંબજ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. એ ગુંબજવાળી બેઠકની આસપાસ કટેરા ભરી લેવામાં આવ્યા હતા, અને તેની ડાયનો દેખાવ અવનવો દીસતો હતો. એ ગુંબજની હેઠળ ઉત્તમ કારીગરીના સિંહાસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં હતાં. આ સિંહાસનો વીમજીની યુરોપી પેઢીએ તૈયાર કર્યાં હતાં. ના. શહેનશાહના સિંહાસન ઉપર વધારામાં માત્ર એક કસબી કીનખાબની ગાદી મુકવામાં આવી હતી. તેમજ પગ મુકવાને કેડાએ પણ ઉંચી ગાદીઓ ગોઠવી હતી. સિંહાસનોની ઉપર એક વિજળીક જોરથી ચાલતો પંખો રાખેલો હતો. આ શહેનશાહી ઉત્તમ બેઠકોની સામે

ચકાવાદાર વિશાળ મંડપ ઉભો કર્યો હતો. તેની બેઠકો ચઢ ઉતરની બનાવવામાં આવી હતી; તેથી તે અસલના મુગલાઇ દરબારનું સ્મરણ કરાવતો હતો. આ બેઠકો માંહેની નીચેથી ઉપર ચડતી પહેલી સોળ ચકાવાદાર લાંબી અને વિશેષ પહોળી પગથીઓ હતી, તે ઉપર આગેવાન શહેરીઓ, સરકારી અમલદારો તથા નિમંત્રેલા પરોણાઓ વિગેરે માટે ખુરશીઓ ગોઠવી હતી. આવી સોળ બેઠકોની ઉપર બીજી આશરે ૩૦ બેઠકો અઢેલી શકાય નહીં એવી એટલે પીઠ વીનાની હતી; તે ઉપર બીજા લોકોને બેસવાની ગોઠવણ કરી હતી. આ સઘળી બેઠકો ઉપર પુંઠ ન તપે એટલા માટે ગાદી અને તે ઉપર કપડું મઢી લેવામાં આવ્યું હતું. મંડપની જમીન ઉપર તથા તેની ચઢ ઉતરવાળી બેઠકો ઉપર સહેલાઇથી ચઢી શકાય તેટલા માટે નીસરણીઓ મુકવામાં આવી હતી અને તે ઉપર આછા લીલા ભૂરા રંગનું કાપડ મઢી લીધું હતું. આ આખો મંડપ તદ્દન ઉઘાડો હતો, અને એક ભાગ ઉપર સામે તડકો પડતો હતો. થીએટરનો પાછળનો ભાગ કીલ્લાને મળતો આવતો હતો. મંડપમાં દાખલ થવાના છ વર્ગ રાખવામાં આવ્યા હતા. તે દરેકને માટે આવવા જવાને બાજુએ ગોળ દાદરો ઉભા કરવામા આવ્યા હતા, તેથી ધસારો બહુ ઓછો જણાતો હતો. બંદરના છેક કીનારાની પગથીઓથી લઇ શહેનશાહી સિંહાસનવાળા ગુંબજ સુધીના ભાગમાં વિજળીક રોશનીની ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી, અને મંડપની ઉપર તાજા ફુલની ટોપલીઓ તથા આસોપલ્લવના હારોની પણ સુંદર રચના કરી હતી.

ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને લેઇ આવતી સ્ટીમ લૉંચ જેવી કીનારા ઉપર આવી પહોંચી કે તુરતજ મનવાર ઉપરથી ૧૦૧ તોપોના ધડાકાએ સલામી આપી, અને ડુંગરીવાળી ભૂમિએ તેનો પ્રતિઘોષ કર્યો! કીનારા ઉપર બાદશાહી ચરણકમળ પડ્યાં કે તુરતજ

શહેનશાહી [illegible] કિનારામાં આવ્યું. [illegible] શહેનશાહ, શહેનશાહબાનુ, લૉર્ડ [illegible] [illegible] મુંબઈ [illegible] [illegible], ના. ગવર્નર [illegible] તેમના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પોતાની જગ્યાએ [illegible] આવી [illegible] તેમજ [illegible] આમંત્રીઓ. [illegible] રાજાના [illegible] વિગેરેએ પણ પોતપોતાનાં સ્થાન લીધાં, મ્યુનીસીપલ કોરપોરેશનના મેમ્બરો [illegible] પાસે [illegible] ગોઠવાઈ ગયા. તે પછી ઝાંઝી ગાડીની વચ્ચે ના. શહેનશાહ દંપતી, ના. [illegible], લૉર્ડ ક્રૂ તથા ના. ગવર્નર સાહેબ પાસે [illegible] મંડપ તરફ પધારતા નજરે પડ્યા. નૌકા સૈન્યના સીપાઈઓએ સલામતી આપી. આ વેળાએ નામદાર શહેનશાહને માથે હીરાનોનું રાજ્ય છત્ર ધર્યું હતું. અમલદાર મંડપ આગે ના. શહેનશાહ આવી પહોંચતાં સંગીતના મધુર સ્વરોથી સર્વ પ્રેક્ષકોનાં હૃદયો આનંદથી ઉલસી રહ્યાં અને પ્રથમ વાગી. પુરજનોએ ઉલ્લાસથી ના. શહેનશાહ દંપતીને હર્ષના પોકારોથી વધાવી લીધા, અને આવકાર આપવાને ઉભા થઈ આનંદના અવાજો કર્યા. સિંહાસનો માટે ઉભી કરવામાં આવેલી બેઠકો ઉપર ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ પધાર્યાં અને લોકોની હર્ષગર્જનાને માન આપી સિંહાસન ઉપર વિરાજ્યા.

ના. શહેનશાહે પોતાને અતિ પ્રિય એવો નૌકા સેનાધિપતિનો સાદો અને ચેન પોશાક ધારણ કર્યો હતો. ઉપર સફેદ ટોપી નવીન રાજકુમારના ચિન્હ તરીકેનો ખુલતા ભૂરા રંગનો આડો પટો શોભતો હતો. મુખ ઉપર પ્રવાસની અસર ઝાઝી જણાતી નહીં. ના. શહેનશાહબાનુએ પણ ખાખી બદામી રંગનો રેશમી પોશાક તથા આછા

ભુરાં રંગનો પટો ધારણ કર્યો હતો. તેઓ પણ સંપૂર્ણ તંદુરસ્ત દીસતા હતા. નામદાર ગવર્નર સર જ્યોર્જ કલાર્ક તેમને ડાબે પડખે અને નામદાર વાઇસરૉય તથા હીંદી વજીર લૉર્ડ ક્રયુ તેમને જમણે પડખે ઉભા રહ્યા હતા. મંડપમાં સર્વત્ર શાંતિ પ્રસરતાં કોરપોરેશનના પ્રમુખ ઓ. સર ફીરોજશાહ મહેતાએ પ્રબળ અને ખુલ્લા સ્વરે છટાદાર રીતે નીચે પ્રમાણે માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું:—

નામદાર સાર્વભૌમ બાદશાહ
અને મહારાણી શ્રી મેરી.

નેકનામ ખુદાવિંદ,

આપ નામવર હિંદની ભૂમિ ઉપર પગ મૂકો છો, તે પ્રસંગે અમે, મુંબઈ શહેરની મ્યુનીસીપાલ કોરપોરેશનના પ્રમુખ અને સભાસદો, શહેરની સમસ્ત પ્રજા તરફથી, એ મહાન અને માંગલિક સમયે અમારી અંતઃકરણપૂર્વકની રાજભક્તિ, અમારા ગર્વ અને હર્ષના આ ઉદ્ગારો આપ ખુદાવિંદ સમક્ષ આજ્ઞા માગી રજુ કરીએ છીએ. આ પ્રસંગ ફક્ત હિંદમાં જ નહીં પણ આપ નામવરોની સત્તા જે જગદ્વિખ્યાત સામ્રાજ્ય ઉપર પ્રવર્ત્તે છે, તેમાં અપૂર્વ છે. પૂર્વના રાજ્યકર્ત્તાઓએ સામ્રાજ્યનું કેન્દ્રસ્થાન છોડી સમુદ્રપારના સંસ્થાનોની કદાપિ મુલાકાત લીધી નથી, તેથી અમે આ પ્રસંગને અમારા ઉદ્ધારના ચિન્હ તરીકે લેખીએ છીએ.

હીંદી પ્રજાને આપના રાજ્યાભિષેકની વધાઇ આપને શ્રી મુખે આપવામાં આપનો નિશ્ચય, સામ્રાજ્યમાં હિંદ જે મહાન પદ ભોગવે છે તે જગતમાં પ્રકટ કરવાનો, શહેનશાહી દીલસોજી દર્શાવવાનો અને જે પતાકાની ભાવનાઓ ન્યાય, સત્ય નિષ્ઠા અને પ્રગતિ છે તેની તળેની વિવિધ રંગી પ્રજાઓને સંબદ્ધ કરનાર જીવિત પટો ફક્ત શહેનશાહ છે, એમ અમે ધારીએ છીએ.

અમારા શહેરનું એક ખાસ ચિહ્ન એ છે કે [illegible] [illegible] અને [illegible] પ્રથમ [illegible] [illegible] [illegible] અથવા તો બીજા વિભાગોમાંથી નાસી આવેલા વેપારીઓએ પોતાના સ્થાન તરીકે [illegible] પસંદ કરેલું નથી. ઇતિહાસના [illegible] પુરાવો તેની અગત્ય અને અભિપ્રાયની મહત્તા પુરેપુરી [illegible] હતી અને એક [illegible] અભિપ્રાય છે કે [illegible] તે પ્રથમ, ભરતભૂમિના કારભારમાં [illegible] ભૂમિની [illegible] સત્તાએ સ્થાપી પહેલ વહેલો ભાગ લીધો હતો, એમ સાબિત થયું હતું. અમે મગરૂર છીએ કે આ બેટ જેમની પાસે હતો તે [illegible]ઓએ અને જે ગવર્નરોએ તે મેળવી, તેની ઉપર કારભાર ચલાવ્યો હતો તેમણે બાંધેલી ઉચ્ચ આશાઓ, સમૃદ્ધિ સાથે પરિપૂર્ણ થઈ છે. અમે મગરૂર છીએ કે આ શહેર પૂર્વ અને પશ્ચિમના સુધારાઓને મેળવનારી એક જાગતી સાંકળ બની છે. એવી સાંકળ બાંધી બંનેમાં મેળ ફેલાવવાનો બ્રીટીશ સરકારનો ઉદ્દેશ મૂળથી છે.

અમને એ યાદ આવતાં આનંદ થાય છે કે આપ નામદાર અમો વચ્ચે અજાણ્યા નથી. છ વર્ષ પૂર્વે આપ અહીં પધાર્યા હતા ત્યારે આપે અમારા લોકોને ઓળખવામાં, અમારા સંદિગ્ધ વિષયો જાણવામાં, અમારી કલાઓ અને ઉદ્યોગો સમજવામાં, આપનાથી બનતા પ્રયત્નો કર્યા હતા. આપ ખુદાવિંદની એ મુલાકાત પછી અમારી ઉચ્ચ ભાવનાઓ પરિપૂર્ણ કરવા સારૂ અમે દૃઢ પ્રગતિ કરી ગયા છીએ, એ વિચારો આવતાં અમને આનંદ થાય છે. વ્યાપાર અને ઉદ્યોગોના મધ્યબિંદુને જે કુદરતી મુશ્કેલીઓ નડે છે તેની અસર અમોને લાગી છે, પરંતુ તેથી અમો પાછા હઠ્યા નથી; પણ આ

શેહેરમાં ગરીબોની જે સ્થિતિ છે તે સુધારતા અને આ ટાપુના કુદરતી લાભોની ખીલવણી કરતા રહ્યા છીએ, અને ઉન્નતિક્રમમાં રહ્યા છીએ. અમે એ વિચારતા મુદિત થઇએ છીએ કે મુંબાઇના શહેરીઓમાં પરસ્પર સંપ છે તેથી તેની સ્થાપના સૌથી વધુ ઉત્તમ પાયાઓ ઉપર થએલી છે, અને જે ભિન્ન ભિન્ન કોમો અને વર્ગો તરફથી આજે અમે પ્રતિનિધિ રૂપ, આપ ખુદાવિંદ હજુર હાજર થયા છીએ તેઓમાં સામાન્ય શહેરીપણાંની મજબુત લાગણી રહેલી છે.

નામદાર શહેનશાહબાનુ મેરી, આપની કૃપાવંત હાજરી નીચે, સ્ત્રીત્વની ઉત્તમ ભાવનાઓના એક ઉન્નત સમૂહ તરીકે આપને લેખી, હીંદી કીનારા ઉપર આપે બીજીવાર પધરામણી કરી તેથી હિંદી પ્રજા પુનઃસજીવન થએલી આભાર અને સ્નેહની લાગણીઓથી આપને વધાવી લેતાં આનંદ પામશે. આપનું આગમન એજ સૂચવવા થયું છે કે આપ ખુદાવિંદો અમારા શહેનશાહ અને શહેનશાબાનુ છે, એ આપની હિંદી પ્રજા કદાપિ ભૂલશે નહીં. અમો અંતઃકરણપૂર્વક પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે હિંદી પ્રજાના જ્ઞાનથી પુષ્ટ બની, હિંદી પ્રજાના શોક અને હર્ષમાં સમભાગી થઈ, અને આપ ખુદાવિંદોના માનવંત પૂર્વજો મર્હુમ મહારાણી શ્રી વિજયાકુમારી (વિક્ટોરીઆ) અને મર્હુમ મહારાજા શહેનશાહ એડવર્ડ સાતમાથી, વારસા તરીકે પ્રાપ્ત થયેલા હીંદી પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમથી આપ નામદારો પ્રિયકર થઇ પડો, અને સામ્રાજ્યના શહેનશાહી મુકુટને ધારણ કરી ઉત્તમ આર્શિવાદો અને સુખોથી વિભૂષિત થાઓ.

આ પ્રમાણે માનપત્ર વંચાઇ રહ્યા બાદ ઓ. સર ફીરોજશાહે બાદશાહી સિંહાસન સમિપ જઇને ના. શહેનશાહને સલામ સાથે એ માનપત્ર અર્પણ કર્યું અને મી. પીરોજશા શેઠના તથા મી. ઈ. એમ. પ્રોસે સાથે ઉંચકી લીધેલું કોરપોરેશનનું કારીગરીવાળું કાસ્કેટ એના-

[illegible]

[illegible] આભાર માનવો જોઈએ, [illegible]
[illegible]
હું આભાર પૂર્ણ હૃદયે અહીં માનું છું.

ના આ પ્રકારના ઉદ્દગારોથી તે નામદારોના હૃદય પ્રફુલ્લિત થયેલાં દીસતા હતાં અને મુખ ઉપર પ્રમોદના ચિન્હો પ્રકટી રહેલાં જણાતાં હતાં. લોકોની મેદની એટલી બધી ભારે હતી કે બન્ને બાજુએ લોકો સમાતા પણ નહોતા. જે સ્થળોએ આશરે ૨૫ હજાર બાળકોને બેસાડવામાં આવ્યા હતા, તે સ્થળે સ્વારી ઘણી ધીમેથી ચલાવવામાં આવી હતી. કાલકાદેવી થઇ, પાયધુણીએ સ્વારી પહોંચી અને ત્યાંથી ભીંડીબજાર, સેન્ડહર્સ્ટ રોડ થઇ ક્વીન્સ રોડને માર્ગે થઇ રાજસ્વારી પાલવા બંદરે બરાબર ૫૫ મીનીટે આવી પહોંચી હતી. આ સરઘસ વેળાએ કોઇ બીમાર થઇ જાય તેમને તાત્કાલીક મદદ આપવા કસ્ટમ ચોકી, એપોલો બંદર, સેલર્સ હોમ, જાહેર બાંધકામખાતાંની ઑફીસ, એલ્ફિન્સ્ટન હાઇસ્કુલ, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ પોલીસ સ્ટેશન, ભીંડી બજારની પોલીસ ચોકી, ગોલપીઠાં આગળની ચોકી, અમેરીકા ઇંડીઆ સીનેમીટોગ્રાફ વિગેરે સ્થળોએ વૈદ્યક મદદ તથા એમ્બ્યુલન્સ તૈયાર રાખવામાં આવ્યા હતા. ચાલો આપણે પણ આ સ્વારીમાં નીકળીએ અને મુંબઇની બહાર નિહાળીએ.

એપોલોના ચક્રાવાદાર મંડપની સામે યાટ કલબના મજાના બગીચામાં ચીનાઇ ફાનસોના તોરણો અને ઝાડે ઝાડે એવાંજ ફાનસો લટકાવી દીધેલાં નજરે પડે છે. એ આખી કલબના મકાનને જમીનથી તે ઠેઠ છાપરા સુધી રોશનીથી દીપાવવાની સર્વ ગોઠવણ મોટા પાયા ઉપર કરવામાં આવેલી હોય તેમ દીસે છે. કલબ ઉપર રંગબેરંગી વાવટા લટકાવી નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને આવકાર આપનારા અને તેમનું લાંબુ આયુષ્ય ઇચ્છનારા—Welcome (ભલે પધારો) God save the King (ઇશ્વિર રાજાનું રક્ષણ કરો) India welcomes her Emperor and Empress. (હિંદ પોતાના શહેનશાહ અને શહેનશાહ બાનુને આવકાર આપે

છે.) લેખ ધ્યાન ખેંચે છે. પાયધૂનીના નાજબદાર ટેરેસનો શણગાર પણ જોવા લાયક છે. તેની પણ બાંધણી અને તોરણોની સજાવટ ઘણી મોહક મનોહર જણાય છે. તેની નીચે Heavens light our Guide એવો સુંદર લેખ નજરે પડે છે. એ સુભગ મકાન ઉપર રોશનીની પણ ગોઠવણ કરેલી છે, એટલું જ નહીં પણ તેના ઘુમટો સાથે દોરડાં બાંધી ઝુલતી વિજળીક રોશનીની આકર્ષક વ્યવસ્થા કરી છે. તેજ પ્રમાણે એપોલો રોડથી બહાર પડતાં ટેરેસનો શણગાર પણ ભવ્ય છે. પ્રેસીડન્સી એસોસીએશન વાળા મકાનની એક બાજુએ ખાલી જમીન ઉપર એક માંચડો ઉભો કર્યો છે. અહીંથી માંચડાઓની અસગાર શરૂ થાય છે. એ મકાનને લાલ ફુલ પાનરાંની ઝાલરો ટાંગેલી છે અને કમખી ભરતના ઝુંડીઓ પણ મુકવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે વચ્ચે ઘંટા, શહેનશાહની છબી જી. આર. અને એમ. આર. ના ટુંકા અક્ષરો લટકાવી દીધેલા જણાય છે. એ રસ્તા પર આવેલી મીસનરની કુંપનીએ પોતાની દુકાન ધજા—પતાકાથી શણગારી તેપર God bless and protect our Gracious King and Queen and all the Royal children—(ઈશ્વર અમારા રાજા રાણી અને શહેનશાહી કુટુંબના બધા બાળકોને આશિર્વાદ આપી તેમનું રક્ષણ કરો.) નો લેખ લટકાવી દીધો છે. સરઘસ તે પછી સેલર્સ હોમ આગળ આવી પહોંચે છે. અહીં આગળ આગબોટની ઉભી કરેલી આકૃતી નજરે પડે છે. સેલર્સ હોમ અને વેલીંગ્ટન ફાઉન્ટન આગળ બાદશાહી પરોણાઓને આવકાર આપવાને એક સુંદર કમાન ઉભી કરવામાં આવી છે. તેનો પણ શૃંગાર સરસ અને વિવિધ રંગોની પુરવણીથી ઓર ખુબીદાર જણાય છે. એક સુંદર કમાનની વચમાં India greets Their Royal Majesties—(હીંદ આપ નામદારોને નમન કરે છે.)

માગે મુંબાઈની પ્રજા, કરજોડી પ્રભુ પાસ;
મહારાજા મહારાણીને, આપો સુખ અવિનાશ.

કમાન ઉપર વિજળીક રોશનીની પણ વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. શણગાર માટે મોતીની શેરો લટકાવવામાં આવી છે. દીવાલ ઉપર માણસના માથાવાળો એક ઇરાની બળદ ચીતરવામાં આવ્યો છે. આ રસ્તા પર આવેલાં ગ્રેશામ બીલ્ડીંગ અને ઇસ્ટર્ન બેંકના મકાનને રંગબેરંગી વાવટા અને તોરણોથી શણગારી તેની પર. G. R. અને M. R. ના અક્ષરો ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. સરઘસ તે પછી ફીલીપ કંપનીની દુકાન આગળ આવી પહોંચે છે. આ દુકાન આગળ બે સુંદર મુગટવાળા સ્થંભો ઉભા કરવામાં આવ્યા છે. આગળ ચાલતાં એલીસ બીલ્ડીંગ, સ્ટેન્ડર્ડ બીલ્ડીંગ, અને વ્હાઇટવે લેડલો કંપનીનાં મકાનો પણ યુનીઅન જેકના ઝુંડા, સુંદર રંગબેરંગી વાવટા, તોરણો અને મુદ્રાલેખોથી શણગારેલાં જોઈ શકાય છે. વ્હાઇટવે કંપનીની દુકાન આગળ બે દેહરીવાળા સ્થંભો ઉભા કર્યા છે અને બીલ્ડીંગ ઉપર God bless our King and Queen—ઈશ્વર અમારાં રાજા-રાણીનું કલ્યાણ કરો, નો લેખ લટકાવવામાં આવ્યો છે. [illegible] બીલ્ડીંગ, [illegible] બીલ્ડીંગ, અને સીંગર કંપનીની દુકાનો પણ [illegible] છે. [illegible] છે કે "The Navy League Welcomes our Sailor King" [illegible]

દંડાની આકૃતિવાળા ગ્લોબ પણ શોભી રહ્યા છે. સ્વતંત્રતા દેવીના પુતળાના પગ આગળ વધારે લક્ષ ખેંચાય છે. લાલ ઝાલરવાળા એક મોટા, સફેદ ઝુંડાની ઉપર G. R. I. Vinat Imperator નો સોનેરી અક્ષરોનો લેખ અને તેની ઉપર રાજ્ય મુકુટનું ચિત્ર છે. ઓફીસની ડાબી બાજુએ જ આરકુ ગોઠવવામાં આવ્યું છે—તેની કમાન ઉપર વચ્ચો વચ્ચ રાજમુકુટ છે અને તેના બન્ને બાજુના મિનારારૂપ થાંભલા ઉપર રોશનીની તૈયારીઓ છે. કમાનમાં Urbs primus in Indis એવો મુદ્રા લેખ કાઢવામાં આવ્યો છે. સ્વારી ધોબીતળાવપર આવી પહોંચી. આ રસ્તાપરની સેંટ ઝેવીઅર્સ કોલેજ અને એલ્ફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલના મકાનપર વાવટા લટકાવવામાં આવ્યાં છે. ધોબીતળાવના રસ્તાપર બબ્બેની જોડીમાં ચાર સ્થંભો એલ્ફીન્સ્ટન હાઇસ્કુલ આગળ, એસ્પ્લેનેડ રોડ આગળ, કાલબાદેવીરોડપર જવાના રસ્તાપર અને ગીરગામ જવાના રસ્તા ઉપર ઉભા કરવામાં આવ્યાં છે. આ સ્થંભો ઉપર સુંદર તોરણો લટકાવી તેનાપર કાગળના હાથીઓ ઝુલાવવામાં આવ્યાં છે. સરઘસ હવે કાલબાદેવીના રસ્તાપર વળે છે. જો કે કેટલાક વેપારીઓએ અહીં પોતાની દુકાનો શણગારી રાજભક્તિ દર્શાવી આપી છે, પણ પાછળના મુકાબલામાં તે ઝાંખા જેવોજ જણાય છે. અહીં આગળ, યુરોપીઅનશાહી અને દેશીશાહી શણગારોનો ભેદ પ્રત્યક્ષ થઈ આવે છે. આસોપાલવ, ગીના પાંદડા, કેળના સ્થંભો, રાતા, ભુરા, લીલા, રંગના વાવટા વિગેરે સારા પ્રમાણમાં શોભે છે. જુની મનીસ્કુલનું મહમદી મકાન આગળ એક આરકું ઉભું કરવામાં આવ્યું છે મકાન સારી રીતે શણગારાયેલું છે. ચીનાઈ બ્રધર્સ તથા કેંટાના વેપારી મીત્રોએ પણ શૃંગારની યોજના ઠીક કરી છે. ભરગા બીલ્ડીંગનો દેખાવ આકર્ષક ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ના. શહેનશાહ તથા બાનુની છબીઓ ત્યાં

લટકાઈ છે, અને તેની પાછળ રોશની બે ઘડી ચકિત કરે તેવી છે. સ્તુ ઘુમ્મટની યોજના ઠીક કરી છે. બ્રશ બ્રીડીઝનો દેખાવ આપતું રૂપ ધ્યાન ખેંચે છે. ના. શહેનશાહ તથા બાનુની છબીઓ ત્યાં લટકાઈ છે, અને તેની પાછળ રોશની બે ઘડી ચકિત કરે તેવી છે. ઘણી બીલ્ડીંગનો દેખાવ પણ અચ્છો છે. દેવજી માણેક જવેરીની દુકાનને પણ વાવટા તોરણથી શોભાવવામાં આવી છે. મારવાડી નંદલાલ સુરજમલના મકાનને પણ ભોંય તળીએથી ઠેઠ ટોચ સુધી કાગળના ફુલોનાં તોરણો પહેરાવવામાં આવ્યાં છે. બાબુ પુરણચંદ પન્નાલાલના મકાનપર Greetings to Their Majesties from P. Pannalal—(શ્રી. પન્નાલાલ તરફથી નામદાર શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને નમન.) ના લેખ ટાંગી મકાનપર વાવટા લગાડવામાં આવ્યા છે. આ રસ્તાપર લોકોની ધમાલ પણ મોટા પ્રમાણમાં પ્રસાર થતાં અરઘસમાં શહેનશાહી યુગલને વધાવી લેવા સંખ્યાબંધ પુરજનો ઉત્સાહી થઇ રહ્યાં છે. રાજાબહાદુર શીવલાલ મોતીલાલ તથા ભુલેશ્વરના બંઆખાનાને વટાવી સ્વારી પાયધુની ઉપર આવી પહોંચી. પાયધુણીનું જૈન દેરાસર પણ ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યું છે. તે પર ના. શહેનશાહને આવકાર આપનારા અને નમન દર્શાવના લેખો લટકાવ્યા છે. આગળ રસ્તાપર ચાર સ્થંભો ઉભા કરી તેના ઉપર તાજના આકારનો ઘુમટ ફીટકીનારીથી શણગારી લગાવવામાં આવ્યો છે. હવે ભીંડી બજારના રસ્તા તરફ વળીએ. અહીંના ખાનગી મકાનો તો લુખા જેવાંજ જણાય છે, કોઈ કોઈ મસજીદ ઉપર વાવટા ને રોશની જણાય છે. સેંડહર્સ્ટ રોડ ઉપર કમિટી તરફથી થાંભલા નાંખી નળ બજારના નાકા સુધી શણગાર થયેલો છે. વચ્ચે સ્થંભો પણ નાંખ્યા છે. અને કોટની પેઠે જાપાનીઝ ફુલોની હાર કતાર જોઈ આનંદ થાય છે. નળ બજારની મોટી મારકીટ સારી રીતે વાવટા

ચુકાની મુલાકાતનો આ સમય બહુ આનંદથી પસાર કર્યો હતો. તે વેળા હાજર રહેલા એક અમલદાર જણાવે છે કે જે વખતે તે નામદારો કેટલાક વાંદરાઓને ખાવાનું નાખી ગમત મેળવતાં હતાં, અને આ અટકચાળા પ્રાણીઓના અટપલાંથી આનંદ મેળવતાં હતાં, તે વખતે એક નહીં વર્ણવી શકાય એવો બનાવ બનવા પામ્યો હતો. જ્યારે ના. શહેનશાહબાનુ વાંકા વળીને એક વાંદરાને ખાવાનું નાખતાં હતાં, તે વેળા એકાએક તે વાંદરાએ તે નામદારની ટોપી તરફ ત્રાપ મારીને ટોપીની ઝાલરનો એક ભાગ મજબુત રીતે પકડી લીધો હતો, વાંદરાની આ ઓચિંતી ત્રાપથી ના. શહેનશાહબાનુ સહેજ પણ નહીં ગભરાયાં. હાજર રહેલા એક મોટા અમલદાર વાંદરા તરફ કાંઈક ચીજની લાલચથી ધસી આવ્યા. આ દેખાવ જોઈને તે નામદાર જોરથી હસી પડ્યાં હતાં. વાંદરાના પંજામાંથી ટોપીની ઝાલર છોડાવવામાં આવી અને તે નામદારો જંગલ તરફ ત્યાંથી આગળ વધ્યાં હતાં. રાતે તે નામદારો મુંબઈથી દિલ્હી તરફ જવા નીકળ્યાં હતાં અને તે પ્રસંગને માટે વીક્ટોરિઆ ટર્-મીનસ સ્ટેશનને સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. સ્ટેશનની [illegible]

ઉપર તે નામદારોનો ના. ગવર્નરે સત્કાર કીધો હતો; અને સ્ટેશન ઉપર હાજર રહેલાઓની સાથે મુલાકાત લેવરાવી હતી. મુલાકાત પુરી થતાં તે નામદારો પોતાના ખાસ સલુનમાં બીરાજ્યાં હતાં; અને ટ્રેન ઉપડી ગઈ હતી. ઉપડતી વખતે લશ્કરી ટુકડીએ હથીઆર નમાવી નામદાર શાહેનશાહ તથા બાનુને માન આપ્યું હતું. ટ્રેનનું એંજીન લોકો-સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટની દેખરેખ તળે ચલાવવામાં આવ્યું હતું. બાદશાહી ટ્રેનની આગળ એક પાઈલટ એંજીન એક માઈલ દુરથી રાખવામાં આવ્યું હતું. ટ્રેનની મુસાફરી દરમીયાન લાઈન ઉપર દરેક જગ્યાની પોલીસે ચોક્કસ કદમે દૂર ઉભા રહી પહેરો ભર્યો હતો. બાદશાહી ટ્રેન પછી નામદાર ગવર્નરની ટ્રેન ૧૧ વાગતાંને અમલે મુંબઈથી ઉપડી હતી, અને તે પછી ૧૫ મીનીટે કોરોનેશન એક્ષપ્રેસ ટ્રેન દીલ્હી જવા ઉપડી હતી. ના. શહેનશાહની ટ્રેન સવારના સાડા ૭ વાગતાં વડોદરા સ્ટેશને પહોંચતાં ચા-કોફી લેવામાં આવી હતી. તેની દરેક ગોઠવણ ત્યાંની રેસીડેન્સીએ કરી હતી. ૯-૪૦ દાહોદ પહોંચતાં ત્યાં નાસ્તો લેવામાં આવ્યો હતો, બપોરે સવા વાગે નાગડા સ્ટેશને ખાણું લેવામાં આવ્યું હતું. ૪-૩૫ મીનીટે ચાહ લેવામાં આવી હતી અને રાત્રે સાત વાગે કાપરીન સ્ટેશને રાતનું ખાણું લીધું હતું. તા. ૭ મીને ગુરૂવારે દશ વાગે ટ્રેન દીલ્હીના સલીમગઢ નામના બુર્જના સ્ટેશને આવી પહોંચી હતી.

૪.

દિલ્હીમાં તાજપોષીનું દરબાર— વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ.

બ્રીટીશ શહેનશાહ રાજરાજેશ્વર પંચમ જ્યોર્જ, તા. ૭ મી ડિસેમ્બરે અને ગુરૂવારે સવારે દશ કલાકે [illegible] સાથે દિલ્હીમાં આવી પહોંચ્યા હતા. આ આગમના પ્રસંગે દિલ્હીની કુદરતી શોભાએ અને સૌંદર્યે અદ્ભુત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું. હિંદમાંથી તેમજ હિંદ બહારના એશીયા, યુરોપ, અને અમેરિકાના પ્રદેશોમાંથી પણ હજારો પ્રવાસીઓના ટોળાંઓ દિલ્હી આગળ ઠલવાઈ રહ્યાં હતાં. માણસોથી ભરેલી [illegible] દિલ્હી આજે સનાથ બની હતી. આખું [illegible]

ધ્યાન ખેંચતા હતા. "સલીમગઢ" સ્ટેશન, જમુનાના જુના પાણીવાળા કાંઠા ઉપર આવી રહેલું એક સ્ટેશન છે. ત્યાં આગળ ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને આવકાર આપવા માટે એક ભવ્ય આરકું ઉભું કરવામાં આવ્યું હતું. તેમજ બ્રિટીશ હિંદની દરેક લશ્કરી ટુકડીના પ્રતિનિધિઓને પણ હાજરબંધ બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં. છેલ્લા સીત્તેર વર્ષમાં હિંદની ખાતર બ્રીટીશ રાજ્યને પક્ષે રહી લડનારા ચીન-ટીબેટ, દક્ષિણ આફ્રિકા વિગેરે દેશોમાં જઈને બ્રીટીશ રાજ્યનો રંગ રાખનારા ૮૫૦ શરવીર પુરુષો આ વખતે સર્વ કોઈની દૃષ્ટિ ખેંચતાં હતાં. ના. શહેનશાહના આગમન પૂર્વે થોડી વારે લોર્ડ હાર્ડિંજ અને તેમના પત્નીના આગેવાનપણા નીચે સઘળા નામાંકિત અમલદારો, સદ્‌ગૃહસ્થો તથા સન્નારીઓ ગાડીની રાહ જોતાં ઉભા રહ્યાં હતાં. બાદશાહી સલુન ઉભું રહેવાનું હતું, તે સ્થળની સામે રૉયલ બર્કશાયર પલ્ટનની બીજી ટુકડી ખડી કરવામાં આવી હતી. ૧૦ નો ટકોરો થતાં બાદશાહી ટ્રેનની શીસોટી થઈ અને સર્વ પ્રેક્ષકોને પ્રમત્ત બનાવી દીધાં! ગાડી થોભતાં ના. શહેનશાહ બ્રીટીશ સૈન્યના મહાન્ સત્તાધારી અને સ્ટાર ઑફ ઈન્ડીઆની પદ્દી સજેલા પોશાકમાં બહાર પધાર્યા. ના. શહેનશાહબાનુએ સફેદ રંગના સાટીનનો પોશાક સજ્યો હતો. તે ઉપર ગુલાબ અને ભુરા ધનુષ્યના આકારનું નકશી ભરતકામ દીસતું હતું. તે નામદારે ઑર્ડર ઑફ ધી કાર્ટર, કાઉન્ટ ઑફ ઈન્ડીઆ વિગેરે પદકો તથા હીરાનો બ્રુચ લટકાવ્યા હતા. માથે ધોળા ઘાસ–ભુરા પીંછાની ટોપી ધારણ કરી હતી, અને હાથમાં નાની સફેદ છત્રી શોભી રહી હતી. તે નામદારો ગાડીમાંથી ઉતર્યા કે તરતજ ગવર્નર જનરલ તથા લેડી હાર્ડિંજે તેમનો આદર સત્કાર કર્યો, અને સઘળું સ્ટેશન હર્ષના પોકારોથી ગાજી રહ્યું. ના શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ લાંબો પ્રવાસ કરેલો હતો, છતાં તેમનું આરોગ્ય જોતું ને તેવુંજ સચવાઇ

રહ્યું હોય, તેમ તેઓના મુખડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થતું હતું. લૉર્ડ ક્રુ થોડા વખત ઉપર માંદગીમાંથી ઉઠેલા હોવાના ચિન્હો પણ દીસી આવતાં હતાં. ના. લૉર્ડ હાર્ડીંજના પુત્રી ઓ. ડાયમંડ હાર્ડીંજે ના. શહેનશાહબાનુને એક સુંદર અને મનોહર ગજરો ભેટ કર્યો. ગાર્ડ ઓફ ઓનર્સની પલ્ટને હથીઆર નમાવીને સલામ આપી કે તરતજ પ્રજાકીય સંગીનનો મધુર સરોદ વાતાવરણમાં હલમલી રહ્યો. અને તે સાથે ૧૦૧ તોપોના ધડાકાએ પણ પુરને ગજાવવા માંડયું. પહેલા ૩૪ ભડાકા થયા એટલે લશ્કરી ટુકડીએ એક હર્ષભેર બાર કર્યો, અને પાછા બીજા ધડાકા શરૂ થયા. તેની સંખ્યા ૩૩ ની થઇ એટલે બીજો ખુશાલીનો બાર કર્યો. એ પ્રમાણે છેલ્લા ૩૪ ધડાકા થતાં ત્રીજો બાર થયો. આ રીતે ના. શહેનશાહની પધરામણી જાહેર થતાં લોકો બેહદ ખુશાલીમાં આવી ગયા. બાદ ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને સત્કાર મંડપમાં લેઈ જવામાં આવ્યા હતા. ત્યાં તે નામદારો પધાર્યા પછી હીંદના મુખ્ય સત્તાધિકારીઓને તેમની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. તે સર્વમાં સર જ્યોર્જ ક્લાર્ક પ્રથમ હતા. ત્યાર પછી મદ્રાસના ગવર્નર, પંજાબના લે. ગવર્નર સર લ્યુઇટેન, હીંદી સેનાધિપતિ, બર્મા, બંગાળા અને સંયુક્ત પ્રાંતોના લે. ગવર્નનરો, બંગાળાના વડા ન્યાયાધીશ સર લોરેન્સ જેન્કીન્સ તથા દેશી રાજ્યોના રેસિડંટો વિગેરે હતા. ફક્ત ઉદેપુરના મહારાણા સિવાય આ પ્રસંગે કોઈ દેશી રાજાને આવવાની તસ્દી આપવામાં આવી નહોતી. ઉપર કહ્યા તે સત્તાધિકારીઓની પીછાન પૂરી થતાં ના. શહેનશાહે ગાર્ડ ઓફ ઓનર્સની ટુકડીની તપાસ લીધી હતી. તે પછી બાદશાહી સ્વારી સલીમગઢના સ્ટેશનેથી ઉપડી, અને દેશી રાજાઓએ કિલ્લામાં ઉભા કરેલા મંડપ તરફ પગે ચાલતી વળી. કીલ્લામાં પેસતાંજ વાવટા કાઠી ઉપર બાદશાહી વાવટો ઉડાડવામાં આવ્યો. દેશી રાજાઓના સ્વાગત મંડપમાં ના.

નીઝામ, ના. ગાયકવાડ સરકાર સર સયાજીરાવ, મૈસુર, કાશ્મીર આદિના મહારાજાઓ, ના. સીંધીઆ હોલ્કર, ના. ઉદેપુરના મહારાણા વિગેરે હાજર હતા. રાજાઓના નામો, ક્રિયા કરાવનાર અધિકારીએ વાંચી સંભળાવ્યા ને પછી ૧૧ વાગતાંનો વખત થયો એટલે બાદશાહી તંબુમાં ના. શહેનશાહ દંપતીને પધરાવવા માટે સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું. જે માર્ગો ઉપરથી સરઘસ પસાર કરવાનું હતું, તે માર્ગ ઉપર સવારથી જ લોકોની ધમાલ ચાલી રહી હતી. રસ્તા બંધ થઈ જવાની બીકથી હજારો માણસો વ્હેલા નીકળી પડ્યા હતા. લગભગ આઠ વાગ્યા પૂર્વે આખી ગેલેરીઓ ચીકાર ભરાઈ ગઈ હતી. તો પણ માણસોના ટોળા સમાતાં નહોતાં. જુમા મસીદની આગળ મોટા ગૂડસ્ટો ઊભા થયા હતા. અહીં બેસવાની ફી રૂા. ૧૫ લેવામાં આવી હતી. જનાનામાં સ્ત્રી વર્ગને બેસવાને માટે સગવડ કરવામાં આવી હતી. આખા ચાંદની ચોકના રસ્તાનો વચલો ભાગ માંચડાથી બાંધી લેવામાં આવ્યો હતો. નવ વાગ્યાની શરૂઆત થઈ ત્યારે ગુરખા અને યુરોપીયન સોલ્જરોએ આખી પહોળી રસ્તાને સુરક્ષિત કર્યો. ત્યાં લગભગ ૧૦ વાગતા સુધી લોકોને ચાંદની ચોક અને બીજી બાજુએ હરવા ફરવાની પૂર્ણ છૂટ હતી. પોલીસ લોકોના ઉત્સાહને આડી આવતી નહોતી. યુરોપીયન અમલદારો પણ ઘણીજ નમ્રતાથી વર્તતા અને જરાક કહેનામાં આગે તે મરજીના કરી આપતા હતા. મોટા રસ્તા ઉપર સવારોની બે હાર જામેલી હતી.

એક તરફથી દેશી રાજા-મહારાજાઓની રાજદ્વારી મુલાકાતનું કામ ચાલતું હતું. તે વેળા બીજી તરફથી ના. શહેનશાહને આવકાર આપવા સ્ટેશન ઉપર હાજર રહેલા—ગવર્નરો અને લેફટેનંટ ગવર્નરો વિગેરે "રિંગ" ઉપરની એમ્ફીથીએટરમાં પોતપોતાની બેઠક લેવાને પોતપોતાના રિસાલદારો સાથે સવારીના આકારમાં હાજર થયા હતા.

અહીંથી સવારી શરૂ થયેલી ગણીએ તો સવારે ૧૧ વાગતાથી ચાલુ થયેલી સવારી બપોરે બે વાગ્યા સુધી ચાલુ રહી હતી. ફક્ત વચમાં અર્ધો કલાકનો ખાંચો પડયો હતો; કેમકે આ ગવર્નરો આવી પહોંચ્યા પછી ના. શહેનશાહ અરધે કલાકે આવ્યા હતા. આટલા વખતમાં ઈંગ્લાંડ વિગેરે સચિત્ર વર્તમાન પત્રોના પ્રતિનિધિઓએ પોતાના ગળામાં અનેક કૅમેરા લટકાવીને શહેનશાહ વિગેરેના ચિત્રો પાડી લેવા માટે તૈયારીઓ કરી હતી.

હવે શહેનશાહી સવારી કિલ્લામાંથી નિકળી, જુમામસ્જીદ, ચાંદની ચોક, ફત્તેહપુર બજાર, ક્વીન્સ રોડ, ડફરીન બ્રીજ, મોરી ભાગોળ, શંજપુર રોડ, ચોબુર્જા રોડ જેવા મુખ્ય રસ્તાઓ પસાર કરીને રીજ ઉપર જવા લાગી. આ સરઘસને મોખરે પંજાબ પોલીસનો ઇન્સ્પેક્ટર મી. લી. ફ્રેન્ચ હતો. તેની પાછળ પહેલી ડ્રેગુન પલટણ, સેનાધિપતિનો રસાલો, ના. ગવર્નર જનરલના બૉડીગાર્ડો અને રસાલો વિગેરે લશ્કરી ટુકડીઓ ચાલતી હતી. એમ કેટલુંક લશ્કર ચાલ્યું ગયું ત્યાર પછી તોપખાનું દમામ સાથે આવ્યું. વળી ખાલી સ્વાર, વળી પાછી તોપો એમ થોડો વખત હારમાલા ચાલી. ત્યાર પછી લશ્કરી અમલદારોએ લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યું. તેમનો ભવ્ય રાતો સુંદર પોષાક, છાતીપર સોનેરી રીબન્સ, માથે શ્વેત પીંછાં, બીજા લશ્કરમાં ભાત પાડતાં હતાં. વળી કાળા ફ્રોક કોટમાં ઘોડાને ચમકારીને લાવતા જતા હતા, હવે જરીના રૂમાલ આદિ રાજચિન્હ ધારણ કરી જતા યુરોપીયનો જણાયા. આવી રીતે ભવ્યતા ઠાઠમાઠ અને ડંકા વિગેરે પસાર થયાં ન થયાં એટલામાં ના. શહેનશાહનો ઘોડો જણાયો. તેમની આગળ તેમના એડીકાં મહારાજા સીંધીઆ તેજદાર કાળા ઘોડા ઉપર, બિકાનેરના મહારાજા શ્વેત અશ્વ ઉપર સ્વાર થઇને ચાલતા હતા. તેમની સાથે રામપુરના નવાબ પણ હતા. તેમની પછી ના. શહેનશાહનો

[illegible]

[illegible] ઉદયપુરના નિશાનો [illegible] લાવી પહોંચ્યા, તેના [illegible] પગેવાળી [illegible] હતા. નિઝામ [illegible] હતાં. ઉદયપુરથી [illegible] હતા. સામે [illegible] મકાન હતાં, [illegible] થયા. બાદ આરામ અને [illegible] માટે [illegible] એવા ના. આખરવાર સરકારની સ્વારી આવી. કોઈ પણ [illegible] સિપાયના [illegible] વિમાન [illegible] સારી [illegible] અને સાથ

બાદશાહે પોતાની સત્તાની ચઢતી કળામાં પણ આપ બાદશાહ ખુદાવિંદ જેટલા વિશાળ રાજ્યપ્રદેશ ઉપર સત્તા ચલાવો છો, તેટલા વિશાળ રાજ્યપ્રદેશ ઉપર કદિ પણ સત્તા ચલાવેલી નથી. આથી કરીને આપ બાદશાહ ખુદાવિંદની અહીંની હાજરીના પ્રસંગનો જોટો હિંદના ઇતિહાસના સઘળા વિવિધ અને હલમલાવી નાંખનારા પ્રસંગોમાં મળી આવતો નથી, તેથી આ પ્રસંગ સદા સ્મરણીય રહેશે.

શહેનશાહ પ્રતિ રાજ્યભક્તિ ધરાવવી, એ ખાસ કરીને હિંદી પ્રજાનો સદ્ગુણ છે. અનાદિ કાળથી ઋષિઓ અને ધર્મગુરૂઓએ એ સદ્ગુણ તેમનામાં ઓતપોત કર્યો છે, અને આપ નામદાર બાદશાહ ખુદાવિંદના વિશાળ રાજ્યપ્રદેશોમાં આપ ખુદાવિંદની બીજી કોઈ પણ પ્રજા બ્રીટીશહિંદના વતનીઓ કરતાં વિશેષ રાજ્યનિષ્ઠ અને રાજ્યભક્ત નહીં હોય. હિંદી શહેનશાહતમાં જૂદી જૂદી ભાષાઓ બોલતી અને જુદા જુદા ધર્મો પાળતી અનેક પ્રજાઓ છે. પરંતુ ઉત્તર હિમાલયના બરફથી ઢંકાયેલા શિખરોવાળા પ્રદેશથી આરંભી છેક દક્ષિણે દંતકથામાં ગવાયેલા રામેશ્વર સુધિના તથા પશ્ચિમે પર્વતોની હારોથી આરંભી પૂર્વે ચીન અને સીયામની સરહદ સુધીના પ્રદેશની સઘળી પ્રજા આપ બાદશાહ ખુદાવિંદની રાજ્યગાદિ અને જાત તરફની રાજ્યનિષ્ઠા અને રાજ્યભક્તિથી એકત્ર થએલી છે, અને આપ બાદશાહ ખુદાવિંદે આપેલો રાજ્ય અમલ શરૂ થવાના ટુંક અરસામાં અમારી વચ્ચે કરેલી પધરા-મણીથી અભિમાન અને હર્ષની જે લાગણી પ્રદર્શિત કરવાની અમે આજે કોશીશ કરીએ છીએ, તે લાગણી અમારા દેશમાં, દરેક ગામડામાં, શહેરમાં અને નગરમાં અહીંના કરતાં [illegible] [illegible] નોંધાશે, કે જે કોઈ પણ રીતે ઇતિહાસમાં [illegible] નહિ.

આપ બાદશાહ ખુદાવિંદની [illegible] [illegible]

રાણી તરીકે, એટલું જ નહીં પણ હિંદમાં જે આરિત્રથી તેમના તરફ દિલ્યનમ પુત્રભાવ પ્રકટ થયેલો છે અને સઘળા હિંદવાનોના હૃદયો ઓળખાયેલાં છે, એવું ચારિત્ર ધરાવનાર રાણી તરીકે આવકાર આપીએ છીએ. તેમની કૃપાવંત હાજરીથી એ હર્ષમાં અમિતપણે વધારો થયેલો છે. અમે પ્રભુને એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે તે આપ બાદશાહી ખુદાવિંદોને આરોગ્ય, સુખ, સંપત્તિ અને દીર્ઘાયુષ્ય આપે; અને અમે એમ ઇચ્છીએ છીએ કે આપ બાદશાહ ખુદાવિંદના કલ્યાણકર રાજ્ય તળે હેઠળ હિંદી શહેનશાહત ધીરે ધીરે સુલેહ, શાંતિ, આબાદી, અને સંતોષમાં પ્રગતિ કરે. અમારી સારી પેઠે એવી ખાત્રી છે કે આપ બાદશાહી ખુદાવિંદોના હૃદય સમક્ષ આથી બીજી કોઈ પણ ઇચ્છા વિશેષ સમીપ નથી.

માનપત્ર વાંચી રહ્યા બાદ ઓ. બી. જેન્કીન્સે રૂપાની એક લંબગોળ રકાબીમાં મુકીને ના. શહેનશાહને અર્પણ કર્યું. રકાબીમાં નીચે પ્રમાણે લેખ હતો:—

"નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુની દિલ્હી ખાતેની સને ૧૯૧૧ ના ડીસેમ્બરની તા. ૭ મીએ પધરામણી થઇ, તે સમયે તે નામદારોને આવકાર આપનારું માનપત્ર બ્રીટીશ હિંદના રહેવાસીઓ તરફથી હિંદુસ્તાનના વાઇસરૉયની ધારાસભાના સભ્યોએ અર્પણ કર્યું, તેની સાથે ભેટ આપવામાં આવી."

ઉપર કહ્યા તે માનપત્રનો ઉત્તર નામદાર શહેનશાહે કૃપાવંત થઈને નીચે પ્રમાણે વાંચ્યો:—

શહેનશાહબાનુ અને મારી પોતાની તરફથી અમારા હૃદય ઉપર ગંભીર અસર કરનારા શબ્દોવાળા તમારા રાજ્યનિષ્ઠ અને કર્તવ્યશીલ માનપત્ર માટે હું તમારો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. એ શબ્દો દિલ્હીમાં અમારા રાજ્યારોહણ સમયે અમારા રાજ્ય પ્રદેશોના

એડવર્ડના સમગ્ર હિન્દના સ્મારકની કમીટી તરફથી તેમના સ્મરણાર્થે
ઉભા કરવાના પુતળાના સ્મારક પત્થરને યોગ્ય સ્થળે મુકવાની આપ
બાદશાહ ખુદાવિંદને વિનતી કરવાનું અને માન મળેલું છે, જે માટે
આપ બાદશાહ ખુદાવિંદના હિંદના રાજ્યનિષ્ટ અને રાજ્યભક્ત હજારો
ને હજારો ગરીબો તેમજ તવંગર લોકોએ પોતાના કીર્તિવંત રાજ્ય-
કર્તાનું નામ જે પૂજ્યભાવ અને સ્નેહથી સદા જળવાઈ રહે, તેનો
પુરાવો રજુ કરવાના ખાસ હકમાં પોતાનો હિસ્સો લઈને નાણાં ભરેલાં
છે. આ બેઠકને શણગારનાર પુતળામાં, શાંતિના જ્વલંત વિજયોમાં
વિના સંકોચે અદા કરેલા કર્તવ્યનું અને ઉચ્ચ પ્રતિના પ્રયત્નોનું ફળ
અપાવનાર, મર્હુમ રાજા શહેનશાહના ઘણાજ ટુંકા, પરંતુ શ્રમશીલ
રાજ્ય અમલ દરમીયાન પ્રસરેલી સુલેહ, શાંતિ, ન્યાય અને સમૃદ્ધિ
માટે તમારી હિંદી પ્રજાના અનેક લાખો માણસોના આભારની ચિર-
જીવ પ્રતિજ્ઞા જળવાઈ રહેશે. પ્રાચીન ઐતિહાસિક સ્મરણોવાળાં તથા
શૂરવીરતાનાં પરાક્રમોવાળાં આ શહેરમાં આપણા મહાન્ અને પૂજ્ય
રાજા–શહેનશાહનું પુતળું, ભૂતકાળના મહાન્ રાજવંશોની અને હિંદ-
માંના આપ ખુદાવિંદના મહાન્ રાજ્યની અગણિત કોમો અને પ્રજાની
આપના રાજ્યગાદી તરફની રાજ્યનિષ્ઠ રાજ્યભક્તિની નોંધોનું રક્ષણ
કરનાર ભવ્ય રક્ષક સૈનિક તરીકે ઉભું રહેશે, એટલું જ નહીં પણ
ઇંગ્લાંડ અને તેના રાજ્યકર્ત્તાઓનાં હિંદ અને તેના લોકો તરફનાં
સ્નેહનાં ચિરંજીવ ચિન્હ તરીકે તથા ઉમદા ધારણાઓ તથા ઉચ્ચ
પ્રતિના અભિલાષોને માર્ગે હિંદને આગળ દોરી જવાની તેમની સત્તા
અને ઇચ્છાની જામીનગીરી તરીકે એ જળવાઈ રહેશે. અને હવે આ
પથ્થરને તેને યોગ્ય સ્થાને મુકવાની આપ બાદશાહ ખુદાવિંદને વિનતિ
કરતાં અમે ભવિષ્યની પ્રજાની રાજ્યભક્તિને અને આપ બાદશાહ
ખુદાવિંદની હિંદી પ્રજાના રાજ્યનિષ્ઠ વર્તનને એક અતિ કીર્તિવંત
શહેનશાહનું આ ઉમદા સ્મારક સોંપીએ છીએ."

ના. શાહેનશાહે આ વિનંતીનો સ્વીકાર કરતાં ઉભા રહીને, સર્વ કોઈ સાંભળી શકે એવી રીતે કહ્યું કેઃ—

"તમે હમણાં જે માનપત્ર આપ્યું છે, તેણે મારાં હૃદય ઉપર અમર કરી છે અને મારા મર્હુમ પ્રિય પિતા, રાજા—શાહેનશાહના આપણે સઘળા અને વિશેષે કરીને હું જેટલા આભારી છીએ, તેના સ્મરણે જાગૃત કર્યાં છે. મારા રાજ્યશમાંથી હિંદની મુસાફરી કરનાર તેઓ પ્રથમજ હતા, અને તેમનીજ આજ્ઞાથી ૭ વર્ષ પહેલાં આ મહા અને આશ્ચર્યકારક ભુમિમાં હું આવ્યો હતો. અરે!, તેમના મરણ ગમગીનીનો કેટલો વહેલો અમારે શોક કરવો પડશે, તેનો તે સમ અમને બિલકુલ વિચારજ આવ્યો નહોતો.

તમે કહો છો કે મારા પિતા સાથે જેમને અંગત ઓળખાણનો ખાસ હક મળેલો હશે, એવા થોડાકજ માણસોનાં એટલુંજ નહ પણ હિંદની તેમની અને મારી પ્રજાનાં હજારો માણસોનાં નાણાંમાં આ સ્મારક ઉભું થયું છે.

જે ગંભીર અને ચિરસ્થાયી લાગણી તેઓ હિંદને માટે ધરાવ હતા, તેનો પ્રતિ ઉત્તર તેનાં છોકરાં તરફથી આટલી બધી વિવનાશ માળવામાં આવ્યો છે, તે જાણીને હું ખુશી થઉ છું.

એક સુંદર અને ઐતિહાસિક સ્થળે એક ઉમદા સ્મારક તર તેમનો સમભાવ અને નમારા રાજ્યનિષ્ઠ સ્નેહનું સ્મરણ હવે પછી પ્રજાઓને કરવાને આ પુનરું જળવાઇ રહેશે, એ જાણીને હું ખુ થઉ છું, અને વિશ્વાસ ધરાવું છું કે પરમેશ્વરની મહેરબાની હશે એ લાગણીઓ હિંદ અને મારા રાજકુટુંબના માણસો વચ્ચે પર રાગન ઉતરી આવી ચાલુ રહેશે."

આ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યા પછી ના. શાહેનશાહે ગવર્નર જનરલ સાથે જઇ, પ્રેક્ષકો તરફ સગાર નમીને તખ્તીનો પત્થર યોગ્ય સ્થ

ગોઠવ્યો હતો. પુતળાનું મ્હોં ઉત્તર દિશા તરફ રહે, તેવી ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. અને બેઠકની પૂર્વ તરફની બાજુએ નીચે પ્રમાણે લેખ કોતર્યો છેઃ—

“ સપ્તમ એડવર્ડ—રાજા અને શહેનશાહ—

“ તેમની સમગ્ર હિંદી શહેનશાહતના હજારો લોકોએ સ્વેચ્છાથી ઉભા કરેલા ફંડમાંથી આ પુતળું ઉભું કર્યું છે. તવંગરોએ પોતાની ધનાઢ્યતામાંથી અને ગરીબોએ પોતાની રંકતામાંથી નાણાં આપેલાં છે; તે તેમના સદ્દગુણો અને તેમના સામર્થ્ય પ્રતિની હિંદી પ્રજાના આભારપૂર્ણ સ્મરણની સાક્ષી પુરે છે.

“ તેઓ પોતાની પ્રજાના પિતા હતા. અને તેમના ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને દૃષ્ટિઓનું તેમણે નિષ્પક્ષપાતપણે રક્ષણ કર્યું હતું. દુનીઆના મંત્રીમંડળોમાં ડહાપણ રૂપે તેમની સલાહ મનાતી હતી, તેમનું દૃષ્ટાંત તેમના વાઈસરાયો, તેમના ગવર્નરો, તેમના કેપ્ટનો, તથા તેમની પ્રજાના સૌથી વિશેષ નમ્ર વર્ગોને ઉત્સાહ આપે તેવું હતું, તેમની સત્તા દુનીઆના વતનીઓના ⅕ ભાગ ઉપર પ્રવર્તી રહી હતી.

“ તેમની તરવાર હમેશાં જયવંતજ હતી, ઘણી કોમોના સૈનિકો તેમના લશ્કરમાં નોકરી કરતા હતા, અને તેમની પ્રતાપી આજ્ઞાઓને પાળતા હતા. તેમના વહાણો મહાસાગરના મહાન માર્ગોને સહિસલામત રાખતા હતા. અને સમુદ્ર તેમજ પૃથ્વી ઉપરના તેમના વિશાળ રાજ્યોનું રક્ષણ કરતા હતા. દુનીયાંની પ્રજાઓ વચ્ચે તેમણે સ્નેહભાવ જગાવ્યો હતો, અને પોતાના વિશાળ સામ્રાજ્યની પ્રજાઓને સુખ-વૃદ્ધિ સહિત શાંતિ આપી હતી. રાજાઓના માન અને નિરાધાર મનુષ્યોના હક્કો તેમણે જાળવ્યા હતા. તેમનું રાજ્ય, પોતાના સર્વે પ્રિય એવા હિંદને આશિર્વાદ સમાન, મોટાઓને દર્શન સમાન, અને ગરીબોને ઉત્સાહ સમાન હતું; અને તેમનું નામ એક આશીર્વાદરૂપ

શહેનશાહ, કૃપાવંત રાજ્યકર્તા, અને મહાન્ આગેવાન તરીકે સઘળા જમાનામાં પિતાથી પુત્ર દ્વારા વંશપરંપરાગત ઉતરી આવશે."

આ તખ્તીની પીઠ બાજુએ લેડી હાર્ડિંજનું ફારસી ભાષાંતર મુકેલું છે. લૉર્ડ હાર્ડિંજે એક સફેદ ગુલાબનો ગજરો મુક્યો હતો, તેની નીચે તખ્તીમાં નીચેના વાક્યો લખેલા હતાઃ—

" એ નામદારની યાદમાં તેમના રાજ્યભક્ત સેવક હાર્ડિંજ ઑફ પેન્સહર્સ્ટ તરફથી."

તે પછી એક સરઘસ કાઢવામાં આવ્યું હતું, અને ના. શહેનશાહ પોતાના તંબુમાં પધાર્યા હતા.

બીજે દિવસે એટલે તા. ૯ મીને શનિવારે બહુ જાણવાજોગ બનાવો બનવા પામ્યા નહોતા. માત્ર આ દિવસે ના. શહેનશાહના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતો મેલ-ટપાલ, બોમ્બે-બરોડા રેલવે લાઇને સરાસરી કલાકના ૪૦ માઇલની ઝડપે ૨૨ કલાકમાં પહોંચાડયો હતો. ટપાલને લગતી પ્રવૃત્તિ સવારે સમાપ્ત થતાં ના. શહેનશાહબાનુએ હિંદી સ્ત્રીઓ તરફના પ્રતિનિધિ મંડળનો સત્કાર કર્યો હતો. આ પ્રતિનિધિ મંડળમાં હિંદના મહારાજાઓની રાણીઓ, કુંવરીઓ, બ્હેનો તથા કેટલાક હિંદી ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓ વિગેરે હાજર થયાં હતાં. તેમાં સર ફીરોજશાહ મેહેતાના પત્ની-લેડી મહેતા, રા. બા. મુધોલકરનાં પત્ની, મી. સીંહનાં, અને નાગપુરવાળા મી. દાદાભાઈનાં પત્ની, ઉત્તર હિંદના આગેવાન બાનુઓ, મુંબઇવાળા લેડી તાતા, કપુરથલાનાં મહારાણી ટીકા, મોરભંજનાં મહારાણી, પતીઆલાનાં મહારાણી, અને તેમની વહુ નશુરી, જંજીરાનાં બેગમ વિગેરે મળી ૫૦-૬૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતી. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વસતી સ્ત્રીઓના પોશાકો પણ વિવિધ રંગ-ભાતના હોવાથી શોભા-સુંદરતા અને ભવ્યતામાં બહુ ઉમેરો થયો હતો. શરૂમાં ના. ગવર્નર

જનરલના પત્ની લેડી હાર્ડીન્જે, પ્રતિનિધિ મંડળ તરફનું ધોળી સાટીન ઉપર સોનેરી ઝીકથી ભરેલું માનપત્ર ના. શહેનશાહબાનુને અર્પણ કર્યું હતું. માનપત્ર સાથે એક હીરામાં જડેલું મોટું ચોરસ લીલમ અને હીરામાં જડેલા સાત મોટા લીલમના ચકતાવાળો તથા વચમાં લટકતા લીલમવાળો હાર એ બે વાનાં પતીયાલાની મહારાણીએ અર્પણ કર્યાં હતા. આ જવાહીરો મોગલાઇ જાહોજલાલીના નમુના રૂપ કહેવાય છે. હિંદી સ્ત્રીઓ તરફના આ માનપત્ર તથા ભેટોનો સ્વીકાર કરતાં શહેનશાહબાનુએ નીચે પ્રમાણે ઉત્તર વાળ્યો હતોઃ—

"તમારા આવકારના મનહર ઉત્સાહે મારા ઉપર ગંભીરપણે અસર કરી છે, અને હું એવો વિશ્વાસ રાખુ છું કે જેઓ મને મળવાને અહીં આવેલી છે, તેઓ પોતાના વિનયી જુહાર, અને અંતઃકરણની ફરમાનબરદારી માટેના મારા આતુર આભારનો પોતે–જાતે સ્વીકાર કરશે; અને આ શહેનશાહતની સ્ત્રીઓને જણાવશે. રક્ષણ હેઠળ રહેતી સ્ત્રીઓનાં સુખ અને કલ્યાણ માટેની મારી સતત વધતી જતી ઉત્કંઠાની તમો સઘળાને હું ખાત્રી કરી આપવા ઇચ્છું છું. હિંદની સ્ત્રીઓ પોતાના ગૃહોમાં કેવી કલ્યાણકર ભવ્ય અસરો કરી શકે એમ છે, એ વાત ઇતિહાસના પાનાં દર્શાવી આપે છે; અને તેવાં ઉમદા કામોની તવારીખો પોતાના છોકરાનાં હૃદયો અને મન માતાઓએ ભરેલા શિખામણના પાઠોના ફળ તરીકે, ચુસ્ત રાજ્યનિષ્ટ અને ભવ્ય સેવાનાં કાર્યોથી રંગાયેલી છે.

પડદામાં રહેનારી સ્ત્રીઓમાં પણ ધીરે ધીરે પરંતુ ખચીતજ જે વિકાસ થયે જાય છે, એ વાત મેં ઉંડા સંતોષથી જાણી લીધી છે, અને મારી એવી ખાત્રી થાય છે કે તમારી છોકરીઓ પોતાના ભવિષ્યના પતિઓની કેળવાયેલી અને ઉપયોગી સહચારીણીઓ થઇ

[illegible]

[illegible]

તમારી [illegible] અભિનંદન [illegible] અને તે [illegible]

તમારા અભિનંદન માટે તથા મારી [illegible] પ્રતિ દર્શાવેલી લાગણીઓ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. અને શહેનશાહનાં [illegible] માટે હું [illegible] કરવામાં આમંત્રિત થયો છું."

આ [illegible] અનુસાર [illegible] માટે [illegible] ગાળ્યો હતો અને તે પછી [illegible] રહેલી માનુષોની [illegible] કરવામાં આવી હતી. એ વખતે [illegible] પ્રમાણે નમન કર્યું તથા [illegible] લીધાં હતાં. ક્રિયા પૂરી થતાં ના. શહેનશાહ મંડપમાંથી સીધાવ્યા હતાં.

બપોર પછી ના. શહેનશાહ દંપતીએ [illegible] રમત મેદાનના [illegible] મુલાકાત લીધી હતી. ના. શહેનશાહ, લોર્ડ હાર્ડિંજ સાથે મેદાનમાં આવી પહોંચ્યા તે વખતે ૫૦ હજારથી વધુ માણસોએ નામદારોને માન ભરી રીતે આવકાર આપ્યો હતો. રમત પૂરી થતાં

ના. શહેનશાહ વગેરે પોતોની છાવણીમાં પાછા ફર્યા હતા. રાત્રે ખાણાના મેળાવડામાં વડી ધારાસભાનાં સભ્યો, કેટલાક દેશી *રજવાડાના રાજાઓ, પોલીટીકલ એજંટો તથા આગેવાન ગૃહસ્થોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. તે પછી અડધી કલાકે મેદાન ઉપર લશ્કરીઓનું મસાલોનું સરઘસ જોવાને ના. શહેનશાહ દંપતી પધાર્યાં હતાં. કૃષ્ણપક્ષ ચાલતો હોવાથી મશાલોના આ સરઘસે દીલ્હીની તે વખતની શોભામાં એક અનુપમરૂપ ઉમેર્યું હતું.

તા. ૧૦ મી ને રવીવારે ખ્રિસ્તી ધર્મના સંપ્રદાય અનુસારે ના. શહેનશાહ કંપની પ્રાર્થના અર્થે દેવળમાં પધાર્યાં હતાં. આ ક્રિયામાં ૧૫૦૦ સનદી અમલદારોએ તથા આઠ લશ્કરીઓએ ભાગ લીધો હતો. સવારી બરાબર સ્થાને આવી પહોંચી અને ના. શહેનશાહ વિગેરે યથાયોગ્ય સ્થાને ગોઠવાયા કે તુરતજ પ્રભુ સ્તુતિની શરૂઆત થઈ, અને "પ્રભુ પોતાના પવિત્ર દેવળમાં છે. સર્વે પૃથ્વીને તેની સમીપ શાંતિ રાખવા દો" એ કડીવાળું સ્તુતિગાન વંચાયું. તે પછી રેવરંડ જી. જે. ફીએ સેંટપીટરના ગોસ્પેલમાંથી ૧૩ મી તથા ૧૭ મી ટુંકોના

* એમ કહેવાય છે કે આ મુલાકાત દરમીયાન જયપુરના મહારાજાએ હાજરી આપી હતી અને ના. શહેનશાહના પગ આગળ પોતાની તરવાર મુકી, બાદશાહ ખુદાવિંદની હાજરીમાં બેઠક લેવાની ના કહી હતી. મહારાજાએ જણાવ્યું કે "મારા બાપદાદા મોગલ શહેનશાહની હાજરીમાં બેસતા હતા; અને સહુ મહાન્ મોગલો કરતાં તમે વધારે મહાન્ છો. ના. શહેનશાહે તેમને સમજાવીને બેસાડયા હતા અને રજપુતોની વફાદારીની લાગણી જોઇ બહુ પ્રસન્ન થયા હતા, અસારના નામદાર શહેનશાહ જ્યારે પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકેની મુસાફરીમાં, જયપુર ખાતે પધાર્યા હતા, ત્યારે પ્રીન્સની ગાડી મહેલમાંથી પસાર થઇ તે વેળાએ મહારાજા જયપુરમાં બેસી રહ્યા હતા, એ પ્રસંગ ઘણાંઓને યાદ હશે.

આ વાંચ્યા અને ત્યારબાદ મદ્રાસના બીશપે રેવેલેશન ભાગ ૧૧ શ્લોકના "આ જગતનું રાજ્ય આપણા પ્રભુનું અને તેના ક્રાઇસ્ટનું થયેલું છે" એ વચનને આધારે સ્થાપેલો નીચેનો ઉપદેશ કર્યો હતોઃ—

"બ્રીટીશ શહેનશાહતની તવારીખમાં મહાન્ ઐતિહાસિક પ્રસંગના અંગરૂપ આ સવારની ક્રિયા છે. આ મેળાવડો અહીંઆ આ સ્તુતિ કરે છે, એટલુંજ નહીં પણ સમગ્ર હિંદમાં હજારો આપણા આપણાં અને યુરોપીયનો પણ તેમાં ભાગ લેછે; તેથી એ વિશેષ અસર કારક છે. આજે સવારે ગામડાં અને શહેરોનાં દેવળોમાં વીસ જુદી જુદી ભાષાઓમાં સ્તુતિઓ થશે. અને આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે સ્તુતિમાં થયેલો મેળાવડો કોરોનેશન દરબારમાં અંતર્હિત થયેલાં ધાર્મિક અને દૈવીમતો પ્રત્યેની આપણી ગંભીર લાગણી દર્શાવે છે. સઘળી સત્તા પરમેશ્વરથીજ ઉતરી આવે છે, એમ આપણે સઘળા માનીએ છીએ. જે દેખાવોની મધ્યે આપણા શહેનશાહ અભિષિક્ત થયેલા છે, તેની ભવ્યતા પ્રભુના પ્રતિનિધિ તરીકે તે નામદાર રાજ્ય કરે છે, એ સત્યના ભાર સાથે દર્શાવે છે. આ દરબારની સઘળી ભવ્યતાની પુંઠે ઇશ્વરનું સર્વોપરી સામ્રાજ્ય રહેલું છે; અને પ્રભુની રાજ્યગાદી સમક્ષ આજે સવારે આપણે સ્તુતિ કરીએ છીએ, જે મહાન્ અધિકાર માટે ખરેખર પ્રભુએ તેમને નિર્માણ કરેલા છે. બ્રિટીશ સામ્રાજ્યનો મુકુટ પ્રભુના હાથમાંથી તેમણે લીધો છે, અને તેમના મહાન્ કાર્ય માટે પ્રભુના પવિત્ર આત્માએ તેમને બળ અને ડહાપણ આપીને પ્રભુએ અભિષેક કરેલો છે; એ આપણી ગંભીર માન્યતામાં રહેલી, આપણા રાજાના રાજ્યારોહણની સમગ્ર અર્થસૂચકતા આ પ્રભુભક્તિ સર્વેને સૂચવે છે. હિંદની ખ્રીસ્તી કોમના પ્રતિનિધિ તરીકે જ હું બોલું છું. પરન્તુ આપણા બીન ખ્રીસ્તી સહચારી બન્ધુઓ પોતાના શહેનશાહમાં દૈવીસત્તા રહેલી છે, એવી આપણી માન્યતામાં વિશેષ દૃઢતાથી શ્રદ્ધા

મંડળ સાંભળે તેવા સુરથી કહ્યું કે "પ્રભુની દષ્ટિમાં આપણા રાજા અને દેશપ્રતિના આપણા કર્ત્તવ્યના તેઓ ચિન્હરૂપ થાવ." આ પ્રમાણે ક્રિયા સમાપ્ત થતાં ના. શહેનશાહે સાત બ્રીટીશ પલ્ટનોને ઉદ્દેશીને નીચે પ્રમાણે ઉદ્ગારો કાઢયા:—

"હું હિંદમાં છું, તે વેળાએ મારા આટલા બધા લશ્કરીઓને નવા વાવટા એનાયત કરવાનો આ પ્રસંગ મળવા માટે હું ઘણોજ પ્રસન્ન થયો છું. તમારી ટુકડીની તવારીખમાં નવા વાવટા એનાયત કરવાનો આ ગંભીર પ્રસંગ છે, તેથી ભૂતકાળની ફત્તેહોની નોંધો જાળવી રાખનારા જુના વાવટાને છેવટની સલામી આપો, અને નવા વાવટાઓનો સ્વીકાર કરો. તેની ઉપર તમારી આગળ થઇ ગયેલાઓનાં પરાક્રમોનું અભિમાનથી સ્મરણ કરતાં કરતાં તથા ભવિષ્યના સમય માટે આશાથી આગળ નજર દોડાવતાં, ભવિષ્યની ફત્તેહોનાં નામો આલેખવાનું તમારૂં કર્ત્તવ્ય છે.

યાદ રાખજો કે તમારા રક્ષણ હેઠળ જે વાવટાઓ હું સોંપું છું, તે કાંઇ સાધારણ નથી. વાવટો એ પવિત્ર ચિન્હ છે, જો કે તે પોતાની હાજરીથી યુદ્ધમાં હવે વધુ સમય સુધી એકઠા કરનાર નથી, તથાપિ પોતાની ઉત્સાહક પ્રેરણાથી તે સદા હાજરજ છે. તે ઈશ્વર તમારા શહેનશાહ અને દેશ પ્રતિની તમારી રાજ્યનિષ્ઠાનું બહારનું ચિન્હ છે, ને તે નજરમાં રાખવા યોગ્ય, માનથી જોવા યોગ્ય અને ભવિષ્યની પ્રજાઓને વિના કલંકિત કર્યે વારસામાં આપવા યોગ્ય કર્ત્તવ્યનું ચિન્હ છે."

આ પ્રમાણે બ્રીટીશ ટુકડીઓ તરફની ક્રિયા પુરી થતાં ના. શહેનશાહ દેશી પલ્ટનો તરફ વળ્યા અને નવા વાવટા અર્પણ કરતાં નીચે પ્રમાણે વચનો કહ્યાં:—

"અનેક વર્ષો સુધી ટુકડીના વાવટાએ યુદ્ધમાં લશ્કરીઓને એકઠા કરવાનું સાધન હતું, તે આજે કર્ત્તવ્યના ચિન્હ તરીકે ઈશ્વર અને

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] નૈતિક [illegible] આપ્યો."

આ પ્રમાણે બાદશાહ તથા [illegible] અને ના. [illegible] ૧૯૦૩ ના [illegible] સમયના [illegible] પેઠે [illegible] વાતચીત કરી, [illegible] લોકોના હર્ષનાદ વચ્ચે પોતાની છાવણીમાં સીધાવ્યાં હતાં.

તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર-મંગળવારનું પ્રભાત એ ખરેખર અતિ ભવ્ય-દિવ્ય અને મંગળમય પ્રભાત હતું. આ દિવસે દિલ્હીની ફરતી દિવ્યતાઓ તથા છાવણીઓના વાતાવરણે અદ્ભુત રૂપ લીધું હતું. સ્વારીવાળા માર્ગો અને તે સિવાયના અનેક સ્થળો વિવિધ વાદનો અને ટુકડીઓની હિલચાલોથી ઉભરાઈ રહ્યું હતું. કારણ કે ના. પંચમ જ્યોર્જનો રાજ્યારોહણનો ખરેખરો દિન આજે પાર પડવાનો હતો. સવારના સાત આઠ વાગ્યાથી સ્વારીના માર્ગો ઉપર લોકોની ઠઠ જામી ગઈ હતી; અને સાડા નવ વાગતામાં તો દરબારી છાવણીઓ-માંથી પરોણાઓ દરબાર મંડપમાં પહોંચી ગયા હતા. દશ વાગ્યા પહેલાં તો એ વિશાળ દરબાર મંડપે જીવતાં માણસોરૂપી મોજાંઓથી ઉછળતા સમુદ્રનું રૂપ ધારણ કરી લીધું હતું. દરબાર માટે એક ચકચકાટ બે મોટા નાના મંડપો સામસામા ગોઠવવામાં આવ્યા હતા.

ક્રિયાઓનું અને અસાધારણ, જો કે આનંદદાયી કામના બોજવાળું થયું છે; પરંતુ સમય અને છેટું છતાં હિંદની અમારી છેલ્લી મુલાકાતના આભાર યુક્ત સ્મરણે, જે ભૂમિને અમે તે વેળા ચાહતાં શીખ્યા હતાં તે ભૂમિ પ્રતિ અમને પાછા આકર્ષ્યા છે અને જે ભૂમિમાં અમે અદ્યાપિ પૂર્વે એક ગૃહને યોગ્ય માયા મેળવી હતી તે ભૂમિની પુનઃ મુલાકાત લેવાને ઉત્કટ આશાએ અમે અમારી લાંબી મુસાફરીએ નિકળ્યાં. તેમ કરવામાં ૧૨ મી જુનને દિવસે વેસ્ટમિન્સ્ટર આબીમાં, જ્યારે ઈશ્વરની કૃપાથી મારા પૂર્વજોનું તાજ મારા શિરપર ધાર્મિક રીતિએ અને પ્રાચીન પદ્ધતિએ મુકવામાં આવ્યું, ત્યારે મારા રાજ્યારોહણની ઉજવાયેલી ક્રિયા સ્વમુખે તમને જણાવવાની જે ઇચ્છા અમારા ગયા જુલાઇ મહિનાના સંદેશામાં જાહેર કરી હતી તે અમે પૂર્ણ કરી છે. સમ્રાજ્ઞી સાથની મારી હાજરીથી હિંદના રાજ્યભક્ત રાજા રજવાડા અને શ્રદ્ધાળુ લોકો માટે અમારો સ્નેહ—મમતા અને હિંદી સામ્રાજ્યનું ભલું અને સુખ અમારા અંતરને કેટલું પ્રિય છે, તે દર્શાવવાને પણ હું આતુર છું.

વળી, મારી એવી ઇચ્છા છે કે, જેઓ રાજ્યારોહણની ક્રિયામાં ભાગ લેવાને હાજર થઈ શક્યા નથી, તેઓને દીલ્હીમાં ઉજવાયેલી ક્રિયામાં ભાગ લેવાની તક મળવી જોઇએ. આ વિશાળ મંડળી અને તેમાં મારા ગવર્નરો અને વિશ્વાસુ અધિકારી મહત્ પદવીવાળા મારા હિંદી સામ્રાજ્યના સૈનિક બળનાં ડેપ્યુટેશનોને જોવાથી સમ્રાજ્ઞીને અને મને પોતાને મનઃપૂર્વક આનંદ અને સંતોષ થાય છે. સ્વામિભક્તિથી જે સલામી અને વફાદારી તેઓ દર્શાવવાને ઇચ્છે છે, તે અંતરના સંતોષથી હું પંડે સ્વીકારશ.

આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમમય શુભેચ્છાની ભાવના, રાજાઓને અને લોકોને મારી સાથે એકત્ર કરે છે તે વિચારથી

મારા મન ઉપર ઉંડી છાપ પડી છે. આ લાગણીઓના પ્રકાશ ચિન્હ તરીકે મારા રાજ્યારોહણના પ્રસંગને, મારી ખાસ કૃપા-બક્ષીસ અને વિચારની ચોકસ છાપ સાથે સ્મરણીય કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે.

છેવટે તમારા હક્ક અને ધર્મોનું રક્ષણ કરવાને મારા સત્પૂજ્ય પૂર્વજોએ જે અભિવચનો આપ્યાં છે. તેમનો મારે જાતે પુનસ્વીકાર કરવાની અને તમારા કલ્યાણ, શાંતતા, અને સંતોષ માટેની મારા અંતરની આતુરતા દર્શાવવાની આ તક મળવાથી મને અત્યાનંદ થાય છે. તે પ્રભુની પ્રભુશક્તિ મારાં પ્રજાજનોની સંભાળ રાખો અને તેમનાં સુખ-સમૃદ્ધિની અભિવૃદ્ધિ કરવા મારા પૂર્ણ પ્રયત્નમાં સહાય થાઓ.

– હાજર રહેલા સર્વે માંડલિક રાજાઓ અને પ્રજાજનને હું મારા તરફનું પ્રેમ પુરઃસર સ્વાગત કરૂં છું."

આ દરેશના વાંચન વખતનો ના. શહેનશાહનો દેખાવ મનહર અને આકર્ષક લાગતો હતો. તેમની ભોભાદાર દૃઢ આકૃતી, અંગત સહવાસ, અને શુદ્ધ અંતઃકરણ તથા ભવ્ય રાજવંશી તેજનું ભાન સર્વેને પ્રત્યક્ષ થતું હતું. એ નામદારના ડાબા પડખે ના. શહેનશાહબાનુ ઉભાં રહ્યાં હતાં, અને જમણે પડખે લગાર પાછળ લોર્ડ હાર્ડીંજ, પોતાની તહેનાતમાં રહેલા રાજવંશીઓ સાથે ખડા રહ્યા હતા. નામદારનો અવાજ પણ સારી પેઠે સાંભળી શકાય તેવો હતો. બાદશાહી સંદેશો પૂર્ણ થતાં હર્ષનાદના માલુ પોકારો ગાજવા લાગ્યા અને ત્યાર પછી શાહી મુજરો ભરવાની ક્રિયા શરૂ થઇ. પ્રથમ નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીંજ બાદશાહી તખ્તની સમિપ આવ્યા, અને બાદશાહ મુબારિકને નમન કર્યું. વળી લગાર આગળ વધીને બીજીવાર નમન કર્યું. અને છેવટે ત્રીજીવાર નમન કરીને પોતાની બેઠક તરફ સીધાવ્યાં. તે પછી નામ વંચાતાં ગયાં તેમ નીચેના ક્રમે અન્ય સત્તા-

અને ગયા જુનની બાવીશમી તારીખે ને ગુરૂવારે સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા અને અનુગ્રહથી અમે ઉક્ત ધાર્મિક ક્રિયા ઉજવવાને શક્તિમાન થયા હતા તે અર્થે:—

અને ઇસુના એક હજાર નવસો અને અગીઆરના વર્ષમાં, અમારા અમલના પહેલા વર્ષમાં, માર્ચ મહીનાના બાવીશમા દિવસે અમારા બાદશાહી ઢંઢેરાથી અમે જાહેર કર્યું હતું કે ઉક્ત ધાર્મિક ક્રિયા જે રીતિએ ઉજવવામાં આવી છે, તે અમારા હિંદી સામ્રાજ્યમાં વસતા અમારા સ્નેહાળ પ્રજાજનને સ્વમુખે જણાવવાની અને અમારી હાજરીમાં અમારા ગવર્નરો, લેફટેનન્ટ ગવર્નરો અને અમારા બીજા અધિકારીઓને અમારા રક્ષણ નીચેનાં દેશી રાજ્યોના રાજાઓ, મુખીઓ અને અમીરોને, અને અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓને અમારી હજુરમાં બોલાવવાની અમારી ઇચ્છા અને મનીષા છે, તે અર્થે:—

હવે આ અમારા બાદશાહી ઢંઢેરાથી અમે તેજ (વાત) જાહેર કરીએ છીએ અને અમારા સર્વ અધિકારીઓ, અને દિલ્હીમાં હમણાં ભેગા થયેલાં સર્વ રાજાઓ, મુખીઓ અને લોકોને અમારા બાદશાહી અભિવંદન આપીએ છીએ; અને જે હિન્દી સામ્રાજ્યના કલ્યાણ અને ઉત્કર્ષની અમારી હમેશની ચિંતા રહેશે તે હિન્દી સામ્રાજ્યને અમે ઉત્કટ પ્રેમથી [illegible] છીએ તેની ખાત્રી આપીએ છીએ.

ઇસુના એક હજાર નવસો અને અગીઆરના વર્ષમાં, અમારી રાજકારકીર્દીના બીજા વર્ષમાં ડિસેમ્બરના બારમા દિવસે દિલ્હીમાં અમારા દરબારમાં (ઢંઢેરો) પ્રકટ કર્યો છે.

[illegible]

[illegible]

વર્ગો તુર્ત ખુશીઓથી ઘણાં અને મિનિસ્ટ્રો ... અને ... મહારાજે પણ ક્યા. ના. શહેનશાહ ... લોર્ડ હાર્ડિંજ તરફે ... હિન્દના ... લોકોને આપવામાં આવનારી જાહેરાતો ... જાહેર કરવાને આજ્ઞા આપ્યા. લોકો ... ... તરફથી ... હતા કે લોર્ડ હાર્ડિંજના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દોને અતિશય આનંદથી સાંભળવાને તાન થઈ રહ્યા હતા. આખર ... ના. લોર્ડ હાર્ડિંજે નીચેનું શાહી નવા ... જાહેરનામું વાંચી સંભળાવ્યું:—

"જે સર્વેને આનાથી લાગે-વળગે છે તે સર્વેને ખબર મુઆઝીમ આલીજાહ ખુદાવિંદ પંચમ જ્યોર્જ, જેઓ ઇશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રીટન અને આયર્લેંડના સંયુક્ત રાજના અને દરિયા પારના બ્રીટીશ મુલકના રાજા, સદ્ધર્મપાલક અને હિંદના શાહ છે, તેમની આજ્ઞાથી, આ વખતે અને રમણીય પ્રસંગે જે બક્ષીસો, હકો, મહેરો, અને લાભો આપવાની મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાંએ કૃપા કરી ખુશી દર્શાવી છે, તે, હું તેમનો ગવર્નર જનરલ અત્રેથી જણાવું છું અને જાહેર કરૂં છું.

મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાંની ઇચ્છા અને ખુશીને નમ્રતાપૂર્વક અને ધર્મપૂર્વક શરણ રહેનાર હિંદની સરકારે, મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાંના હિન્દના સ્ટેટ સેક્રેટરીની અનુમતિથી, હિન્દી સામ્રાજ્યનાં આવનોમાંથી શિક્ષણની પ્રગતીના મુખ્ય હકો સ્વીકારવાનો ઠરાવ કર્યો છે. અને હિંદમાં કેળવણી જેમ બને તેમ સુલભ્ય અને જેમ બને તેમ વિસ્તત કરવાપર ઘણી ભલામણ કરવા યોગ્ય એક માગણીનો સ્વીકાર કરવાને ખાતર પોતાનું લક્ષ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આ હેતુથી ખરેખરી લોકપ્રિય કેળવણીને ખીલવવાને પચાસ લાખ રૂપીઆ એકદમ કાઢવાની તેઓ ભલામણ કરે છે, અને હમણાં જાહેર કરેલી

મદદમાં ભવિષ્યમાં ઘણી ઉદાર રીતીએ વિશેષ મદદો ઉમેરવાનો સરકારનો દૃઢ વિચાર છે.

ખુશ્કી પરના અને તરી પરના પોતાના સૈન્યે બતાવેલી ઉમદા અને પ્રમાણિક સેવાની કૃપાદૃષ્ટિએ કદર બુઝી, હિંદના પોતાના બ્રીટીશ સૈન્ય અને પોતાના હિંદી સૈન્ય ઉભયના સર્વે નોન-કમીશન્ડ અધિકારીઓ અને સૈનિકો અને રીઝર્વીસ્ટોની પદવી ધરાવનારાઓને, અને લડાઈમાં ભાગ લેનારા-ખાતાંઓના જે સર્વે જાથુકના નોકરોને, લશ્કરી ખાતાના હિસાબે પગાર આપવામાં આવે છે. અને જેમનો પગાર માસિક પચાશથી વધારે નથી તે સર્વને અર્ધા મહિનાનો પગાર બક્ષીસ આપવાની સમ્રાટે મને આજ્ઞા કરી છે.

વળી મલીક મુઆઝીમ આલીજાહાંએ એવું જણાવવાની કૃપા કરી બતાવી છે કે હવેથી હિંદી સૈન્યના નેક દેશી અમલદારો, માણસો, અને રીઝર્વીસ્ટોને બહાદૂરી દર્શાવવાને માટે વિક્ટોરીઆ ક્રોસનો ચાંદ મેળવવાને યોગ્ય ગણવામાં આવશે.

મહિક મુઆઝીમ આલીજાહાંના રાજ્યારોહણના દરબાર પ્રસંગના દાખલામાં ઓર્ડર ઓફ બ્રીટીશ ઈંડીઆના માનાધર્નાં સંખ્યામાં પહેલી પંક્તિમાં બાવન જણાનો વધારો કરવામાં આવશે, અને હમણાં જ આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ નિમિત્ત પહેલી પંક્તિમાં પંદર નવા અને અને બીજી પંક્તિમાં એકાવન નવાની નિમણૂક કરવામાં આવશે.

હવેથી સરકારના સૈન્યની કુમીશનો અને સૈનિક પોલીસના હિંદી અમલદારો ઉપરોક્ત પંક્તિમાં દાખલ થવાને યોગ્ય ગણવામાં આવશે.

મહિક મુઆઝીમ આલીજાહાંના હિંદી સૈન્યના ઓફીસર હિંદી અમલદારો, સિપાઈઓ પોતાની લશ્કરી અને ખાનગી નોકરીને માટે જાગીરો

હોય તે પ્રમાણે હવે પછી જમીનની બક્ષીસ કે જમીનના મહેસુલનો ખાસ હક કે જમીનની મહેસુલમાં ખાસ ઘટાડો આપવામાં આવશે, અને ઇંડીઅન ઓર્ડર ઓફ મેરીટના સ્વર્ગસ્થ મેમ્બરોની વિધવાઓને માત્ર ત્રણ વર્ષને માટે જે હમણાં આપવામાં આવતો ખાસ લવાજમ, આ દરબારની પ્રીતિથી હવે પછી એવી સર્વ વિધવાઓને તેમના મરણ કે લગ્નપર્યંત આપવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.

પોતાના સનંદી નોકરોની એકનિષ્ઠ અને ફતેહમંદ સેવાઓની કૃપાદ્રષ્ટિથી કદર બુઝ મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાએ સરકારી સનંદી ખાતાના જાયુકના સર્વ નોકરો, જેઓનો માસિક પગાર પચાશ રૂપીઆથી અધિક નથી, તેઓને અર્ધા મહિનાનો પગાર બક્ષીસ આપવાનું અને જાહેર કરવાનું ફરમાન કરવામાં આવ્યું છે.

વળી, મલીક મુઆઝીમ આલીજાહાનું કૃપાયુક્ત ફરમાન એ છે કે જે સર્વ ઇસમોને દીવાન બહાદુર, સરદાર બહાદુર, ખાનબહાદુર, રાયબહાદુર, ખાનસાહેબ, રાયસાહેબ, કે રાવસાહેબના ખીતાબો આપવામાં આવ્યા હોય કે હવે પછી આપવામાં આવે, તેઓને પોતાના ખીતાબ અનુસાર માનાર્થ ચિન્હ તરીકે પટાઓ આપવામાં આવશે અને મહા મહોપાધ્યાય અને શમ્સ ઉલ-ઓલમાના હાલના માનવંત ખિતાબો ધરાવનાર હૈયાત અને હવે પછી આવનારા ઇસમોને, હિન્દનું પુરાતન સાહિત્યનું સારી રીતે રક્ષણ કરવા માટે વર્ષાસન બાંધી આપવામાં આવશે.

વળી, આ દરબારના સ્મરણ તરીકે અને ઉત્તમ જાહેર સેવાના બદલા તરીકે, વાયવ્ય સરહદના પ્રાંતમાં અને બલુચિસ્તાનમાં જન્મપર્યંત અથવા તો સ્થાનિક વહીવટદારની ઇચ્છામાં આવે તો એક પેઢી વધારે, લાયકને મહેસુલયુક્ત જમીનની બક્ષીસ આપવામાં આવશે.

પોતાના શાહી હીંદી રાજાઓના ભલાની કૃપાયુક્ત ચિંતાથી મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાંએ ઢંઢેરાથી જાહેર કરવાનું મને ફરમાન કર્યું છે કે આજ પછી પોતે રાજગાદીએ આવતાં કોઈ પણ નજરાણું (વડી સરકારને) કરવામાં આવશે નહીં, અને કાઠીઆવાડ તથા ગુજરાતના "નોન-જ્યુરીસડીક્ષનલ" મિલ્કતો વાળાઓ અને તેમજ મેવાડના ભુમિયા મુખીઓનું હીંદી સરકારને જે પરચુરણ દેવું છે, તે હીંદી સરકારના હુકમથી માંડી વાળવામાં આવશે, અને આખું અથવા થોડું પાછું વાળવામાં આવશે.

ઇમ્પીરીયલ સર્વીસના લશ્કરની કદરનાશીના ચિન્હ તરીકે બ્રીટીશ હિંદના સૈન્યમાં કેટલીક "સુપર્ન્યુમરરી" જગાઓ આપવામાં આવશે.

બાદશાહી દયા અને ક્ષમાનો અમલ કરી મલિક મુઆઝીમ આલીજાહાંએ એવી આજ્ઞા કરવાની કૃપા, ખુશીથી દર્શાવી છે કે કેટલાક કેદીઓ જેઓ (ફોજદારી) ગુન્હાઓ અને ગેરવર્તણુકની બાબત કાયદાની શીક્ષા ભોગવે છે, તેમને કેદખાનામાંથી મુક્ત કરવામાં આવશે, અને જે સર્વે દીવાની દેવાદારો, જેઓનાં દેવાંઓ અલ્પ છે અને જેઓનાં દેવાં દગાથી નહીં પણ ખરી નિર્ધનતાને લીધે કરવામાં આવેલાં છે, તેમને છોડી મુકવામાં આવશે, અને તેમનાં દેવાં વસુલ આપવામાં આવશે.

જે ઇલ્કાબો અને જે બક્ષીસો આ [illegible], [illegible] આપ્યાનો બોલવામાં દેવામાં આવશે તે હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે."

આ રીતે ના. ગવર્નર જનરલે બાદશાહી બક્ષીસોનો ઢંઢેરો [illegible] જાહેર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

થયાં. મંડપમાં આજે રહેલા હરેક ચોકઠાંમાં અપારના શબ્દ યોગાદરના પોકારોએ ઉમેરો કર્યો અને તેના બાદશાહના પાછા ફરી ફરી ગાજી રહ્યા. આ સર્વ ખલાસ થતાં ના. શહેનશાહે, ના. શહેનશાહ બાનુનો હાથ પકડ્યો અને ત્યારથી મધ્યમના આકારમાં પોતાના મંડપ તરફ સીધાવ્યાં. તે દરમિયાન ફરીથી વાજાં વાગી. ના. શહેનશાહે મંડપમાં રાજ્યાસન ઉપર બેઠક લીધા પછી સર્વને અતિશય આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી નાખે તેવું ફરમાન સર્વ સમક્ષ મોઢેથી જાહેર કર્યું. ખાસ કાર્યક્રમમાં તેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો ન હોવાથી, એ ફરમાન જાહેર કરવાને ના. શહેનશાહ પોતાની બેઠક ઉપરથી કાગળ પકડીને ઉભા થયા, ત્યારે સર્વે અજાણ્યું શ્રોતામંડળ આશ્ચર્ય ચકિત થયું. અને નામદારના પોતાના શ્રીમુખના ઉદ્ગાર સાંભળવાને અત્યંત આતુર બન્યું. ના. બાદશાહ ખુદાવિંદે જાહેર કર્યું કેઃ—

"અમે અમારા લોકોને જણાવવાની મહેરબાની કરીએ છીએ કે અમારા ગવર્નર જનરલ, અને તેની સભા સાથે મસલત ચલાવ્યા પછી, અમારા પ્રધાનોએ આપેલી સલાહ પરથી, હીંદની સરકારનું સ્થાન કલકત્તાથી બદલી પ્રાચીન રાજધાની દીલ્હીમાં બદલવાનું છે, અને તેજ સાથે અને તે ફેરબદલીના પરિણામ તરીકે, તે સાથે અમારા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડીઆ–ઇન–કાઉન્સીલની મંજુરીથી અમારા ગવર્નર જનરલ–ઇન–કાઉન્સીલ, કાર્યના પ્રવાહ અનુસાર જેમ નક્કી કરે, તેમ વહિવટના ફેરફારો અને (પ્રતિની) સરહદની યોગ્ય વહેંચણી સાથે, બંગાળા ઇલાકા માટે એક ગવર્નર પદ, બિહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સાના વિસ્તારનો વહીવટ કરવાને માટે નવો લેફ્ટેનંટ ગવર્નર અને કાઉન્સીલ, અને આસામ માટે એક મુખ્ય કમીશનર પદ જેમ બને તેમ જલદીથી સ્થાપવાનું અમે નક્કી કર્યું છે. આ ફેરફારોથી હિંદનો રાજ્ય વહીવટ વધારે સારો બને અમારા વહાલા લોકોની

ચઢતી અને સુખ વધે એવી અમારી અંતરની ઈચ્છા છે.” આ ઉદ્ગારો અચાનક સાંભળી શ્રોતૃમંડળ હર્ષઘેલું બની ગયું હતું. પ્રજાકીય સંગીતના સરોદો સાથે લોકોએ બમણા આનંદથી હર્ષની ગગન ભેદી ગર્જનાઓ કરી હૃદયનો સંતોષ તથા પ્રેમ જાહેર કર્યો હતો. આ દરબારનું કામ બપોરના બે વાગતા સુધી ચાલ્યું હતું, પરોણાઓને તડકાને લીધે હેરાન પણ થવું પડયું હતું, છતાં કોઈનો ઉત્સાહ મંદ પડયો નહોતો.

આજ દિવસે રાત્રે ના. શહેનશાહે પોતાના તંબુમાં શહેનશાહી ખાણાનો એક ભવ્ય મેળાવડો કર્યો હતો. તેમાં લગભગ બે ત્રણ હજાર પરોણાએ હાજરી આપી હતી. તેમાં સર્વેએ પોતપોતાના મોભાને યોગ્ય પોશાક ધારણ કર્યો હતો. પ્રાંતિક ગવર્નરો તથા રાજા-રજવાડાઓનો યોગ્ય સત્કાર કર્યા પછી ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડિંજે, ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહ બાનુનું કુશળ ઈચ્છવા અર્થે પેય પીવાની સર્વ હાજર રહેલાઓને સૂચના કરતાં ઉચ્ચ આશયવાળું નીચે પ્રમાણે ભાષણ આપ્યું હતું:—

“તમો નામદાર સત્તાધારીઓ, નામદાર રાજા રજવાડાઓ, સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો, નામદાર બાદશાહ ખુદાવિંદની કૃપાળુ પરવાનગીથી હિંદના ઇતિહાસમાંના આ એક અપૂર્વ પ્રસંગે આપણા બાદશાહ ખુદાવિંદ રાજા શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુનું કુશળ ઈચ્છવા અર્થે પેયનું પાન કરવાની સૂચના કરવાનું માન મળવાનો આ ખાસ અભિમાન લેવા જોગ હક મને પ્રાપ્ત થયો છે. ભૂતકાળના સૈકાઓમાં અનેક જીત મેળવનારાં પરદેશી ટોળાંઓ પસાર થઈ ગયાં છે, તેમાંના કેટલાકે જ્યારે કેવળ વિનાશનાં ચિન્હો પાછળ રાખ્યાં છે. ત્યારે બીજાઓએ સુવિખ્યાત રાજવંશો સ્થાપેલા હતા કે જેનાં અમુક ઐતિહાસિક સ્મરણો સારી રીતે અદ્યાપિ પર્યંત પોતાની ભવ્યતા અને

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
મામલા જેવો જાહેર ઠરાવ કર્યો છે, તેથી ...
કરેલા ઠરાવોને ... કોટેમાં આપની ...
પ્રમાણી નથી. ઐતિહાસિક પ્રસંગોની સઘળી ...
દીધી મોગલ હિંદ ... રાજધાની હતું તે,
આપ આલાહઝરત ખુદાવિંદે નવી શહેનશાહી રાજધાનીમાં ...
... ફેરવવાની પ્રસંગે અને આપની સંપૂર્ણ રાજ...
અને શહેનશાહી આભાર માનીએ આપના એ નિર્ણય...
માની લેઈએ છીએ, કે જે નિર્ણયનો ખરો આશય અને
અંતઃકરણપણું. જો આપ આલાહઝરત ખુદાવિંદના મુખારવિંદ ...
અન્યના મુખમાંથી એ નિર્ણય જાહેર થયો હોત તો સાચો લિ...
ખોના કાનમાં ઉંડા ઉતરી શકત નહીં, એ નિર્ણય, તે સાથે
સરકાર હિંદના વિશેષ સારા રાજ્યવહીવટને માટે તથા હીંદ
ભારતની વિશેષ મહાન્ સમૃદ્ધિ માટે આવશ્યક માને છે." આ...
હેની ના. લોર્ડ હાર્ડિંગની સલામતી, સર્વેએ સંપૂર્ણ અભિ...
ઉપાડી લીધી હતી અને સમારંભ વિસર્જન થયો હતો.

તા. ૧૩ મી ડીસેંબર ને બુધવારે સવારે ના. શહેનશાહે વોલં-ટીઅરની ટુકડીઓના અમલદારો તથા હિંદી લશ્કરના સીનીઅર આસીસ્ટંટ સર્જનો વગેરેને પોતાની મુલાકાતનું માન આપ્યું હતું અને બપોરે કીલ્લામાં ગાર્ડન પાર્ટીનો મેળાવડો ભરવામાં આવ્યો હતો. આ ગાર્ડનપાર્ટીમાં હાજર રહેવા માટે સંખ્યાબંધ નિમંત્રણો કાઢવામાં વ્યવસ્થાપકોએ ઉદારતા દાખવી હતી. આથી ત્રણ વાગ્યા પહેલાં સેંકડો પરોણાઓ હાજર થઈ ગયા હતા. બીજી બાજુએ કોટની રાંગ આગળના મેદાનમાં પણ બાદશાહી મેળો એકત્ર થયો હતો. આ મેળો તૈયાર કરવાનો ખાસ ઉદ્દેશ એવો રાખવામાં આવ્યો હતો કે મોગલ શહેનશાહોના સમયમાં બુરજ ઉપરથી પોતાની પ્રજાને દર્શન આપવાનો રીવાજ પ્રચલીત હતો, એ પ્રાચીન રીવાજને આ રાજ્યારોહણને પ્રસંગે પાછો તાજો કરવો. ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના દર્શન લોકો સહેલાઈથી કરી શકે એવી પણ ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. કીલ્લાની રાંગ આગળની ટેકરા-વાળી જમીનને સપાટ બનાવવામાં આવી હતી અને ગીરદી ન થાય તે માટે ખાસ વિભાગ પાડવામાં આવ્યા હતા. લોકોના ગંજાવર ટોળાએ હાજરી આપીને આ મેળાને લગતી સર્વ વ્યવસ્થાઓને સફળ કરી બતાવી હતી. સૂર્ય નમતો થયો એટલે ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહ-બાનુ દીવાને ખાસમાંથી બહાર આવ્યા. આ વખતે તે નામદારોએ રાજ્યારોહણ સમયના જભ્ભાઓ અને મુકુટો ધારણ કર્યા હતા. ખીદમતમાં નિયત થયેલા દેશી રાજાઓ પણ હાજર થયા હતા. સાડા-ચાર વાગે દીવાને ખાસમાંથી નીકળીને પ્રખ્યાત રંગમહેલ અને તેની વચ્ચે આવેલા પ્રખ્યાત અષ્ટખુણીઆ મુસમન બુરજ—દર્શનના ઝરુ-ખામાં ગોઠવેલા સોનેરી સિંહાસનો ઉપર વિરાજ્યા. દર્શન કરાવવાની આ ક્રિયા ચાલતી હતી. તે દરમ્યાન ઉંચે મુખે પોતાના શીરતાજના

મુખ કમળનાં દર્શન કરવાને અતિ આતુર થએલાં હજારોના હૈયામાં હર્ષ આનંદ અને ઉત્સાહની અવધિ રહી નહોતી. પોતાનાં દર્શન કરવાને આટલા બધા આતુર થએલા લોકોનો અનવધિ આનંદ નિહાળીને બાદશાહી ખુદાવિંદો ઘણાંજ પ્રસન્ન થયાં હતાં. ઠેઠ અજવાળું ઓછું થયું, ત્યારે એ નામદારો પોતાના સિંહાસનો ઉપરથી ઉઠયાં હતાં, અને એક ઉપર એક એમ લોકોનાં ટોળાં ધસી પડતાં હતાં. ઠેઠ ૭ વાગ્યા એટલે તે નામદારો ઉઠ્યા અને પરીજાઓની હાર વચ્ચે થઇ દરબારી છાવણીમાં પધાર્યાં. આજ દિવસે એક બીજો નોંધવા યોગ્ય બનાવ બન્યો હતો, અને તે મહાન્ ધાર્મિક મંડળોનું લાંબું સરઘસ હતું. હિંદના મહાન્ ધાર્મિક મંડળોના નેતાઓએ પોતાનો ઉત્સાહ, રાજ્યભક્તિ અને રાજ્યનિષ્ઠા દર્શાવવાને આજે સવારે એક મોટું સરઘસ કાઢ્યું હતું. તેમાં શ્રી શંકરાચાર્ય, રેવાના સ્વામી રામમાણુચાર્ય, વૈષ્ણવપંથના આચાર્ય, મહંતરામ મનોહરદાસ, તથા કેટલાએક પંડિતોએ પણ ભાગ લીધો હતો. આ સરઘસની લંબાઇ એક મૈલથી વધુ હતી. હિંદુ ઉપરાંત મુસલમાન તથા શીખ પ્રજાએ પણ તેમાં હાજરી આપી હતી. આ સરઘસ શહેરના જુદા જુદા ભાગોમાં ફરી શાહી મેળાને સ્થાને સુસમમ બુરજ આગળ ૧૧ વાગ્યે આવી પહોંચ્યું હતું. ૧૦ જેટલી ગાનારી ટોળીઓએ તેમાં ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુની કુશળતા પ્રાર્થી હતી. અને બીજી પણ કેટલીક ધાર્મિક ક્રિયાઓ કીધી હતી. વળી, એ જ દિવસે બે મોટી અગત્ય ધરાવનારા પ્રતિનિધિ મંડળોએ ના. શહેનશાહને માનપત્ર આપવાની તક લીધી હતી. એક તો મદ્રાસના શેરીફ અને બીજા દીલ્હીની મ્યુનીસીપાલીટીના પ્રમુખ મી. બેરન. દિલ્હી મ્યુનીસીપાલીટીના માનપત્રના ઉત્તરમાં ના. શહેનશાહે નીચે પ્રમાણે સ્મરણીય ભાષણ આપ્યું હતું:—

"હું અને શહેનશાહબાનુ તમારા માનપત્રમાં દર્શાવેલા આવકાર

અને શુભ ઈચ્છાની લાગણીના માયાળુ વચનો માટે તમારો વિશેષ અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ. અસાધારણ અનાવૃષ્ટિના સમયને લઇને થોડાક માસ આગમચ અમને એવો ભય રહેતો હતો કે હિંદની અમારી મુલાકાતનો પ્રસંગ ગંભીર તંગીને લીધે યાદગાર રહી જશે; અને એ તંગીને લીધે પુષ્કળ વર્ષાદ અને ખેતીવાડીના પાક ઉપર જેમની આબાદી આટલી બધી નિકટપણે લટકી રહેલી છે, એવી મારા હિંદી પ્રજાના મોટા ભાગને દુઃખદાયક આપત્તિ સહેવી પડશે. હું પ્રભુનો આભાર માનું છું કે અમુક મર્યાદામાં એ તંગીનો અટકાવ કરવામાં આવેલો છે. અને વહેવારના વિશેષ સારા સાધનોથી તથા નહેરના વિસ્તારથી ભૂતકાળના જમાનાની પ્રજાને દુકાળનો જેવો ભય સહેવો પડતો હતો, તેવો ભય હવે વધુ સમય સહેવો પડતો નથી. બીજી દિશાઓમાં પણ હંદની ખેતીવાડીની પરિસ્થિતિ સુધરેલી છે, એ જાણીને હું પ્રસન્ન થયો છું. ખેડુતવર્ગ હમેશાં ધૈર્યશીલ, મહેનતુ અને કળાવંત હોય છે. જો કે તેમની કામ કરવાની પદ્ધત્તિઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા જ્ઞાનના આધારે રચાયેલી છે. હાલમાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના સાધનો ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવાયેલાં છે અને ઘણાં ટુંક સમયમાં જમીનના વાસ્તવિક સુધારામાં તેનો ઉપયોગ કરવાથી, એટલું જ નહિં પણ ઉગતા છોડવાઓને લાગુ પડતા રોગો તથા જમીનનું ખેડાણ કરનાર વર્ગના ભયંકર શત્રુ સમાન વિનાશક જંતુઓનો નાશ કરવાના કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ થવાથી, મહાન પરિણામો નીપજેલા છે. જો સહાયકારક ભાગીદારીની પદ્ધત્તિને દાખલ કરવામાં આવશે અને તેનો સંપૂર્ણપણે ઉપયોગ કરવામાં આવશે, તો હું એવી આગાહી કરૂં છું કે આ દેશના ખેતીવાડીના લાભોનું મહાન અને જ્વલંત ભવિષ્ય પ્રકાશી ઉઠશે.

અમારી મુલાકાતને પ્રસંગે તમારા શહેરને શણગારવાના અને

[illegible] સાથે [illegible] [illegible] અને [illegible] હોવાથી [illegible] હું માનું છું કે [illegible] વર્ગો, અમીરો અને [illegible] તેમ જ [illegible] તથા તમારા શહેરના અધિકારની મોટી પ્રતિષ્ઠા વિશેષ અને પરિ-ણામ આવેલાં છે, અને [illegible] તમે [illegible] છે, તે [illegible] તથા [illegible] સામે [illegible] હોવાથી, તે બાબત તમે કરેલા ઉદ્ગાર ખાસ સંપૂર્ણપણે જણાવી દે છે. શહેરોના તાજમાંથી આ જે દિલ્હીને અસાધારણ મુક્તિ મળેલી છે, તે હું સમજું છું, તે પ્રમાણે મોટે ભાગે અસરને આભારી છે, કે જેવી એક ઓનાહવાવાળા જમાનને વિશાળ બગીચાઓમાં ફેરવી નાખવ છે. હું વિશેષ આતુરતાથી વિશ્વાસ રાખું છું કે આ ખાતે વિશેષ અસાધારણ રીતે સમજવામાં આવશે અને એ ખાતાનો મારી હિંદી પ્રજાના વિશેષ સારા આરોગ્ય અને વિશેષ મોટી સહિસલામતીની ખાત્રી આપવાને ઉપયોગ કરવામાં આવશે.

તમારા માનપત્રમાં સૂચવેલી તમારી શહેરની ફરીથી મુલાકાત લેવાની આશાનો અમે તીવ્ર પ્રસન્નતાથી શબ્દ જોતાં ઉતાં અને તમારૂં માનપત્ર અમને આ દેશની તવારીખમાં યાદગાર રહેલા બનાવોના દેખાવનું સ્મરણ કરાવે છે. ભવિષ્યમાં તેથી આ શહેર અમારી સાથે વિશેષ નિકટ સંબંધથી સંકળાશે. તમારા શહેરની પરંપરાગત તવારીખ તેમાં ખાસ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. ભૂતકાળના જમાનાના ચાલ્યા ગયેલા રાજ્યવંશોના, દરેક બાજુએ આંખને આકર્ષતા, ભયથી પામેલા સ્મારકો, ભવ્ય મહેલો સમયને હાથે બચી શકેલાં દેવળો એ સઘળાં મહાન્ અને જ્વલંત ભૂતકાળની સાક્ષી પુરે છે. હિંદી સરકારની રાજ્યધાની માટે વિશેષ મધ્યસ્થળ શોધવામાં આ તવારીખોએ અને લક્ષણોએ તેના નિર્ણયમાં કાંઈ ઓછો ભાગ ભજવ્યો નથી; કે જે એવો

નિર્ણય મે હમણાં જાહેર કર્યો છે કે આ સમયથી આપણી હિંદી શહેનશાહની રાજ્યધાની દિલ્હી થશે, તેજ સમયે પચાસ વર્ષથી પંજાબ પ્રાંતમાં દિલ્હીને જોડી દેવામાં આવ્યું ત્યારથી પંજાબની સરકારે તેની જે સંભાળ લીધી છે, તેની સાક્ષી આપવાને હું ઇચ્છું છું. એ સરકારે તેનાં ઐતિહાસિક સ્મારકો જાળવી રાખવાને અને તે દ્વારા હિંદી શહેનશાહતની રાજ્યધાનીની તેની પૂર્વેની અભિમાનયુક્ત પદવીએ ફરી પહોંચાડવામાં દિલ્હીને સાધનસંપન્ન કરવાને પોતાનો બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ફેરફારને અંગે બીજી ઘણી શરૂઆતની તૈયારીઓ કરવી પડશે, પણ મને ખાત્રી આપવામાં આવેલી છે કે તેનાં ઐતિહાસિક સ્મારકો તરફ હિંદી સરકાર કાળજી બતાવશે, અને પ્રાંતિક સરકારના હાથ નીચે ભૂતકાળમાં તેની વાસ્તવિક ઓળખાણીમાં જેવો આશરો મળેલો છે, તેવો જ તે આપશે. હું પ્રભુની પ્રાર્થના કરું છું કે આ જે શહેનશાહતની રાજ્યધાની દિલ્હી છે, તે સદા સુખ, શાંતિ, આબાદી, ન્યાય, અને પ્રગતિ માટે ઠરી રહો, અને નવા શહેરની પરંપરાગત તવારીખોમાં મહત્તા અને કીર્તિમાં [illegible] પ્રકરણો ઉમેરાઓ.”

આ પ્રમાણે દિલ્હીની મ્યુનિસિપાલીટી તરફના માનપત્રનો જવાબ આપ્યા પછી, મદ્રાસ કોર્પોરેશનના પ્રતિનિધિઓને [illegible] ના. શહેનશાહે [illegible] કહ્યું :—

“ મદ્રાસ કોર્પોરેશન [illegible]

[illegible]

શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનું દશ વાગે આવી પહોંચ્યા હતાં. તે વખતે વડા સેનાધિપતિની સરદારી હેઠળ ઘોડેસ્વાર લશ્કર ના. શહેનશાહની આગળથી કુચ કરી ગયું હતું, ત્યારબાદ તોપખાનાની ટુકડીઓ અને પાયદળ લશ્કરીઓ પસાર થયા હતા. એમાં ઉંટાવાળી ટુકડીને મોખરે વિકાનેરનો ૮ વર્ષનો એક બાળક રાજ્યકર્ત્તા વિરાજ્યો હતો. છેવટે ૧૦૧ તોપોની સલામતી આપતાં ના. શહેનશાહ વિગેરે કવાયદનું મેદાન છોડી ગયા હતા.

રાત્રે સાડાનવ વાગે રાજ્યારોહણ નિમિત્તે આપેલા ખીતાબો, દિલ્હીમાં હાજર રહેનારાઓને, પોતાના શ્રી હસ્તે અર્પણ કરવાનો સમારંભ ના. શહેનશાહે કર્યો હતો. નોતરવામાં આવેલા પ્રેક્ષકો તથા રાજવંશીઓ સાડાઆઠ વાગતાં પહેલાં હાજર થઈ ગયા હતા. નવ ઉપર વીસ મીનીટ થતાં લોર્ડ હાર્ડીંજ પોતાના એડીકાં, સેક્રેટરીઓ, ખીદમતગારો તથા રાજવંશી નબીરાઓ સાથે આવી પહોંચ્યા હતા. તે નામદારોએ પોતાની બેઠક લીધી, ત્યાં સુધી સર્વ મંડળે ઉભા રહી સ્વાગત કર્યું હતું તે પછી તુરતજ દસ મીનીટે ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ આવી પહોંચ્યા હતા. જેમને સર્વજણાઓએ ઉભા થઈ હર્ષથી વધાવી લીધા હતાં. ક્રિયા કરાવનાર સર મેકમોહને આરંભમાં બાદશાહ ખુદાવિંદની પરવાનગી લેઈ સમારંભ ચાલુ કર્યો. પ્રથમ ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને "ગ્રાન્ડ ક્રોસ ઑફ ધી સ્ટાર ઑફ ઇંડીઆના ચાંદથી નવાજવામાં આવ્યાં. તે પછી સર મેકમોહને નાઇટ ગ્રાંડ કમાંડર અને નાઇટ ગ્રાંડ ક્રોસના ખીતાબો મેળવનારાઓના નામ દઇને અનુક્રમે ના. શહેનશાહ સન્મુખ બોલાવવામાં આવ્યા. તેમણે દરેક જણે ઘુંટણીએ પડી નમન કર્યું, એટલે નામદાર શહેનશાહે તેમને પટા અને ચાંદ અર્પણ કર્યાં. આમ દરેક ગૃહસ્થ સનંદ મેળવીને, ના. શહેનશાહના હાથે ચુંબન કરી, ઉભા થઈ પોતાની બેઠક ભણી ફરતા

હતા. આ પ્રસંગે [illegible]
કરીને આપવામાં આવ્યા હતા. [illegible]
પાયાનો નાંખવાની ક્રિયા કરવાની હતી, [illegible]
[illegible]
[illegible] હતો, [illegible] હતી. [illegible]
આવી કે શહેનશાહી મંડપથી દૂર આવેલા [illegible] પરંતુ [illegible]
હતી છે, ત્યારથી શાંતિથી કામ ચલાવવામાં [illegible] તંબુમાં એકદમ આગ
અને ગભરાટ વધ્યો, ખુશી કે હતી કે, ના. શહેનશાહ [illegible] આ [illegible]
બાનુના મહેલ ઉપર આવેલા કે સિંહનું ચિહ્ન, [illegible] શહેનશાહ-
પાછળથી તપાસ કરતાં જણાયું કે [illegible] બન્યું નહોતું.
સેક્રેટરી મી. [illegible]નો તંબુ [illegible] ખાનગી
ઠીક ખાનગી માણસના [illegible] ગઈ હતી. [illegible] હતો અને કેટ-
લાની લેવામાં આવ્યા હતા. આગ બુઝાયા પછી તથા તેનાં દોરડા
તોડી બીજા તંબુઓથી જુદો પાડી નાંખ્યા પછી, તે જ સ્થળે થોડી
વારમાં નવો તંબુ નાંખી દીધો હતો. એમ કહેવાય છે કે તારનો પટા-
વાળો તંબુમાં તાર આપવા ગયો, ત્યારે પોતાની ઈલેક્ટ્રીક બત્તી
[illegible] મૂકતો ગયો હતો, અને ઈલેક્ટ્રીકનું ફાનસ સળગતું હોવાથી
તંબુ સળગી ઉઠ્યો હતો.

તા. ૧૫ મીને શુક્રવારે સવારે દિલ્હીને હિન્દનું પાટનગર બના-
વવાનો પોતાનો નિર્ણય વ્યવહારૂ અને મજબૂત બનાવવા, સાદાનગર
પાસે મહૂન નિમિત્તે પાયો નાંખવાની ક્રિયા કરવામાં આવી હતી. આ
ક્રિયા ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના મુબારક હાથથી થઈ
હતી. ક્રિયા ઘણી સાદી હોવા છતાં નામાંકિત રાજ્યકર્તાઓ તથા સરકારી
સરકારી આગેવાનોની હાજરીને ઘણી અસરકારક "ની હતી. દિલ્હી
સરકારની છાવણીમાં એક બગીચાવાળું સ્થળ આ નવા પાટનગર

પાયાનો પથ્થર મુકવા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું. પાયાના સ્થળે "ડીસેંબરની ૧૫ મી. ૧૯૧૧" એવા સોનેરી અક્ષરોવાળા બે પથ્થરો ઉંચા ચઢાવ્યા હતા. ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુ પધારતાં, રાજ્યભાટોએ રણસીંગાના મધુર સરોદથી આવકાર આપ્યો હતો. ના. ગવર્નર જનરલ લૉર્ડ હાર્ડીંજ અને તેમના કારોબારી સભ્યોએ આગળ આવીને એ નામદારોનો આદર સત્કાર કરી રાજ્યાસન ઉપર પધરાવ્યા હતા. ના. લૉર્ડ હાર્ડીંજે બાદશાહ ખુદાવિંદને નવા પાટનગર દિલ્હીનો પાયો નાંખવાની વિનંતી કરતાં દિલ્હીના જ્વલંત ભવિષ્ય સંબંધે નીચેના ઉદ્દગારો બહાર પાડયા હતાઃ—

"ખુશખુશાલ રહો આપ બાદશાહ ખુદાવિંદો.

દિલ્હી ખાતે સ્થાપવામાં આવનાર બાદશાહી રાજ્યધાનીના પાયાનો પહેલો પથ્થર યોગ્ય સ્થળે મૂકવાની કૃપાવંત થઈ સંમતિ આપીને આપ નામદારે, રાજ્યારોહણના તે દિવસે કરેલા જાહેર ઉદ્ઘોષને આપ બાદશાહી ખુદાવિંદો સીલ-મહોર મારશો; એ દિવસ જે બનાવથી અમુક અંશે, એ ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો, તેથી તથા તેથી પણ વિશેષ અંશે તેનાથી જે વધારાનાં નીવ ચિન્હો પ્રકટી નિકળ્યા હતા, તેને લીધે હિંદની તવારીખમાં સદા સ્મરણીય રહી જશે.

દિલ્હીની પેટાળમાં અનેક રાજધાનીઓ સ્થપાઈ ગએલી છે, કેટલીક તો એટલી બધી પ્રાચીન છે કે તેનું નામ પ્રાચીનતાનાં ધુમ્મસમાં ઢંકાઇ ગયેલું છે. તથાપિ આપ બાદશાહ ખુદાવિંદો જે શુભ શુકનોમાં આનંદનો દિવસ ઉજવનાર છો, તેવા શુભ શુકનોમાં એકી કોઈ પણ રાજધાની સ્થપાએલી નથી; અને તેમાંની કોઈની પણ આબાદ, ચિરસ્થિરતાની આશા તો વિશેષ મહદ્ અને જાજ્વલ્યમાન ભવિષ્યની આશા કદિ પણ મનુષ્ય બાંધી શકી નહોતી.

કાંઈ પરિપકવ અને ચિંતનશીલ વિચાર કર્યા વિના કલકત્તામાંથી હિંદના પાટનગરને ખસેડવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો નથી. કેમકે સને ૧૮૬૮ થી આવા પ્રકારની સૂચના ઉપર સંપૂર્ણપણે વિચાર ચલાવવામાં આવતો હતો. અને સઘળા તકરારી મુદ્દાઓના સંબંધમાં વાજબી નિર્ણય બાંધી શકાય તે પુરતાં પુષ્કળ સાધનો, નોંધો ઉપર ધ્યાન હતાં. કાંઈ પણ અલ્પભોગ આપ્યા વિના, કે અંગત લાભોને કાંઈ પણ હાનિ પહોંચાડયા વિનાં અથવા તો સ્થાનિક લાગણીના વિચારને લોપ્યા વિના કોઈ પણ મહાન્ ફેરફાર અમલમાં મુકી શકાતો નથીજ. તેમ જ્યાં પણ જો મારા અને મારા મંત્રી મંડળના સહચારીઓ તરફથી આપ બાદશાહ ખુદાવિંદના ગવર્નર જનરલ તરીકે મને કહેવાની પરવાનગી આપવામાં આવે તો મારી એમ કહેવાની ઇચ્છા છે કે ઘણાંને આટલા બધા લાભકારક થાય અને થોડાંને અતિશય જુજ અંશે હાનિકારક નિવડે એવા આટલા બધા મહત્વના—અગત્યના ઘણા થોડાજ ફેરફારો થયા છે. જે થનારી હાનિની થોડાકજ આગાહી કરે છે, તે કેવળ અસ્થાયી—અલ્પજીવી છે. અને ઘણાજ થોડા સમયમાં થનારા લાભોથી તેનો મોટે અંશે બદલો વળી જશે, તથા આપ બાદશાહ ખુદાવિંદે આપ નામદારના મંત્રીઓની સલાહને આધારે રાજ્ય બંધારણને અનુસરતા ધોરણે જે નિર્ણય જાહેર કર્યો છે, તેના પરિણામે આવશ્યકપણા સાથે સંકલાયેલા સહગામી ફેરફારોને લીધે, હિંદી શહેનશાહતના રાજ્ય વહીવટની પદ્ધતિઓમાં વિશાળ અને પ્રગતિકર સુધારો થશે. સઘળા કલહ તથા મતભેદોનો અંત આવશે, અને સર્વ સાધારણ સુલેહ શાંતિ તથા સંતોષનો યુગ પ્રવર્તાવશે, એવો અમને વિશ્વાસ છે.

આથી બીજી કોઈ પણ રીતે એવો નિર્ણય કરી શકાત તથા જાહેરમાં મુકી શકાત નહીં; એવી અમારી ખાત્રી થયેલી છે; કે જો

દીલ્હીથી વિદાય થયાં હતાં. આખું શહેર એ વેળા જાણે તળે ઉપર થઈ ગયું હોય તેમ જણાતું હતું. તે વેળાનો સરઘસનો દેખાવ અને નામદારોના મુખ દર્શન કરવાને આખે રસ્તે લોકોનાં મોટાં ટોળાંઓ રસ્તાની બંને બાજુએ હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં હતાં. તેમાં દેશી તથા યુરોપીયનો પણ નજરે પડતા હતા. આખે રસ્તે બંને બાજુએ લશ્કરને હારબંધ ગોઠવી દેવામાં આવ્યું હતું. અને ઠેકઠેકાણે બેંડો તથા રણશીંગડાઓ મધુર સ્વરે વગાડતાં ઉભાં હતાં. નામદાર અધિકારી મોટોરમાં સ્વાર થઇને આગળથી કિલ્લામાં ભેગા થઈ ગયા હતા. નામદાર ગવર્નર જનરલ લોર્ડ હાર્ડીંજ તેમની પાછળ આવ્યા હતા. તેની પાછળ ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુની ગાડી આવી પહોંચી હતી. તે નામદારોની ગાડી પસાર થતી જતી તેમ તેમ રસ્તે ભેગા થયેલાં લોકોએ તેમને આનંદના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. બાદશાહી ગાડીની પાછળ હથીઆરબંધ લશ્કરોની ટુકડીઓ ચાલતી હતી, અને તેમના બેંડો રાજગીત વગાડતા હતા, આવી રીતે આખા રસ્તાપરનો દેખાવ બહુજ દમામદાર તથા આકર્ષક થઈ પડયો હતો. આજ દિને સવારે ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ કેટલાક દેશી રાજકર્ત્તાઓની મુલાકાત લીધી હતી; પરન્તુ ઇમ્પીરીયલ કેડેટ સિવાય બીજા કોઈ જોવામાં આવ્યા નહોતા. સરઘસમાં ઉપલી ગાડીઓ સિવાય સ્થાનિક સરકારી સત્તાધીશો, કમાન્ડર ઇન ચીફ, બંગાળનો વડો ન્યાયાધીશ, નૌકા કમાન્ડર ઇન ચીફ, તથા ગ્વાલીયર, બીકાનેર, સર પ્રતાપસીંગ, રામપુરના નવાબ, વિગેરે ઉપરાંત કેટલાક મોટા લશ્કરી અમલદારો પણ જણાતા હતા. ના. શાહેનશાહની સ્વારી નેપાળ તરફ તથા ના. શાહેનશાહબાનુની સ્વારી આગ્રા તરફ ઉપડી ગઈ હતી. ના. શાહેનશાહ ટ્રેનમાં દાખલ થતાં ૧૦૧ તોપોના બાર છોડવામાં આવ્યા હતા. છુટા પડતા પહેલાં ના. શાહેનશાહ તથા શાહેનશાહબાનુએ હાજર

[illegible]

૯.

નૂતન પાટનગરનો પરિપક્વ અને ચિંતનશીલ નિર્ણય.

દિલ્હી નવી રાજધાની અને નવા બંગાળ ઇલાકાને લગતી જે [illegible] ના. શહેનશાહે દિલ્હી દરબારમાં જાહેર કરી હતી તે [illegible] ના. [illegible] તેમજ [illegible] પ્રધાન [illegible] આધારે [illegible]

ગવર્નમેન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆ [illegible] સ્ટેટ સેક્રેટરી,
રાઈટ ઓનરેબલ માર્કીસ ઓફ ક્રયુ, કે. જી.
સીમલા તા. ૨૫ ઓગષ્ટ ૧૯૧૧

માય લોર્ડ માર્કવીસ,

અમારા વિચાર પ્રમાણે જે બે મહાન રાજદ્વારી અગત્યના મહાન સવાલો એક બીજા સાથે જુદા ન પડી શકે એવી રીતે જોડાયેલા છે, તેવા એક અતિ મહત્ત્વના વિષયમાં અમો નામદારને આ

ખરીતો લખવાની હિંમત કરીએ છીએ. આ વિષય ઉપર કેટલો સમય થયાં અમારૂં ધ્યાન રોકાયેલું હતું, અને તમો નામદારના અભિપ્રાયને માટે અમે જે સુચનાઓ રજુ કરીએ છીએ તે અમારા સંપૂર્ણ વિચારનું પરિણામ છે. આ ખાસ સમયે જે કારણોથી અમે આ સૂચનાઓ કરવાને લલચાયા છીએ તે કારણો જણાવવાનો અમે પહેલાં પ્રયત્ન કરીશું, અને તે પછી અમારી યોજનાની સામાન્ય રૂપરેખા તમો નામદાર સમક્ષ રજુ કરીશું:—

૨ પાટનગર માટે કલકત્તા નાલાયક.

હિન્દી સરકારનું મુખ્ય સ્થાન, જ્યાં પ્રાંતિક સરકારનું સ્થાન હોય ત્યાંજ હોવું અને ખાસ કરીને હિન્દી સામ્રાજ્યમાં ભૂગોળની દૃષ્ટિએ પ્રતિકૂળ થાય એવા કલકત્તામાં તે હોવું, એ લાંબા સમયથી એક ગંભીર દોષ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

કલકત્તા હાલની સ્થિતિએ જે સંજોગોને લીધે આવ્યું તે ફરીથી વર્ણવવાને થોભવાની અમને જરૂર નથી. આખા દ્વિપકલ્પમાં બ્રીટીશ અમલ સુઘટ થવાની સાથે અને રેલગાડીના વ્યવહારની ખીલવણીની સાથે, જે કારણે કલકત્તાને આખા દેશની સરકારનાં મુખ્ય સ્થાન તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું, તે કારણો નષ્ટ થયાં છે. પણ રાજ્યબંધારણના અને રાજદ્વારી ફેરફારને લીધે હાલની સ્થિતિના દોષો અને ફેરફારની જરૂર પૂર્ણપણે લક્ષમાં આવ્યાં છે.

એક દૃષ્ટિએ ૧૯૦૯ ના હિંદી કાઉન્સીલના કાયદા પ્રમાણે, વડી ધારાસભાએ જે સ્વરૂપ ધારણ કર્યું છે તે પરથી જે અગત્યનો ભાગ તે ભવિષ્યમાં ભજવશે તે એક કોઈ વધારે મધ્યસ્થ અને સુગમ્ય સ્થાનને પાટનગર તરીકે પસંદ કરવાની ફરજ પાડે છે. બીજી દૃષ્ટિએ બંગભંગ પછી બંગાળામાં જે વિચિત્ર રાજદ્વારી પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે, તે હાલના પ્રાંતિક સમાગમમાંથી હિંદી સરકારને ખસવાનું ઇચ્છવા

[illegible]

[illegible]

હિંદુસ્તાનમાંથી [illegible]

[illegible] ભરતી આપવામાં આવી છે, તે [illegible] સુધારો [illegible]

[illegible] કરી જોઈએ.

૩ સ્વરાજ્યની તૈયારી કરવાની અગત્ય.

હિંદમાં બ્રીટિશ અમલનો આધાર પાર્લમેન્ટ-[illegible]-સના ઉપરના મંત્રીપણા ઉપર અવલંબે છે, અને ૧૯૦૯નો હિંદી ધારા સભાનો કાયદો ખુદ વડી ધારા સભામાં બીન-અમલદારીઓની બહુમતિથી ઘણી અગત્યના સવાલોનું નિરાકરણ કરવાની અગત્યતા માટે [illegible] પૂરે છે, તેમ છતાં પણ એટલું તો ચોક્કસ છે કે અમલના વડેરા સાથે દેશની વ્યવસ્થા કરવામાં જ્યારે મોટા બાબતો માટે હિંદીવાનોની વાજબી માગણીઓને [illegible], અને ગવર્નર-જનરલ-ઇન-કાઉન્સીલની વડી સત્તાને આંચ આવવા દીધા વિના, સત્તાની વહેંચણી કેમ કરવી તેનો પ્રશ્ન ઉભો થશે. જ્યાં સુધી હિંદમાં પ્રાંતિક બાબતોની વ્યવસ્થા પોતપોતાની મેળે કરી લેવાને કેટલાંક સ્વતંત્ર ખાતાંઓ થાય, તે સર્વને માથે હિંદી સરકાર રહે અને ગેર વહીવટના પ્રસંગમાં વચમાં પડવાની સત્તા ધરાવે, પણ સામાન્ય રીતે

તેમાં પોતાના શાહી કામકાજને જ વળગી રહે, ત્યાં સુધી, સ્વરાજ્યને વધારે એવો હક ધીમે ધીમે પ્રાંતોને આપ્યા જવામાં જ આ મુશ્કેલીનું નિરાકરણ થાય તેમ લાગે છે. એ લક્ષ્યને પહોંચી વળાય તે માટે એટલું આવશ્યક છે કે વડી સરકારને કોઇ પણ પ્રાંતિક સરકાર સાથે સંબંધ રાખવા દેવો જોઇતો નથી. તેટલા માટે કલકત્તાથી વડી સરકારનું મથક બદલવાનું એક એવું પગલું છે કે જે અમારા વિચાર પ્રમાણે સ્થાનિક સ્વરાજ્યને સુદૃઢ અને સલામત માર્ગે વૃદ્ધિ કરવામાં મદદગાર થઈ પડશે. સામાન્ય રીતે એવું સ્વીકારવામાં આવ્યું છે કે એક મધ્યસ્થ સરકારનું મુખ્ય સ્થાન છુટું અને સ્વતંત્ર હોવું જોઇએ, અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસ, કેનેડા તથા ઓસ્ટ્રેલીઆમાં એ નિયમનો અમલ કરવામાં આવ્યો છે.

૪. કલકત્તામાં વડી સરકારની કફોડી સ્થિતિ.

આ ફેરફારના વહિવટી લાભો, રાજદ્વારી લાભો કરતાં ભાગ્યેજ ઓછા કિંમતી ગણાશે. પહેલાં ધારા સભાઓની ખીલવણીથી વડી ધારાસભા અને હિંદી સરકારને સ્થાનિક વિચારની અસરમાંથી મુક્ત કરવાની વાત વધતી જતી અગત્યની છે. બીજું બંગાળામાં બનતા પ્રસંગો વાઇસરોય અને હિંદી સરકાર પર અસર કરે છે અને તેમના પર વારંવાર ખોટી રીતે જોખમદારી ઓળવવામાં આવે છે. કલકત્તા સાથેનો સંબંધ હિંદી સરકાર માટે ખરાબ છે, બંગાળા સરકાર માટે ખરાબ છે, અને બીજા પ્રાંતોને અન્યાય કર્તા છે. એ બીજા પ્રાંતોના પ્રતિનિધિઓ બંગાળાને મળતી અગત્ય તરફ મોટી અને વધતી જતી અદેખાઇથી જુવે છે. વળી કલત્તાનો જાહેર પ્રજામત હંમેશાં હિંદના બીજા ભાગોમાં હોય તેવોજ હોતો નથી, અને હિંદી સરકાર માત્ર તેનીજ અસર નીચે પડી રહે તે ઇચ્છિવાજોગ નથી.

૫. માત્ર દીલ્હીજ યોગ્ય સ્થાન છે.

હિંદી સરકારને માટે એક જુદું પાટનગર રાખવાના સવાલની ચર્ચા ઘણીવાર થઈ છે, પણ સામાન્ય રીતે તેનો હેતુ એકજ હતો કે, વર્ષની સર્વ ઋતુઓમાં હિન્દી સરકાર તે સ્થાનમાં રહી શકે. આવું નિરાકરણ ખરેખર ઉત્તમજ ગણાય, પણ તેમ થવું અસંભાવ્ય છે. સુચવવામાં આવેલાં ઘણાં સ્થાનો આવવા જવાને મુશ્કેલી આપનારાં છે; અથવા તો ઐતિહાસિક અગત્ય વગરનાં છે. એવું એક સ્થાન માત્ર દીલ્હી છે. તેના વ્યવહારનાં સાધનો સર્વોત્તમ છે, વર્ષના સાત મહીના તેની હવા સારી રહે છે, અને તેનું આરોગ્ય યોગ્ય ખરચે સાચવી શકાય તેમ છે. તેટલા માટે, હિંદી સરકાર દીલ્હીમાં પહેલી અક્ટોબરથી પેહેલી મે સુધી રહેવાને શક્તિવાન થશે. વળી સીમલા જવા આવવાને માટે તે સીમલાની વધારે નજીક હોવાથી, મેહેનત ઓછી થશે અને ખરચ ઓછો થશે; રેલવે, ટપાલ અને તારખાતાંઓને મધ્યસ્થ સ્થાનને લીધે ઘણી સગવડ પડશે; અને અમે જોઇ શકીયે છીએ તે પ્રમાણે જો કોઈ ખાતાને અગવડ પડે તેવું લાગતું હોય તો તે એક વેપાર ઉદ્યોગને લગતું ખાતું છે, જે દીલ્હીમાં રહેવાથી કલકત્તામાં સ્થિર થયેલા વેપારી અને ઔદ્યોગિક લાભોથી વિખુટું પડી જશે. પણ તેથી એ ખાતું મુંબાઈ અને કરાંચી જેવા બીજા વેપારી મથક, જેઓના લાભો કલકત્તાથી કોઇકવાર વિરૂદ્ધ પડે છે તેઓની સાથે સમાગમમાં આવશે, અને તેથી તે આખા હિન્દના રેલવે સંબંધી અને વેપાર સંબંધી લાભોનો અપક્ષપાતપણે નિર્ણય કરવામાં ઘણો લાભ થશે.

૬. દીલ્હીપર હિંદુઓનો મોહ.

આ ફેરફારથી થનારા રાજદ્વારી લાભોની અતિશયોક્તિ કરવી અશક્ય છે. દિલ્હીનું નામ હજી મોહ પમાડનારૂં છે. હિંદુઓના અંત-

[illegible] (જમીનોઆદિ જન્ય પ્રમાણે) છે અને જાહેર બાંધકા-
મો [illegible] સામાન કે જેઓમાં [illegible]
છે, તે તે દેશ દેશોમાં જોવામાં આવે છે.

૧૬. [illegible]

[illegible]

[illegible] કે [illegible] હિંદ સરકારનું મુખ્ય મથક [illegible]
[illegible] કરવું પડે.

૧૧. નવી યોજના.

હિંદ સરકારનું મુખ્ય મથક જો કલકત્તાથી દિલ્હી ફેરવવામાં આવે અને તેમ કરી તે દિલ્હી શહેર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ હિંદ સરકારના સીધા વહીવટ નીચે મૂકી તેને ખાસ નગર બનાવવામાં આવે તો નીચેની યોજના જેમાં એક લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર સંબંધી પણ સૂચનાઓ સમાયેલી છે તે આ સાથે નિયમો વાર મોકલી આપીએ છીએ:—

(૧) બંગાળી ભાષા બોલતા પાંચ ભાગો એટલે કે ચોવીશ પ્રગણાંનો [illegible], બર્દવાન, ઢાકા, રાજશાહી અને ચીતાગોંગને એકત્ર કરી તેઓનો એક [illegible] બનાવવો અને તેનો વહીવટ ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સીલને સોંપવો. આ પ્રાંતનો વિસ્તાર આસરે ૭૦૦૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને તેની વસ્તી ૪૨૦,૦૦૦,૦૦૦ની છે.

(૨) બીહાર, છોટાનાગપુર, અને ઓરિસ્સાના પ્રાંતનો વહીવટ એક લેફટેનંટ ગવર્નર-ઇન કાઉન્સીલને સોંપવો. તેને એક ધારાસભા આપવી અને તેનું પાટનગર પટના બનાવવું. આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૩૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને વસતી લગભગ ૩૫,૦૦૦,૦૦૦ છે.

(૩) આસામ પ્રાંતનો વહીવટ પાછો એક મુખ્ય કમીશનરને સોંપવો. તે પ્રાંતનો વિસ્તાર ૫૬૦૦૦ ચોરસ માઇલ છે અને વસ્તી ૫,૦૦૦,૦૦૦ ની છે. અમારી સૂચનાના પ્રારંભમાં અમે દીલ્હીને હિંદની રાજધાની બનાવવાની વાત કરી કારણ કે અમે તેને આખી યોજનાની ચાવીરૂપ ગણીએ છીએ અને માનીએ છીએ કે તે સ્વીકારવામાં આવે કે ન આવે તે પ્રમાણે આ યોજના ટકી રહે કે પડી ભાગે.

ણોને લીધે અમે કબુલ કરવાની અમારી ફરજ સમજીએ છીએ કે બંગાળીઓ એક ખરેખરી અન્યાયની લાગણીનું દુઃખ ભોગવે છે કે જેને અમે માનીએ છીએ કે જરા પણ વધારે વિલંબ વગર દુર કરવી એજ ઉત્તમ નીતિ છે. આવતા ડીસેંબર માસમાં ભરાનારી દરબારથી બંગાળીઓ જેને એક મહાદુઃખ તરીકે ગણે છે તે દુર કરવાની ઉત્તર તક મળે છે.

૧૬. નવી યોજનાથી થનાર લાભો.

બંગાળીઓની માગણીને માન આપવાને અમે જેટલા આતુર છીએ, તેમજ પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોના લાભ અને લાગણીનો નીતિ સાથે વિચાર કરવાની અગત્યની અમે અતિશયોક્તિ કરી શકતા નથી. એ યાદ રાખવું જોઇએ કે પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોની તેમની વસ્તીના પ્રમાણમાં હમણાં એક અતી ભારે બહુમતી છે અને જો બંગાળી બોલનાર જીલ્લાઓને અમારી યોજનામાં સુચવેલી રીતિએ ભેગા કરવામાં આવે તો વસ્તીની સંખ્યામાં મુસલમાનો તેમ થવા પછી પણ હિંદુઓની સંખ્યા સાથે સમાન અથવા કંઇક અંશે એક રહેશે. વળી બંગાળાનો નવો પ્રાંત એક સુઘટ અને તદ્દન મધ્યમ વિસ્તારનો રહેશે. તેના ગવર્નર—ઇન—કાઉન્સીલને તેના હાથ નીચે મુકવામાં આવેલી જુદી જુદી કોમોની જરૂરીયાતોની તપાસ કરવાની પુરતી તક અને સમય મળશે. તેના પૂર્વજોને જે ન હતું તે સામાન્ય મુખ્ય મથકની સર્વ સગવડો સાથે ઢાકાને એક દ્વિતીય પાટનગર તરીકે ગણવાનો લાભ નવા ગવર્નરને મળશે. જેમ સંયુક્ત પ્રાંતોનો લેફટેનન્ટ ગવર્નર વખતો વખત લખનૌમાં આવીને વસે છે, તેમ તે ત્યાં જઇ રહેશે અને તે આ રીતે મુસલમાનોની લાગણી અને લાભો સાથે ગાઢ સંબંધમાં આવી શકશે. વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ કે પ્રાંતિક સભાઓમાં મુસલમાનો જે ખાસ પ્રતિનિધિત્વનો હક ભોગવે

કે તે પ્રાંતો, મુખ્યત્વે નાનાં પ્રાંતોનું સ્વરૂપ ફેરફારોને અનુરૂપ. કેમકે સ્થાનિક સંસ્થાઓમાં પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા સંબંધી તેમના ઠરાવો જે સ્થિતિમાં છે તેજ સ્થિતિમાં રહેશે. તથા પ્રાંતો હાલ જાતે છે. મુખ્ય કમીશનર કે અર્ધ-સ્વતંત્ર કમીશનર નીચેના મુખ્ય એ પ્રાંતે પ્રાંતે નાખ્યાં કરી છે તે તમને જવાબદારીની ખરી તેનો જવાબદારી નહી આપવા નથી.

૧૭. બંગાળામાં ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સીલ.

અમારી યોજનાનું એક મુખ્ય સ્વરૂપ બંગાળામાં ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સીલ સ્થાપવાનું અને સમજીએ છીએ કે કંઇ નવી વાત નથી. ૧૮૬૭ અને ૧૮૬૮ માં સ્ટેટ સેક્રેટરી અને હિંદી સરકારે બંગાળાના ગવર્નર નીમવાના સવાલપર પુખ્તવિચાર કરી હતી અને સર સ્ટાફોર્ડ નોર્થકોટના કહેવાથી તે પર અને રાજ્યધાનીનું સ્થાન બીજે બદલવા વિષે, વિચાર કરવાને એક કમીટી નીમવામાં આવી હતી. જુના જમાનાના અતિ ઓટોળા પત્રવ્યવહારમાં જે મુખ્ય મુદ્દાઓ બહાર આવ્યા તે આ છે-(૧) કલકત્તામાં વાઇસરાય અને હિંદી સરકારની હાજરી સાથે બંગાલમાં ગવર્નર નીમવાની યોજના બંધબેસતી થઈ શકશે નહીં; (૨) જો બંગાળાનો ગવર્નર નીમવાનું તે વેળાએ નક્કી થયું હોત તો, કલકત્તાથી રાજ્યધાનીનું સ્થાન બદલવાનો સવાલ હાથમાં લેવામાં આવ્યો હોત; (૩) જો કે ગવર્નર જનરલની સભા અને બંગાળાનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર સર વીલીયમ ગ્રેની સભાની બહુ મતી ગવર્નર નીમવાની યોજનાની તરફેણમાં હતી, તોપણ ગવર્નર જનરલ સર જોન લોરેન્સ તે યોજનાની સામે હતો, પણ વહીવટ સુધારવાના કારણે તેણે બીહારમાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાની અને એક મુખ્ય કમીશનર નીચે આસામને મુકી, તેને બંગાળાથી જુદા પાડવાની યોજના તેણે સુચવી હતી. ૧૮૬૭-૬૮ ની ચર્ચા પછી બંગાળાના રાજ્યબંધા-

-રણમાં ઘણા મોટા અને અગત્યના ફેરફારો થયા છે. તે પ્રાંતને કારોબારી સભા આપવામાં આવી છે, અને તેટલા માટે અમારી યોજનાનો અમલ કરવામાં, જો કંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર છે તો માત્ર લેફટેનન્ટ ગવર્નરને ગવર્નરપદમાં ફેરવી નાંખવો. વખતો વખત ઈંગ્લાંડથી ગવર્નર નીમી મોકલવાની વિરૂદ્ધ ચોક્સ દલીલો કરવામાં આવી છે. એ દલીલો આ છે કે બીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં બંગાળાને હિંદુસ્તાન અને હિંદના લોકોનું બારીક જ્ઞાન ધરાવનાર મુખ્ય વહીવટદાર તરીકે જરૂર છે, અને હિંદુસ્તાન સંબંધે પહેલાંથી કંઈ પણ જ્ઞાન મેળવ્યા વગરનો ઈંગ્લાંડથી નીમાઈને આવેલા રાજનીતિજ્ઞ કે રાજદ્વારી પુરૂષને, દેશના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતાં આ ભાગમાં પોતાની અજ્ઞાનતા એક દોષવાળી જણાશે અથવા તો એક અત્યંત મુંઝવણભરી સ્થિતિની ગુંચો ઉકેલવાને ઓછો શક્તિવાન થઇ પડશે.

૯૮. ગવર્નરથી થતા લાભો.

જે લોકો અને જે દેશની એક બાજુએ વ્યવસ્થા કરવાની છે તેનું ઊંડું જ્ઞાન ધરાવનારને, હિંદી વહીવટને બહુ મોટો લાભ [illegible] ગણવાની અમારી ઈચ્છા નથી. પરંતુ તેની સાથે અનુભવ પરથી જણાયું છે કે ઈંગ્લાંડમાં સંભાળપૂર્વક [illegible] તરીકે નીમવામાં આવેલો એક ગવર્નર, એક મોટા હિંદી પ્રાંતના વહીવટ [illegible] સારી રીતે [illegible] છે, અને [illegible]

[illegible]

(૨) બંગાળાને સંપૂર્ણ ગવર્નરપદ આપવાથી અંગ્રેજી જાહેરમત-પર સારી અસર થશે; અને તે તેથી હિન્દી સરકારપર કેટલીક જોખમદારીનું આરોપણ થતું અટકશે, કે જે જોખમદારી બંગાળાનો વહીવટ કરવામાં રહેલી મહાન મુશ્કેલીઓ જોતાં ઉપાડવી એ તદ્દન અશક્ય વાત છે. આ દલીલોને અમે સૌથી મોટી અગત્ય આપીએ છીએ. વળી અમારી એ પણ ખાતરી થઈ છે કે બંગાળીઓ અને પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોની આકાંક્ષાઓ ગવર્નર-પદની યોજના સિવાય બીજા કશાથી પાર પડશે નહી. અમે ઉમેરીશું કે મદ્રાસ અને મુંબાઈનાં ગવર્નરપદની માફક બંગાળાના ગવર્નરની નિમણૂંક, હિન્દી સનંદી નોકરોને માટે ખુલ્લી રહેશે, જો કે વ્યવહાર-માં તો ગવર્નરની પસંદગી સામાન્ય રીતે ઈંગ્લાંડથીજ કરવામાં આવશે.

૧૯. એક સ્થાનમાં બે સમાન માણસ ન રહી શકે.

જુના સમયમાં બંગાળામાં ગવર્નર નીમવાની વિરૂદ્ધ એક ઘણો ગંભીર અને દેખીતો વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. પણ જો અમારી યોજનામાં જે ચાવીરૂપ યોજના છે તે વડે તેનો ઉત્તર આપવામાં આવ્યો ન હોત તો અમે તે સ્વીકારતેજ. વગર શકે જો હિંદનો ગવર્નર જનરલ અને બંગાળાનો ગવર્નર બન્નેને ઈગ્લાંડના જાહેર માણસોનાં ટોળાંમાંથી પસંદ કર્યા પછી તે બન્ને એકજ શહેરમાં રહે અને દીલગીર થવા જેગ દુશ્મનાવટ કે હરીફાઈમાં જુદી જુદી રીતે ત્યાં આવવાનો તેમને સંભવ રહે તો બીલકુલ ન ઇચ્છવા જેગ પ્રસંગ આવે. કલકત્તાથી દીલ્હી વડી સરકારનું મથક બદલવાનું આ એક બીજું, અને અમારા મત પ્રમાણે ઘણું અગત્યનું કારણ છે.

૨૦. બીહારીઓ માટે બીહાર.

હવે અમે બીહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા માટે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નર-ઈન-કાઉન્સીલ સ્થાપવાની યોજના તરફ નજર કરીશું. અમારી

ખાતરી થઈ છે કે જો બંગાળાનો ગવર્નર, જે જીલ્લાઓ અમે તેના હસ્તક સોંપવા માંગીએ છીએ, તે અને ન્યાય આપવા અને તેના પ્રાંતોના મુસલમાનોના લાભો સંભાળવા માગતો હોય તો, બીહાર અને છોટાનાગપુરને બંગાળાથી છુટા પાડવા જોઇએ. તોપણ એ વિચારથી અન્ય રીતિએ પણ અમે સંતોષ પામ્યા છીએ કે હમણાં બંગાળ ઇલાકા સાથે જોડેલા હિન્દી બોલનારા લોકોને એક જુદોજ વહીવટ સોંપવો એ ઘણું ઇચ્છવાજોગ છે. આ લોકોને અદ્યાપિપર્યંત બંગાળીઓ સાથે અસમાન રીતે જોડવામાં આવ્યા છે અને તેથી તેમની ખીલવણીની કોઈ વાજબી તક મળીજ નથી. નિમણુંકો કરવાના સંબંધમાં 'બીહારીઆને માટે બીહાર' એવો પોકાર વારંવાર કરવામાં આવ્યો છે. કારણ કે બીહારમાં બંગાળીઓના હાથમાં જોઇએ તે કરતાં વધારે સરકારી નોકરીઓ છે. બીહારીઓ મજબુત અને રાજ્યનિષ્ઠ લોકો છે, અને આ એક સામાન્ય જાણીતી વાત છે કે જો કે તેઓએ લાંબો વખતથી બંગાળાથી છુટા પડવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, તોપણ તેઓ ભાગલાના સમયે તે માગવાને આગળ આવ્યા નહીં, કારણ કે તેઓ સરકાર સામેની વિરૂદ્ધતામાં બંગાળીઓ સાથે જોડાવાને ઇચ્છતા ન હતા. વળી પાછલાં વર્ષોમાં બીહારમાં નોંધવા યોગ્ય જાગૃતિ આવી છે, અને બીહારીઓમાં એવા દ્દઢ વિચારે ઘર કર્યું છે કે બંગાળાથી છુટા પડયા સિવાય બીહારની કદી પણ ખીલવણી થશે નહીં. જો કોઈ ઉપાય કરવામાં ન આવે તો એ વિચાર નજદીકના ભવિષ્યમાં એક ચળવળ પેદા કરશે, અને તેટલા માટે આપણી પોતાની ખુશીથી એક ઘણો સારો અને ઇચ્છવા યોગ્ય ફેરફાર કરવાની હાલની તક ઘણી ઉત્તમ છે. બીહારીઓની માફક ઉરીયાઓને પણ બંગાળીઓ સાથે સંબંધ રાખવા જેવું કંઈ નથી, અને તેથી અમે બીહાર અને છોટાનાગપુર સાથે ઓરિસ્સા અને સંબલપુર છુટા પાડવાની સૂચના

કરીએ છીએ. અને માનીએ છીએ કે આ ગોઠવણ ઓરિસ્સાના લોકમત સાથે ઠીક બેસતી આવે છે, અને બીહારીઓને તે ગમશે; કારણ કે તેમના પ્રાંતને દરિયા કિનારાની સવડ મળશે. અમારે ભાગ્યેજ ઉમેરવાની જરૂર છે કે છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સાને મધ્ય પ્રાંતો સાથે જોડી દેવાની અને બીહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા માટે લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરને બદલે કમીશનર નીમવાની બીજી યોજનાઓનો પણ અમે વિચાર કર્યો છે, પણ તેમાંની કોઈ પણ માત્ર સહેજ વિચાર કરવા યોગ્ય કરતાં વિશેષ જરૂરની જણાતી નથી અને તેથી તેમની વિરુદ્ધની દલીલો જણાવી તમો નામદારને તસ્દી આપવાનું અમે મોકુફ રાખ્યું છે. વળી જ્યારે આ યોજનાની મુખ્ય બાબતો સ્વીકારવામાં આવે, ત્યારે કેટલીક નાની નાની અગત્યની બાબતોપર વિચાર કરવાની જે જરૂર પડે તે વિષે અમે આ ખરીતામાં કંઈ પણ જાણી જોઈને લખ્યું નથી, અને તે વિષે સ્થાનિક સરકારો સાથે મસલત કરવાની સ્થિતિમાં છીએ.

૨૨. ઇશાન સરહદને હિન્દી સરકારના હાથમાં મુકો.

હવે અમે છેવટની સુચનાપર આવીઓ છીએ, તે એ કે આસામમાં પાછો મુખ્ય કમીશનર નીમવાનું ચાલુ કરવું. ૧૮૬૭ માં સર જોન લોરેન્સે જે નીતિની તરફેણ કરી હતી તે પાછી સ્વીકારવી, એજ એમાં મુદ્દો છે. હિંદનો આ ભાગ હજી પછાત સ્થિતિમાં છે, અને વધારેલી એવી શાસનપદ્ધતિદ્વારા તેના વહીવટ ચલાવવા કરતાં મુખ્ય કમીશનર દ્વારા વહીવટ ચલાવવાને વધારે યોગ્ય છે, અને અમે અત્રે જણાવીશું કે ૧૮૯૬–૯૭ માં જ્યારે ચીતાગોંગ અને ઢાકા અને માયમેનસિંગ જીલ્લાઓ આસામ સાથે જોડી દેવાનો પહેલો વિચાર કરવામાં આવ્યો, ત્યારે ઉક્ત વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો હતો. છેલ્લા

હોય તો લાંબો સમય સુધી તે વિષેનો નિર્ણય ન કરવાથી મુશ્કેલી વધતી જાય છે. ધારાસભાની છેલ્લી બે બેઠકના અનુભવથી જણાયું છે કે કલકત્તાના સરકારી મકાનોમાંનો ધારાસભાનો ઓરડો વિસ્તૃત કરીને પણ ધારાસભાની જરૂરિયાતને બીલકુલ પહોંચી વળે તેમ નથી, અને એક કોઈ જગ્યા મેળવી ત્યાં ધારાસભાને માટે મકાન બાંધવાની સૂચના પર વિચાર ચલાવવામાં આવે છે. એકવાર એ નવું મકાન ધારાસભાને માટે બાંધવામાં આવ્યું તો હિંદના પાટનગર તરીકે કલકત્તાનું સ્થાન વધારે મજબુત અને સંગીન થશે, અને તેમ થતાં અમારી ખાતરી થઈ છે કે જેવો ફેરફાર તો કરવોજ પડશે તો વેળાએ વધારે મુશ્કેલી પડશે અને વધારે ખર્ચ કરવો પડશે. તેજ પ્રમાણે અમે માનીએ છીએ તેમ જો બંગભંગમાં કાંઈક ફેરફાર કરવો ઇચ્છવા જોગ છે તો તે જેમ જલદીથી કરવામાં આવે તેમ વધારે સારું. પણ અમે જણાવેલી યોજનાના એક ભાગ શિવાય, હિંદના બાકીના લોકોના મન અને ખાસ કરીને મુસલમાનોની લાગણી માટે યોગ્ય ધ્યાન આપીને તે કેમ કરી શકાય, તેમ અમે જોઈ શકતા નથી. અમે આશા રાખીએ છીએ તેમ [illegible]

૨૫. [illegible]

[illegible]

તે ઉપરનું બધો એકંદરે સંતોષ આપે તેવું કરવું જોઈએ. અમે નામદા-રના આનુકૂળ અભિપ્રાયથી જે યોજનાની રૂપરેખા કરેલી અમે હિમ્મત રાખી છે ને તદ્ અભિપ્રાય વૈરૂપી નથી, પણ એવી માન્યતા કરી છે કે એ રીતે લીધેલું પગલું રાજનીતિક એક હિંમત ભર્યો બનાવ ગણી અને નહી ધારેલો સંતોષ આપશે અને શહેનશાહની હિંદની મુલાકાતના હિન્દી ઇતિહાસના નવા જમાના માટે હંમેશાને માટે જોડાયલા રહેશે. જો આ યોજના તમો નામદારની અને માલેક મુઆઝીમ આલીજાહની સરકારની મંજુરી મેળવે તો અમે એ સૂચ-વીએ છીએ કે સમ્રાટે કલકત્તાથી દીલ્હી પાટનગર બદલવાનું જાહેર કરવું, અને તેજ સાથે અને તેજ બદલીનાં પરિણામ તરીકે, ૧૯૦૫ ના ભાગલાથી અસંતોષ ભરેલા કાયદેસર કારણો દુર કરવાને કાર્યના પ્રવાહમાં ગવર્નેર જનરલ-ઈન-કાઉન્સીલ જે વહીવટી ફેરફારો અને સરહદની વેહેંચણીઓ કરે તે સાથે બંગાળામાં ગવર્નેર-ઇન-કાઉંસીલનો અને બીહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સામાં લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નેર-ઈન-કાઉંસીલનો સમય જેમ બને તેમ જલદી ચાલુ કરવાનું જાહેર કરવું. આ જાહિરાતનું રૂપ, આ યોજનાને સામાન્ય મંજુરી આપ્યા પછી નક્કી કરી શકાશે. એ મંજુરી તમો નામદાર પાસેથી મેળવવાની ઇચ્છાનું અમને માન છે.

૨૬. દરબાર પછી, આ રીતે, બંગાળાના કારભારની ગોઠવણમાં છેવટનો અને સર્વને સંતોષકારક નીવેડો એવી ઉદાર અને વિશાળ રીતિએ ફેરફાર કરવાને સૌથી ઉત્તમ માર્ગ કયો છે તેની સ્થાનિક અને બીજા અધિકારીઓ સાથે મસલત કરવાને અમે શક્તિવાન થઇશું.

આ મારા મુરબ્બી લોર્ડ માર્કવેસ,

તમારા આજ્ઞાંકિત સેવકો હોવાનું માન છે.

હાર્ડીંજ ઓફ પેન્હર્સ્ટ.
ઓમુર ક્રીગ.
જે. એલ. જેન્કીન્સ.
સર. ગાઈ ફ્લીટવુડ વીલસન.
આર. ડબલ્યુ. કાર્લાઇલ.
એસ. એચ. બટલર.
સૈયદ અલી ઈમામ.
ડબલ્યુ. એચ. ક્લાર્ક.

સ્ટેટ સેક્રેટરીનું અનુમોદન.

ઇંડિયા ઓફીસ, લંડન, પેહેલી નવેમ્બર, ૧૯૧૧.

હીઝ એકસેલન્સી ધી રાઇટ ઓનરેબલ ગવર્નર જન ઓફ-ઇંડિયા-ઇન કાઉન્સીલ, જોગ.

મારા લોર્ડ.

તમારી યોજના નવી નથી.

ગઈ તા. ૨૫ મી આગસ્ટનો લખેલો અને સ્વદેશ ખાતા તર મોકલવામાં આવેલો તમો નામદારનો ખરીતો મને મળ્યો, અને વિષયની અગત્યને અનુકુળ ધ્યાન આપી કાઉંસીલ સાથે તેપર વિ કર્યો છે. પેહેલાં તમે હિન્દી સરકારનું વડું મથક કલકત્તાથી દ ફેરવવાનું સુચવો છો. એ એક મહત્વનો ફેરફાર છે, જેની તમારા પ્રમાણે માત્ર તેના આંતરિક ગુણોની ખાતરજ ભલામણ કરવામાં છે, અને તમારા ખરીતાના પાછલા ફકરાઓમાં તમે જે વિ દર્શાવી ચર્ચા કરી છે તે ઉપરાંત તમે સત્ય વાર્તા દર્શાવો છો કે દ

[illegible] નહીં [illegible]
([illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] વધારે [illegible]
[illegible]
મુખ્ય [illegible] અને [illegible]
[illegible] કે નહીં.

દીલ્હીના લાભો.

મારા વિચાર પ્રમાણે તમે નોંધ કરી નિર્ણય અખત્યાર કર્યો છો, અને તમે દીલ્હીને સરકારના નવા વ્યવસ્થાના કેન્દ્ર તરીકે મંજુર કરવાનાં માત્ર આર્થિક કારણો માટે [illegible] જેમ થાય છે તેના કરતાં પાટનગરમાં ગોઠવેલ મથક [illegible] અને જ્યારે વાર્ષિક ફેરફાર કરવાનો હોય ત્યારે ગરમીના [illegible] મુસાફરી ટુંકાવવામાં બન્નેમાં નિઃસંશય લાભ રહેલો જોવામાં [illegible], અને તે પછી દિલ્હીની મધ્ય સ્થિતિ અને રેલ્વેઓના એક મોટા જંકશન તરીકે તે અગત્ય આપવી. તમે દર્શાવો છો તેમ આ સ્થિતિ ઘણા વહીવટી લાભોની ખાતરી આપે છે, અને કલકત્તા જેવા ઉદ્યોગી મધ્ય સ્થાનમાંથી વેપાર ઉદ્યોગના ખાતાને ખસેડવા સંબંધે હું કોઈ ગંભીર અગત્ય આપવા માગતો નથી, કારણ કે એવી કોઈ પણ સરકારની ગેરલાભનો, આખા હિન્દની વ્યાપારી ક્રિયાઓપર વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ નાંખવાના લાભથી બદલો વળી રહેશે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તમે વાજબી રીતે ધ્યાન ખેંચ્યો છો તેપરથી આ ફેરફારના ટેકામાં છાપ

પાડે એવાં કારણો વધારે સરલતાથી આપી શકાય નહીં. દીલ્હીની
પુરાતન દીવાલોમાં કોન્સ્ટાન્ટીનોપલ કે ખુદ રોમની સાથે સરખાવાય
એવી કથાઓ રહી છે, એટલુંજ નહીં પણ હાલના શેહેરની પાડોશની
જગ્યાઓ એક જાતીય પ્રસંગના મહાકાવ્યમાં ગાયલા હિન્દુ ઇતિહાસના
પ્રાચીન બનાવોનાં વર્ણનોની મુળ જગ્યાઓ હતી. હિન્દની પ્રજાઓ,
જેઓને મન પ્રાચીન સમયની કથાઓ અને નોંધોમાં ઉંડું રહસ્ય
સમાયલું છે તેઓના મનપર એક જુના સામ્રાજ્યના પાટનગરને
હાલની વડી સત્તાને હાથે પુનઃ સ્વીકારવાથી, એકદમ આખાં દેશપર
બ્રિટીશ સત્તા ચાલુ રહેવાની અને તે સ્થાયી રહેવાની ખાતરી થશેજ.
આ સુચવેલા ફેરફારની તરફેણમાં ઐતિહાસિક કારણો ઉંડી અગત્યનાં
અને ખરી કીમતનાં રાજદ્વારી કારણો થઈ પડશે. દેશી રાજકર્તાઓ
એકમતે આ નીતિને માન્ય કરશે અને તેને અંતરથી ટેકો આપશે
એવા તમારા વિચાર સાથે હું મળતો થાઉં છું. પણ તમે જે જડ
લાભો ગણાવો છો તે ગમે તેવા મોટા હોય અને હિન્દીવાનોની
લાગણીનો ધારેલો પડઘો ગમે તેવા ઉત્સાહથી પાડે તોપણ બ્રિટીશ
સરકારની રીતિથી એકદમ છુટા પડવાનો વિચાર કરવાની હિંમત
કરવી કે નહીં અને કલકત્તામાં જે સ્થિતિ હમણાં છે તે સ્થિતિ માટે
અમે પૂરેપૂરા સંતોષથી જોઈ શકતા હોઇએ તો રૂઢ થયલી અધિકા-
રીઓની ટેવોને સંપૂર્ણ તોડવી કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે.

વડી સરકારના તેજમાં પ્રાંતિક સરકાર દબાઇ જાય છે.

તમો નામદારને માલમ છે કે કેટલોક સમય થયાં હિન્દી સર-
કાર અને બંગાળ સરકારનાં મુખ્ય મથકો એકજ સ્થાનમાં રાખવાથી
ઉભી થતી મુસ્કેલીઓ મારા ધ્યાનમાં આવી છે. તમે જેમ ખુલ્લા
દીલે જણાવ્યું છે તેમ એ ગોઠવણ બન્ને સરકારો માટે ખરાબ છે,
અને જે સમયે જે ગવર્નર જનરલ હોય તે સમયે તેની સામા એક

[illegible] આવી ઊંચી કરે છે કે [illegible] ના [illegible] ડેમોક્રેટિક [illegible] આવું [illegible] છે, [illegible] મોન્ટેગ્યુ [illegible] ના [illegible] આપવામાં [illegible] કારણ છે તેને [illegible] મહેરબાન, હિન્દમાં [illegible] જેવું [illegible] [illegible] લોર્ડ [illegible] કરીને [illegible] છે, તેમ બંગાળાની [illegible] બહુ [illegible] ના [illegible] મુકાવવામાં આવે છે. [illegible] છે તેમ [illegible] થવાની [illegible] બંગાળાનો [illegible] કરવામાં [illegible] આરોપ મુકવામાં આવતો નથી.

દીલ્હીની માફક કલકત્તાને પણ સરકારના હાથમાં મૂકે તો શું થાય?

કલકત્તાને હિન્દી સરકારના [illegible] શહેર તરીકે મધ્યસ્થ સ્થાન તરીકે રાખીને અને બંગાળાની સરકારનું સ્થાન [illegible] સ્થિતિને ઓછી [illegible] કરી આ ભુજ સુધારાનું કામ પાર પાડવામાં આવ્યું હતું. પણ તે માર્ગે જવા માટે બે વિચાર માલુમ પડે છે. પહેલો તો પશ્ચિમ બંગાળાના પાટનગર તરીકે ગણેલા કલકત્તાની આસપાસની સરહદ કૃત્રિમ કરવાથી [illegible] બંગાળી શહેર મટી જાય કે નહીં એ એક પ્રશ્ન છે. વળી બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના બીજી પંક્તિના શહેરને એક બાદશાહી રાજ્યના સ્થાનમાં ફેરવવાથી હાથ નીચેના અમલદારોને વહીવટનું ખરેખરું કામ ગમે તેટલી છુટથી આપવા છતાં પણ, ગવર્નર જનરલના [illegible] એક નવો અને અયોગ્ય બોજો પડશે. વોશીંગ્ટન યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની રાજધાની થવા પછી

મોટા મોટા ભાગોમાં બંગાળાનું માન અને મરતબો રહે તેટલા માટે હિંદુઓની અને મુસલમાનોની વાજબી આકાંક્ષાઓ કરતાં બીજી આકાંક્ષાઓ સંતોષવાને, ફેરવાયલી સ્થિતિમાં વહીવટનું કોઈ પણ પ્રમાણ અન્ય ઇલાકાથી ઉતરતું રાખવામાં આવશે નહીં તેને માટેના તમારા વિચાર સાથે હું મળતો થાઉં છું.

જુની રીતિથી થયેલું નુકસાન.

નવા બંગાળાના ગવર્નરને જે વિસ્તારનો વહીવટ કરવો પડશે તેનો વિચાર કરતાં પહેલાં, ઇલાકાના ભાગલા પાડવાને જે કારણો મળ્યાં તેનો ફરીથી વિચાર કરવાની કે તેના પરિણામની બારીકીથી તપાસ કરવામાં રોકવાની કંઈ જરૂર નથી. બંગાળા પ્રાંતનો વિસ્તાર, તેની વસતી, અને ઘણા જીલ્લાઓ સાથે વ્યવહાર રાખવાની મુશ્કેલીઓ જોતાં સને ૧૯૦૫ ના વર્ષથી બંગાળાના લેફટેનન્ટ ગવર્નર, અને તેના હાથ નીચેના અધિકારીઓને જે કામ કરવું પડતું હતું કે જે ગમે તેવો ઉત્સાહ કે શક્તિ પુરેપુરૂં બજાવે નહીં, એ સર્વ તરફથી સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેમ એટલું એ પણ નક્કી છે કે પ્રાંતિક કાર્યનું ગુરૂત્વાકર્ષણ પ્રાંતના પશ્ચિમ ભાગ અને કલકત્તા તરફ અયોગ્ય રીતે વળ્યું હતું, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોપરથી અણધારેલી રીતે રાજ્યની દૃષ્ટિ અને વિચારનો પુરતો ભાગ અદૃષ્ટ થઈ ગયો હતો. આવી વસ્તુસ્થિતિથી આ દેશમાં લોકમત પ્રબળવાનો સંભવ નથી. ઢાકાનું નામ જે એક વેળા બ્રિટીશ પ્રજાને ઘરગતું હતું તે તદન ભુલી જવાયું હતું. તેટલા માટે હિન્દી સરકારના હેતુથી વહીવટની નવી વ્યવસ્થા કરવાની ઘણી અગત્ય હતી, પણ જે યોજના છેવટે અમલમાં મુકવામાં આવી તેથી જ્યારે પૂર્વ બંગાળાને કંઈક લાભ થયો અને કાર્યના ભારથી દબાયલી સરકારને કંઈક આરામ મળ્યો ત્યારે બંગાળા પ્રજાપર તેની ગંભીર અસર

ધર્ય જોવું વર્તન તમે બારીકીથી અને અપક્ષપાતપણે કરેલું છે: ઇતિ-હાસ આપણને શીખવે છે કે કેટલેક પ્રસંગે સ્થાનિક લાગણીની ખાતર રાખવાની અથવા સારા વહીવટને ખાતર અથવા એક નીતિ વિષયક કે ફોજદારી હેતુ પાર પાડવાને ખાતર કોમીય પુર્વબદ્ધ વિચારને ન અનુસરવાની જરૂર પડે છે, પણ જ્યાં વગર તકરારે (હાનિના) ન્યાયીપણાનો દાવો કરી શકાય ત્યાં આવી સત્તાનો અમલ કરવો એ નિરંતર દીલગીરી ભરેલું છે, અને જ્યાં વ્યવસ્થા કે સારા વહીવટને હાનિ પોહોંચાડયા વગર ઉભો થયલો વિરોધ શાંત પાડી શકાય ત્યાં ને શાંત પાડવાની તક હાથમાં લેવી એ વારંવાર ડહાપણ ભરેલું જણાશે. બંગાળીઓની ફરિયાદ વાજબી હતી.

વળી તમે જણાવો છો કે જે દુઃખ માત્ર લાગણીનુંજ નહીં પણ ધારાસભાના સંબંધમાં બંગાળી પ્રજાને કેટલીક વ્યવહારૂ હાનિ થાય છે કે જેપર તમો નામદારનું ધ્યાન આપવાની જરૂર છે અને જે દુર કરવાને યોગ્ય છે તો બંગાલી ભાષા બોલતા પાંચ ઇલ્કાઓ પ્રેસીડન્સી, બર્દવાન દાકા, રાજશાહી, અને ચીનાગોંગના ઇલ્કાઓની વ્યવસ્થા ભવિષ્યમાં ગવર્નર-ઇન-કાઉન્સીલદ્વારા કરાવવાને તેમનો એક ઇલાકો બનાવવાથી ધારેલો હેતુ પાર પડે છે. તેજ સાથે તમે ધારેલો ફેરફાર કરવાથી પૂર્વ બંગાળાના મુસલમાનોના લાભોને નુકશાન ન થાય માટે તેમને વિષે ભય રાખવાનો કારણપર તમે યોગ્ય ભાર મુક્યો છે. તેમના પ્રશ્નો બીજા મુસલમાનો સાથે તેઓ પણ હિંદુસ્તાનની રાજધાની નહીં હોવાને ના સ્થાપવાથી સંતોષ પામશે, પણ તેઓ ખાસ કરીને પોતાના યોગ્ય નાનાં સ્થાનિક તત્વોપર વિચાર કરશે કે પ્રજાનું હક્ક પૂર્વ વિસ્તારમાં પદ જળવાય અને ભાવનાઓમાં રહે છે, તેમ જ પ્રત્યેક પક્ષ લાગણી ન દુભાય તો પણ તે કોઈ રીતે દબાવવું ન જોઈએ એ નવા ઈલાકામાં વ્યવસ્થા કરતા ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે એ સ્પષ્ટ છે

છો તેમ ધારાસભામાં ખાસ પ્રતિનિધિ તત્ત્વ મુસલમાનો ભોગવે છે તે તેઓને માટે રક્ષણની પુરતી બારી છે. તોપણ આ સંબંધે બંગાલાના ગવર્નરે તેનું નિયમિત ધ્યાન ખેંચવા માટે અને વર્ષનો કેટલોક ભાગ ત્યાં રહેલા માટે ઢાકાને પુર્ણ હકદાર તરીકે પોતાનું દ્વિતીય પાટનગર ગણવું જોઇએ એ સુચનાને હું ઓછી અગત્ય આપતો નથી. હાલના લેફ્ટેનન્ટગવર્નરના વહીવટ માટે ત્યાં જે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે તેનો તેથી ઉપયોગ થશે એટલુંજ નહીં પણ તેથી એક કીમતી લાભ થશે જે, બંગાળ જ્યારે અવિભક્ત હતું ત્યારે હમણાં જે યોજના તમે રજુ કરો છો તેવી યોજના રજુ થતાં, પ્રાપ્ત કરવો મુસ્કેલ થઇ પડતે. આવા પ્રસંગમાં મુંબઈ ઇલાકામાં જેમ સિંધને માટે કમીશનર નીમી કામ લેવામાં આવે છે તેમ ઢાકામાં કમીશનર નીમવાની તમે સુચના નહીં કરવામાં વાજબી છો.

બીહાર, ઓરિસ્સા અને છોટાનાગપુર છુટા પાડવામાં નુકસાન નથી.

તમારી બીજી સુચના બીહાર, છોટાનાગપુર અને ઓરિસ્સા માટે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર-ઈન-કાઉંસીલ નીમવાની છે. આ ત્રણ અગત્યના અને ઐતિહાસિક ભાગોનો નિકાલ કરવા માટે સુચવવામાં આવેલી અસંખ્ય યોજનાઓપર તમે વિચાર કર્યો છે, અને તે છોડી દીધી છે એ હું સમજું છું. તમો નામદાર જાણો છો તેમ જ્યારે જ્યારે પ્રાંતોની સરહદની વ્યવસ્થા કરવાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે આ યોજનાઓમાંની કેટલીકપર ચર્ચાઓ કરવામાં આવી હતી, અને આ ત્રણેમાંની એકપર પણ ટીકા કરવા કરતાં હું ધારૂં છું કે તમે, જો કોઈ પણ ફેરફાર કરવોજ હોય તો આ સવાલનું ઘણું સરળ નિરાકરણ કર્યું છે. ઉપરોક્ત ત્રણ વિભાગોને, જો કે કેટલીક રીતે તેઓ એક બીજાથી જુદાં સ્વરૂપ ધરાવે છે તો પણ ખુદ બંગાલ સાથે તો એક

સરખી રીતે ગમે તેમ જોડી દીધા છે, અને તેઓનો વહીવટ બંગાળાથી તદ્દન જુદો પાડવામાં બંગાળાને કંઈ પણ નુકસાન નથી. બિહારીઓ બંગાળીઓથી મૂળ ઉત્પત્તિમાં ભાષામાં, આચારમાં અને જે ભૂમિ તેઓ ખેડે છે તે ભૂમિના બંધારણમાં તદ્દન જુદા પડે છે, અને પોતાનું સ્થાનિક વ્યક્તિત્વ સ્પષ્ટપણે વ્યક્ત કરવા માટે મજબુત અને કાયદેસીર વર્તનારા બિહારીઓ ઇચ્છા કરે છે એમ તમે જણાવો છો. વળી ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની જાતો અને ભૂગોળનાં બંધારણોવાળું, ધાર્મિક દંતકથા ધરાવનાર મોટા દરીયા કિનારાનું ઓરિસ્સા, બંગાળા અને મધ્ય પ્રાંતોથી જુદાજ પ્રકારની પદ્ધતિપર રચાયલી, મેહેસુલની પદ્ધતિ પર રચાયલા કાયદા પસંદ કરે છે અને એક જુદી કોમ તરીકે પોતાની ઓળખ નાશ પામવાના સંભવથી લાંબા સમયથી અસંતુષ્ટ હતું. બંગાળ કરતાં ઓછી ગાઢ વસ્તી અને એબોરીજીની (જંગલી) નો મોટો અંશ ધરાવનાર છોટા નાગપુરના ઉચ્ચ પ્રદેશો ઘણે અંશે જુદીજ વ્યવસ્થાને માટે પુરાતન અને ઐતિહાસિક દાવો કરે છે. આ ત્રણે મોટા વિભાગોની સંયુક્ત વસતી સાડાત્રણ કરોડની છે. એટલી વસ-તી એક લેફટેનન્ટ ગવર્નર દ્વારા વહીવટ કરાવવાને બહુ છે, અને આપણે એમ માની લઇશું કે સત્તા ચલાવનાર અધિકારી પોતાના દરેક વિભાગ પર ચાલુ દેખરેખ અને ધ્યાન આપવાને શક્તિવાન થશે.

આસામને વડી સરકારના હાથમાં મુકો.

તમે જે છેવટની યોજના રજુ કરો છો તે એ છે કે આસામમાં મુખ્ય વહીવટ પાછો ચાલુ કરવો. વાયવ્ય સરહદની માફક હિંદની ઇશાન સરહદની રાજદ્વારી સ્થિતિ એવું કરવું યોગ્ય જણાવે છે કે તેનો વહીવટ સ્થાનિક રાખવા કરતાં તે નમો નામદારની સીધી દેખ-રેખ તળેજ રહેવો જોઇએ. એ તમારી દલીલ મને મજબુત લાગે છે, અને ઉંઘાણમાં પહેલી અગત્ય ધરાવના આ પ્રાંતના રહીશો આ ફેર

કારની સામે થવાનો સંભવ નથી એવી તમારી માન્યતા વાજબી નીવડશે એમ હું ચાહું છું. ઉલટું તેઓ તેથી ખુશ થશે, કારણ કે મારી ખાતરી છે કે વડી સરકાર અને સ્થાનિક લોકો—આર્થિક કે લાગણીવાળા સર્વેનું ફેરવાયલી પદ્ધતિપર મુકવામાં આવે તેની હોંશ પણ સંભવિત હાનિઓથી અંતરી રક્ષણ કરશે.

અફીણનો વિચાર.

તમારી અરજીમાં કહેલી સૂચનાઓને લીધે આર્થિક કે [illegible] અસંતોષ વધે તે—જે પણ થવાનો સંભવ છે તેનો પાછો અંદાજ આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

આવા મોટા ફેરફારો કોઈ રાજ્યમાં એક સામટા થયા નથી.

જો તમે એમ કહતા હો કે હવે જે રીતે ફેરફાર કરેલ હોય તો તેનો અમલ કરવાને વિલંબ નહીં કરવાની જરૂર છે, તેમાં હું તમારી સાથે એકમત થાઉં છું. વઝીર અને કાઉન્સેલનાં બન્ને હાઉસોને લીધે તમે એ અભિપ્રાય માટે મંજુર રાખેલો છે, અને જો કે કેટલીક બાબતો નિયમો નક્કી કરવાની રહે છે કે જેમાંની ઘણી સંભાળથી તપાસવાની અને તેપર મનન કરવાની જરૂર છે—અને કેટલીકમાં મતભેદ પણ પેદા થાય—તોપણ આ યોજનાની રૂપરેખાપર એકમત વિચાર દર્શાવવાનું સંભવિત છે. આ આખી યોજનાપર વિચાર કરતાં અને જુદી જુદી કોમો વચ્ચે અને તેથી અસર થતી કોમો અને લાખો વચ્ચે સમતોલપણું રાખવાની વાત પસંદ કરતાં હમણાં જે મુખ્યેલી દુનીયા છે તેના કોઈ પણ ભાગનું ચિત્ર મારા મગજમાં કલ્પી શકતો નથી, તેમ ઇતિહાસમાં એવો કોઈ પ્રસંગ જણાતો નથી કે જેમાં આટલા મોટા વિસ્તારમાં વહીવટી ફેરફારો એક પછી એક સામટા કરવામાં આવ્યા હોય અને તેમાં મુખ્ય સરકારનું મથક બદલવાની વાત આવી હોય.

સમ્રાટે સ્વમુખે જાહેર કરવા દર્શાવેલી ખુશી.

એ ફેરફારોથી હું માનું છું કે ભવિષ્ય પુરવાર કરશે કે પ્રજાના કોઈ પણ વર્ગને થોડુંજ નુકશાન થશે, અને લાખોની ઐતિહાસિક ભાવના સંતોષાશે, રાજ્યવહીવટનાં સામાન્ય કામને મદદ થશે, અને ઘણાંઓનાં હૃદયનું દુઃખ દૂર થશે. તેટલા માટે હું તમારી સુચનાઓને સામાન્ય પસંદગીની મંજુરી આપુ છું અને હું તમારી માન્યતામાં ભાગ લઉં છું કે પાટનગરની ફેરબદલી અને આ યોજના મુખ્ય સ્વરૂપો દીલ્હીના અદ્વિતીય અને આતુરતાથી રાહ જોવા તે ખાસ સમ્રાટને મોઢે જાહેર કરાવવા યોગ્ય છે. તમને જણા

મોટાર ચાલી શકે એવી સડક રૂપે બનાવ્યો હતો. એ રસ્તે છાવણીમાં જવાને માટે વાઘના રહેઠાણવાળું સ્થળ પસાર કરવું પડ્યું હતું. અહીં આગળની જમીન હંમેશા ભીનાશવાળીજ રહ્યા કરે છે. વાઘો ઉપરાંત ગેંડાઓ કે જે નેપાળના રાજવંશી કુટુંબની રજા વગર કોઇથી પણ મારી શકાતા નથી, તે ત્યાં આગળ ઘણાંખરાં હોય છે. સુકીમારની છાવણી આગળ જઈ પ્હોંચતા એક ખુલ્લું વિશાળ જંગલ જણાતું હતું. છાવણીની આસપાસનું આ જગલમાંનું ઘાસ ખાસ વાઢી નંખાવી જમીનને સાફસુફ બનાવવામાં આવી હતી. ના. શહેનશાહને માટે એક ખાસ શિકારની ઓરડી બનાવવામાં આવી હતી, જ્યાં દરેક પ્રકારની બાદશાહી સગવડ પણ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આ ઓરડીની આસપાસ ના. શહેનશાહના અંગરક્ષકોને રહેવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. પાસે થઈને રાપ્તી નામની નદી વહેતી હતી. મહારાજા ચંદ્રશેખર તથા હાથીઓ, શિકારીઓ, નેપાળી લશ્કરીઓ વિગેરેને માટે મુકરર કરવામાં આવેલી નેપાળ સ્ટેટની છાવણી અહીંથી એક માઇલના દાસલા ઉપર હતી. કાસરા કેંપ આગળના કેટલાક ઘટાદાર વૃક્ષો રમણીયતામાં બહુ ઉમેરો કરતાં હતા. એ ઝાડોની ઉપર જાણે પહાડની ટેકરીઓ આવેલી હોય! આઘે રહેલી ટેકરીઓ અને હિમાલય પર્વતનો દેખાવ તે બે ઘડી જોયા જ કરીએ એવા ભાવ ઉત્પન્ન કરતો હતો. સવારમાં અહીં ઘણું ખરૂ ગેંડાઓ બહાર નીકળે છે; અને વાઘ, વરૂ, હરણ, સાબર તેમજ જંગલી હાથીઓ પણ ફર્યા કરે છે. આ બાદશાહી સહેલગાહ માટે લગભગ ૬૦૦ હાથીઓ શિકારની મદદ સારૂ, એકઠા કરવામાં આવ્યા હતા. કયા સ્થળે વાઘ રહે છે, તેની તપાસ કરવાને માટે છુટી છવાઈ ભેંસોને બાંધવામાં આવી હતી અને જ્યાં ભેસોને મારી નાંખેલી જોવામાં આવે ત્યાં વાઘના રહેઠાણનો સંભવ માનવામાં આવતો હતો. વળી નેપાળના શીખરી નામના લોકો કે જેઓ વાઘનું રહેઠાણ શોધી

કાશ્મીરમાં મદદ મળવાની ઉમેદ છે એમને પણ આવે કેદમાં અટકેલા હતા. આવી રીતે નિષ્ફળ જવાથી સિરાજને ઝગરી ભરી નિરાશા થઈ લાગી હતી. મહારાજાના વડા પ્રધાને પણ આ મંત્રીઓમાં ચીંતિત કરવાને પોતાથી બનતું કર્યું હતું. લાખના પ્રતિનિધિઓએ આ સુલેહ ગાદમાં ના. શહેનશાહ સાથે ભળી દેશમાં આવો નવીનો તો પણ સિરાજને લખવા જણાવ્યા જેમ જનાબોના અવૈધ સરકાર તરફથી પુરા પાડવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું.

દીલ્હીથી નેપાળના પ્રવાસ દરમીયાન બનેલાં કેટલાક બનાવો પણ જાણવા જેવા છે. બાદશાહી ટ્રેન જ્યારે દીલ્હીથી રૂડકીના સ્ટેશને પહોંચી ત્યારે તે જંકશન ઉપર ટ્રેન થોડી વાર થોભી હતી. અને મીકેનીક ટેમ્સ લોર્ડ ઓફ આર્મસ એક ઇંજનથી બીજા ઇંજન ઉપર ઉતર્યા હતા. તે વખતે નામદાર શહેનશાહ પ્લેટફાર્મ ઉપર ઉતરી પડ્યા હતા અને આમ તેમ ફરવા લાગ્યા હતા. અચાનક એક મીકેનીક તેમને આવી મળ્યો અને ના. શહેનશાહે તેની સાથે વાત ચીત કરી. મીકેનીક ના. શહેનશાહને એક સાધારણ સાહેબ જાણીને પોતાનું કામ હંમેશની મુજબ જણાવવા લાગ્યો. ના. શહેનશાહ ત્યાંથી આગળ ગયા અને રીફ્રેશમેંટ રૂમમાં દાખલ થયા. ત્યાં તેમની નજરે એક ધ્યાન ખેંચનારો સુંદર દેખાવ નજરે પડ્યો. તે નામદારે દીવાલ ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકા ખાતેથી પાછા ફરતી વેળાએ, લોર્ડ કિચનર સાથે લીધેલી પોતાની મુલાકાતનું એક ચિત્ર જોયું. આ ચિત્રમાં લોર્ડ કિચનરને યુનિફોર્મ પોશાકમાં ચિતરવામાં આવ્યા હતા તેમજ શહેનશાહ જે તે વેળા પ્રીન્સ ઓફ વેલ્સ તરીકે હતા તેમની આગળ પોતાની ટોપી ઉતારતા હતા. ના. શહેનશાહે ઉપલું ચિત્ર જોયું અને હસીને બોલી ઉઠ્યા કે એ તો ખોટું છે હું હંમેશા લોર્ડ કિચનરને કહેતો કે તેણે પોતાની ટોપી ઉતારવી નહીં જોઈએ.

ના. શહેનશાહે નેપાળની સહેલગાહ દરમીયાન ૩૦ વાઘ, ૧૩ ગેંડા અને થોડાક રીંછ તથા હરણોનો શીકાર કર્યો હતો. ગુરૂવાર તા. ૨૮ મીએ સવારે નામદાર પોતાના આખા રસાલા સાથે નેપાળથી વિદાય થયા હતા. ભીસ્તાપુરીના સ્ટેશન સુધી નેપાળના ના. વડા વઝીર વળાવવા ગયા હતા, અને તેમની સાથે પોતાના પુત્રો—જનરલ મહાન સમશેરજંગ રાણાબહાદૂર, લેફટેનંટ જનરલ બાબર સમશેરજંગ રાણાબહાદૂર, અને લેફટેનંટ જનરલ કયસર સમશેરજંગ રાણાબહાદૂર પણ હતા. ના. શહેનશાહને વીદાયગીરીની છેલ્લી સલામ કર્યા પછી ટ્રેન સાંજના ૭ વાગતા પ્લેટફાર્મ છોડી ગઇ હતી. પ્લેટફાર્મ ઉપર લેફટેનંટ કર્નલ મેનર્સ સ્મીથ અને મી. એચ. સી. સ્ટ્રેટફીલ્ડ પણ ખીદમતમાં હાજર રહ્યા હતા. બીજે દીવસે બપોરે ૩ા વાગે ના. શહેનશાહ પાલઘાટ ખાતે જઈ પહોંચ્યા હતા. તેઓ નામદાર બંગાળ અને નોર્થવેસ્ટ રેલવેની સ્ટીમર "બનારસ" માં દિગઘાટ ઉતર્યા હતા અને ત્યાંથી એક ખાસ ટ્રેનમાં બાંકીપોર આવ્યા હતા. ના. શહેનશાહબાનુ પણ કોટાથી ત્યાં આવી પહોંચતાં, તે બન્ને નામદારો સાથે ટ્રેનમાં બેસી કલકત્તે જવા સાંજના ૯—૫૦ ને સુમારે ઉપડી ગયા હતા.

દીલ્હીથી નેપાળ જતાં "આરા" જંકશને ના. શહેનશાહનો પ્રજા પ્રત્યેના પ્રેમનો એક બહુ અર્થસૂચક બનાવ બન્યો હતો. અહીંઆ શાહી ટ્રેનનું એન્જીન બદલવાનું હોવાથી ગાડી સ્ટેશન ઉપર થોડો વખત થોભી હતી. ના. શહેનશાહ ટ્રેન ઉપરથી નીચે ઉતર્યા અને ફરતા ફરતા એન્જીન પાસે ગયા. એક ફાયરમેન સાથે થોડીક વાતચીત કરતા હતા, તેવામાં તેમની દૃષ્ટિ બીજી બાજુએ પડી. ત્યાં તે નામદારને દેખાયું કે સ્ટેશનની બહાર હજારો લોકો તેમનાં દર્શન કરવાને માટે ઉભેલાં હતાં; પણ તે લોકોને પોલીસે દોરડાથી કોરડન કરી લેઇને સ્ટેશન નજીક આવતા અટકાવી દીધા હતા. આવું જોઈને દોરડાનું

સ્ટેશન ખસેડાવી નાખી, સ્ટેશનના ફેરસ સુધી સેકોને આવવા દેવાનો હુકમ કર્યો, અને જ્યાં સુધી એન્જીન તૈયાર થયું નહીં, ત્યાં સુધી એ નામદાર સેકોની સમક્ષ સામી સલામ કરતા ઉભા રહ્યા હતા.

અને—આરા ખાતે ના. શહેનશાહે, ૧૮૫૭ ના બળવા વખતે જે જગ્યાનો જે મકાનમાંથી બળવાખોરો સામે બચાવ કરવામાં આવ્યો હતો, તે મકાનની મુલાકાત લીધી હતી, ના. શહેનશાહે આ મકાનની બારીકીથી તપાસ લીધી હતી; અને બચાવને લગતી વિગત ઘણા ધ્યાનપૂર્વક સાંભળી હતી. આ બળવાના વખતે ઉપર કહી તે જગ્યામાં રહીને બચાવ કરનાર પૈકી એક શખ્સ કે જેની ઉમ્મર ૧૦૦ વર્ષની હતી, તે પણ હાજર રહ્યા હતા, અને ના. શહેનશાહને પોતાનો સ્વાનુભવ કહી સંભળાવ્યો હતો.

૬

ના. શહેનશાહબાનુની રજપુતાનાની સહેલગાહ.

ના. શહેનશાહબાનુ દીલ્હીના સલીમગઢ સ્ટેશનેથી રવાના થઇ આગ્રા સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં હતાં. તેઓની સાથે ડચેસ ઓફ ડેવનશાયર, અર્લ અને કાઉન્ટેસ ઓફ શીફ્ટસબરી, ઓન. વેનાગ્રાવા ચેરીંગ, મેજર જનરલ સર સ્ટુઅર્ટ બિડલ્ફ, લે. કર્નલ બટ, મેજર વની, કેપ્ટન દીસ, અને ઓન. વેન હાર્ટિંગ પણ હતા. આગ્રાના સ્ટેશન ઉપર આવી પહોંચતાં તે નામદારને આગ્રાના કમીશનર મી. રેનોલ્ડસે આવકાર આપ્યો હતો. ત્યારબાદ તે નામદાર સરકીટ હાઉસમા ગયા હતા તે વખતે આગરાનો નામી લશ્કરી દૂરસે શહેરને

૧

કામ બજાવ્યું હતું. સાંજના ના. શહેનશાહબાનુએ તાજમહેલની મુલાકાત લીધી હતી. તા. ૧૭ મી એ સવારે નામદાર શહેનશાહબાનુએ પોતાના આખા સ્ટાફ સાથે ભક્તિ કરવાને સારૂ સેન્ટ જ્યોર્જીસ દેવળમાં પધાર્યાં હતાં. બપોરે પોતાના સ્ટાફ સાથે કીલ્લા મધ્યે આવેલા અકબરના, જહાંગીરના અને શાહજહાંના મહેલની તેમજ ઇતમા-ઉદ-દઉલાની દરગાહની મુલાકાત લીધી હતી. તે વખતે હિંદના આર્ક્યોલોજીકલ સરવે ખાતાવાળા મી. સેન્ડર્સને ના. શહેનશાહબાનુના ભોમીયા તરીકે કામ કર્યું હતું. રાતના એક મીજબાની આપવામાં આવી હતી. જે વખતે લખનોના બીશપ, મી. અને મીસીસ રેનોલ્ડઝ, મી. અને મીસીસ લાયલ, વિગેરે હાજર રહ્યાં હતાં. તા. ૧૮ મીએ નામદારે પાછી તાજમહેલની મુલાકાત લીધી હતી ત્યાંથી તેઓ પોતાના રસાલા સાથે ફતેહપુર સીકરી ગયાં હતાં. મી. સેન્ડર્સને એ નામદારને અકબર શહેનશાહનાં મહેલમાં ફેરવ્યાં હતાં. તે પછી બપોરનું ખાણું ડાક બંગલામાં લીધું હતું અને સાંજે પાછાં આગ્રા ખાતે પાછાં ફર્યાં હતાં. તા. ૧૯ મીએ ના. શહેનશાહબાનુ આગ્રાથી જયપુર ખાતે જવા ટ્રેન મારફતે રવાના થયાં હતાં. એ વેળા એક મોટી સંખ્યા હાજર થઈ હતી જેમાં સ્કુલનાં બાળકો પણ હતાં કે જેઓએ નામદારને ખુશાલીના પોકારોથી વધાવી લીધા હતા. તેજ દિવસે નોર્થ વેસ્ટ ટ્રેનનો નાશ કરવાનું કાવત્રુ કોઇ હરામખોરોએ રચ્યું હતું, પણ ના. શહેનશાહ બાનુની ટ્રેન પેસેંજર ટ્રેનથી આગમચ પસાર થઇ હોવાથી ચમેરના સ્ટેશન આગળ આવવાથી ટ્રેનને કાંઇ મુસ્કેલી નડી નહોતી, ના. શહેનશાહબાનુ આગ્રાના સરકીટ હાઉસમાંથી ઉપડ્યા હતા, તે વખતે તે નામદારને રીવાજ મુજબ સરકારી તોપોએ સલામ આપેલું હતું. સવારના દશવાગે ઉપડેલી આ ટ્રેન જયપુર ખાતે સાંજના પાંચવાગે જઇ પહોંચી હતી. તે વખતે જયપુરના મહારાજાએ, રેસીડંટ

હતા. ના. શાહેનશાહબાનુએ તે દીવસે પોતાના રસાલા સાથે મેયો કોલેજની મુલાકાત લીધી હતી, અને વિદ્યાર્થીઓનો પરિચય કીધો હતો. પછી તે નામદાર રેસીડેંસીમાં પધાર્યાં હતાં. સાંજે આખા શહેરમાં રોશની કરવામાં આવી હતી. તા. ૨૨ મીએ તે નામદારે સવારે અજમેરથી મોટારમાં જઇ પુસ્કર સરોવરની મુલાકાત લીધી હતી. બપોરના દરગાહ અને અઢાઈ દિનકા ઝોંપરાની મુલાકાત લીધી હતી. આ સ્થાનને માટે એમ કહેવાય છે કે તે પૂર્વે **જૈન** કે હિંદુઓનું દેવળ ત્યાં હોવું જોઇએ. પણ પાછળથી મુસલમાની મસિદથી દૂષિત કરવામાં આવ્યું હશે. તે ઉપરાંત જોવા લાયક બીજી જગ્યાઓ પણ તેમણે નિહાળી હતી. એ બધી વખતે તે નામદારનો રસાલો સાથે હતો. કીંગ એડવર્ડ મેમોરીઅલ અને કર્ઝન વાઇલી મેમોરીઅલ માટેની પસંદ કરવામાં આવેલી જગ્યાઓ પણ જોઇ હતી. તા. ૨૩ મીએ સવારે મોટારના એક સરઘસના આકારે તેઓ સ્ટેશને ગયાં હતાં. મેયોકોલેજ ગ્રાઉંડસ જે શહેર બહાર આવેલી છે, ત્યાં આગળ જરા વાર વિસામો લેવામાં આવ્યો હતો અને તે નામદારને હારતોરા આપવામાં આવ્યા હતા. મેયોકોલેજના વિદ્યાર્થીઓની હર્ષ ગર્જના વચ્ચે સરઘસ ત્યાર બાદ આગળ વધ્યું હતું; અને ના. શાહેનશાહબાનુએ ૧૦ાા વાગે અજમેર છોડયું હતું. આ મુલાકાત દરમીયાન દરેક બાબત તરફ ના. શાહેનશાહબાનુએ ભારે ઉલટ બતાવી હતી, તથા પોતાનો સંતોષ જણાવ્યો હતો. અજમેર છોડયા પછી ૧ વાગે તે નામદાર દેઓલી ખાતે પહોંચ્યાં હતાં. ત્યાં પોલીટીકલ એજંટ મેજર પાકોક અને તેમનાં પત્નીએ તેમને આવકાર આપ્યો હતો. સાંજે તે નામદારે ખાણું આપ્યું હતું. ખાણું લીધા પછી બુંદીથી ૭ માઇલ દૂર આવેલા સતુર દરવાજાની મુલાકાત લીધી હતી. બુંદીના મહારાજા તે વખતે હાજર રહ્યા હતા. તા. ૨૪ મીએ સવારે તે નામદાર પોતાના રસાલા સાથે બુંદીનો કીલ્લો તથા મહેલ

અત્રે ના. શહેનશાહબાનુની સ્વારી રાજમાર્ગ ઉપર થઇને નીકળી હતી, તે વેળાએ બ્રીટીશ સી. આઇ. ડી. ના હુકમથી રાજમાર્ગ પર આવેલી દુકાન ઉપર એક કરતાં વધારે માણસને બેસવાનો હુકમ નહોતો. એ જોઇ રાણીશ્રીને બહુ આશ્ચર્ય થયું. તેથી તે નામદારે સઘળા લોકોને રસ્તા પર આવવાનો હુકમ કરવાનું દિવાનને ફરમાવ્યું. હુકમ થતાં વાર લોકો એટલા બધા ખુશાલીમાં આવી ગયા ને માર્ગમાં ભરાઇ ગયા કે રાણીશ્રીના રથને જવાને માર્ગ મળવો પણ મુસ્કેલ થઇ પડયો. લોકોની હર્ષગર્જનાથી રાણીશ્રી એટલાં બધાં પ્રસન્ન થયાં હતાં કે ત્યાંના બાળકોને ઇનામ આપવાના મેળાવડામાં પોતાની ખુશાલી પ્રત્યક્ષ જાહેર કીધી હતી; અને જે માર્ગ ઉપર થઇને એમની સ્વારી જવાની હતી તે માર્ગ ઉપર બેઠેલા કે ઉભેલા લોકોને ખસેડવાની ઇચ્છા ન હોવાથી, રથ ઘણો આસ્તે આસ્તે ચલાવવામાં આવ્યો હતો.

કોટાથી તે નામદાર કલકત્તા જવા માટે રાત્રે મહારાજા તથા ગાર્ડ ઓફ ઓનરની વિદાયગીરીની સલામી વચ્ચે ઉપડી ગયાં હતાં. નેપાળથી શીકાર કરી પાછા ફરતાં ના. શહેનશાહ અને કોટાથી [illegible] પુનાની સહેલગાહ કરી પાછાં આવતાં ના. રાણીશ્રી મેરી જે જંકશન ઉપર ઉતર્યાં હતાં, તે જંકશન પર ગંગાના કિનારા પર લોકોએ તેમની આરતી ઉતારી હતી. તે જોઇને તેમણે હિંદી પ્રજાની રાજ્યભક્તિની પ્રફુલ્લિત હૃદયે પ્રશંસા કરી હતી.

ના. શહેનશાહબાનુ જ્યારે બુંદી આગળ પધાર્યાં ત્યારે બુંદીના મહારાજાએ તે નામદારને આવકાર આપતાં રાજ્યભક્તિના [illegible] ઉદ્ગારો જાહેર કર્યા હતા. તે નામદાર મહારાણીએ જણાવ્યું હતું કે "તમે નામદારે મારા રાજ્યની મુલાકાત લીધી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે નામદાર [illegible] [illegible]

૭.

કલકત્તામાં બાદશાહી પધરામણી.

ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુને અંતઃકરણપૂર્વકનો આવકાર આપવાને કલકત્તા શહેર છેલ્લા ૭ મહિના થયાં તલપાપડ થઇ રહ્યું હતું. કલકત્તાવાસીઓની આ હોંશ તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર ને શનિવારે પૂર્ણ થઇ હતી. તે દિવસે કલકત્તાએ વિવિધ પ્રકારના શણગારોથી પોતાની સ્વાભાવિક શોભામાં ઓર વધારો કર્યો હતો. મહોલ્લામાં આરકાઓ, ધ્વજાઓ, પતાકાઓ, તોરણો, તથા બાદશાહી જોડાંનું દીર્ઘજીવન અને આબાદી ઇચ્છનારા ભાવપૂર્ણ સૂત્રો જ્યાં ત્યાં નજરે ચડતાં હતાં. લોકોનાં ટોળે ટોળાંઓ રસ્તા ઉપર ઉભરાઇ જતાં હતાં. જાહેર રસ્તાઓએ જે પ્રકારની સજાવટ કરવામાં આવી હતી, તેને ગ્રીસ તથા હિંદની કળાઓના મિશ્રણરૂપે વર્ણવી શકાય તેવી હતી. વેપારી પેઢીઓ, ઓફીસો તથા સરકારી બીલ્ડીંગો પણ કોઈ અનેરા શૃંગારથી પ્રેક્ષકોના મનને હરણ કરતી હતી. ના. શહેનશાહ વિગેરે પધાર્યા તે પહેલાં એક કલાકે જાહેર રસ્તા ઉપરના માંચડાઓ લોકોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ગયા હતાં. અનેક સ્થળોએ બાદશાહી જોડાના ચિત્રો તથા હિંદની કળાઓના નમુનાઓ પણ સજાવટમાં ઉમેરવામાં આવ્યા હતા, તેથી શહેરની જાહોજલાલી તથા કીર્તિનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવતો હતો. રસ્તા ઉપર લોકોની જે મોટી સંખ્યા એકત્ર થઇ હતી, તેના સંબંધમાં એમ પણ કહેવાતું હતું કે કલકત્તા શહેરમાં પૂર્વ કદી લોક એટલા મોટા પ્રમાણમાં એકઠું થયું નહોતું.

ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુને લેઇ આવનારી બાદશાહી ટ્રેન બરાબર ૧૨–૩૦ મીનીટે સ્ટેશન યાર્ડમાં દાખલ થઈ હતી. આ

વખતે ના. શહેનશાહના મુખનો રંગ નેપાલની શીકારી શહેલગાહની અસરને લેઇને સહેજ શ્યામ જેવો જણાતો હતો. અને ના. શહેનશાહબાનુએ રજપુતાનામાં રમન ગમત નિહાળી હોવાથી તેઓ કાંઈ ખુશનુમાં જણાતાં હતાં. ટ્રેન આવી પહોંચતાં ના. શહેનશાહી યુગલ તોપની બાદશાહી સલામી વચ્ચે સ્ટેશન ઉપર ઉતર્યું હતું. તે વેળાએ લૉર્ડ હાર્ડિંજ તથા લેડી હાર્ડિંજે તે નામદારોને આવકાર આપ્યો હતો. સ્ટેશન ઉપર રેલવેના અમલદારો તેમજ બરદ્વાનના મહારાજા તથા હાઉરાના અમલદારો હાજર હતાં. લૉર્ડ હાર્ડિંજે ના. શહેનશાહ સાથે તેઓની ઓળખાણ કરાવી હતી. એ પછી ના. શહેનશાહે ઈસ્ટ ઈંડીઅન રેલવે વોલંટીઅર રાઇફલ્સની હાજર રહેલી ગાર્ડ ઑફ ઑનરની ટુકડીની તપાસ લીધી હતી; અને બાદશાહી પરોણાઓ "હાઉરા" સ્ટીમર ઉપર પધાર્યાં હતા. ત્યાં તે નામદારોને સર ફ્રેડરીક ડયુમેન તથા બારાના બીજા અમલદારોએ આવકાર આપ્યો હતો; તથા નદીના કિનારા ઉપર હારબંધ ગોઠવાઇ ગયેલા લોકોએ હર્ષના મોટા પોકારો કરી અંતરનો ઉત્સાહ પ્રદર્શીત કર્યો હતો. તે ઉપરાંત ૧૦૧ તોપોની સલામતી તથા રિવાજ મુજબ લશ્કરી માન પણ આપવામાં આવ્યું હતું. બાદ સ્ટીમર હાઉરાનું બારૂં છોડી પ્રિન્સેસ ઘાટ ભણી હંકારવામાં આવી હતી. બારામાં પણ લંગર નાંખી પડેલાં સઘળાં વહાણો અને સ્ટીમરો ઉપર પણ સુંદર શણગાર કરવામાં આવ્યો હતો. મનવાર હાઇફલાયર ઉપરથી તોપો છોડી બાદશાહી સલામી આપવામાં આવી હતી. શહેનશાહી પધરામણી વેળાએ ઘાટ ઉપરનો દેખાવ ઘણોજ ધ્યાન ખેંચનારો થઇ પડ્યો હતો. પ્રિન્સેસ ઘાટે પધારતાં નૌકા સૈન્યના ગાર્ડ ઑનરે માન આપ્યું હતું. રાષ્ટ્રિય ગીત વાગવા માંડ્યું હતું. અંગ્રેજાનો લે. તેમનું હામદાર મંડળ, ૮ મી લખનૌ ડીવીઝન

છે કે તમારી વ્યાપાર કુશળ બુદ્ધિએ જે વિજય મેળવ્યો છે, તેથી આ દેશનો યુવકવર્ગ વેપારને એક વિખ્યાત અને માનવંત ધંધા તરીકે લેખવા વધારે ને વધારે આકર્ષાશે. તમારી માયાળુ ઇચ્છાઓ અને પ્રાર્થનાઓ માટે હું તમારો આભાર માનું છું. અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના કલ્યાણમાં વૃદ્ધિ કરવા માટે અમે સર્વદા અંતઃકરણપૂર્વક પ્રયાસ આદરીશું. અને અમે ઉત્સાહપૂર્વક આશા રાખીએ છીએ કે અમારા વંશ અને અમારી હિંદી પ્રજા વચ્ચે જે ઉમળકાભર્યો પ્રેમ હાલ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તે જેમ જેમ વર્ષો વહેશે તેમ તેમ દૃઢતર થતો જશે.”

આ પ્રમાણે માનપત્રની ક્રિયા સંપૂર્ણ થતાં શહેનશાહી સરઘસ કહાડવામાં આવ્યું હતું. આગળની ગોઠવણ મુજબ, તે વખતે સરઘસના મોખરે ડેપ્યુટી પોલીસ કમીશનર તથા તેની પછવાડે બ્રીટીશ ઘોડેસ્વાર લશ્કરની ૪ ટુકડીઓ બેટરી સાથે ચાલતી હતી. તે બાદ બ્રીગેડીયર જનરલ [illegible] અને તેનો સ્ટાફ, જનરલ [illegible] અને તેનો સ્ટાફ, શહેનશાહી રાજકુમારોનો રસાલો, અને કલકત્તા લાઈટ હોર્સની ટુકડીઓ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. ના. શહેનશાહબાનુનો રથ [illegible] ભાગમાં ચાલતો હતો. રથની પાછળ સોનેરી છત્ર અને [illegible] [illegible]

[illegible]

નવાબી પરિવારને ગોઠી દઈ અર્જનામિયાંએ આવકાર આપ્યો હતો. રેડરોડ ઉપર શહેનશાહી સરઘસ આવી પહોંચ્યા આખું મેદાન લોકોથી આકાર ભરાઈ ગયું હતું. આ જગાએ રસ્તા ઉપર નિશાળોના વીસ હાજર બાળકોની હાજરી ખાસ ધ્યાન ખેંચતી હતી. આ બાળકોએ શહેનશાહી મુગલનાં બાનાર્થે કવિતાઓ ગાઈ હર્ષથી આવકાર આપ્યો હતો. આ બધો વખત શહેનશાહી રેલ બહુ ધીમી ગતિથી ચલાવવામાં આવતો હતો. આ પ્રમાણે સરઘસના આકારમાં ના. શહેનશાહ વિગેરે સરકારી મહેલમાં લંચ વખતે આવી પહોંચ્યા હતા. તે વખતે ત્યાં ના. લોર્ડ હાર્ડિંગ, સર ઓમુરકીમ, એડમીરલ સ્લેડ, વાઈસરોયની કાઉન્સીલના સભ્યો, સર લોરેન્સ જેન્કીન્સ, હાઈકોર્ટના બીજા જડ્જો તથા મોટા સરકારી અમલદારોની ના. શહેનશાહ સાથે ઓળખાણ કરાવવામાં આવી હતી. ફોર્ટ વીલીયમ ઉપર બાદશાહી વાવટો ચઢાવવામાં આવ્યો હતો. આ વખતે ના. શહેનશાહબાનુએ ફીક કસરનો પોશાક ધારણ કર્યો હતો. અને રંગ-બેરંગી ફુલોની ટોપી માથે ધરી ધરી હતી. તે ઉપરાંત હીરા-મોતીના આભૂષણોપર રાજતેજમાં વૃદ્ધિ કરી રહ્યાં હતાં. મહેલમાં પહોંચ્યા પછી કેટલીક સરતો થવાની હતી, પરંતુ ના, શહેનશાહ પધારી શક્યા નહોતાં. સાંજે "ઝુઓલોજીકલ ગાર્ડન્સ-" પ્રાણી વિદ્યાના બાગની, તે નામદારોએ મુલાકાત લીધી હતી. લૉર્ડ હાર્ડીંજ તથા લેડી હાર્ડીંજ પણ તે વખતે સાથેજ હતાં. બાગના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ મી. બી. બાસુ અને આસિ. સુપ્રી. મી. ગંગુલીએ તેઓને સઘળે સ્થળે ફેરવીને પ્રાણીઓની ઓળખ આપી હતી. બગીચામાં તેઓએ જે જોયું તે માટે તથા ખાસ કરીને સિંહના બચ્ચા, વાઘો અને સાપો માટે પોતાનો સંતોષ જાહેર કર્યો હતો.

રવીવાર તા. ૩૧ મી એ ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ સેંટપોલના કેથીડ્રલમાં પ્રાર્થના વેળા હાજર થયાં હતાં. આ વખતે

એટલે મહેલમાંથી દેવળ જતી વખતે ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ ગાડીમાં બેઠક લીધી હતી, તથા રસ્તા ઉપર પોલીસે બંદોબસ્ત રાખ્યો હતો. બીસપ કોપલસ્ટને પ્રાર્થના કરતાં ના. શહેનશાહની મુલાકાતથી દેશમાં ઉપજેલી ખુશાલીનો ધર્મને લગતો ભાગ જણાવ્યો હતો. એજ દિવસે હિંદુ બન્ધુઓએ પણ પોતાના દેવળોમાં સંકીર્ત્તન કરી ના. શહેનશાહી યુગલની દીર્ઘાયુષ્ય તથા સુખ–આબાદી ચાહી હતી. સાંજના ચાર વાગે બીડનસ્કવેરમાં ગૌરાંગ પ્રભુની મૂર્ત્તિ પણ પધરાવવામાં આવી હતી, અને એક શામીયાનો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. પાછલા પહોરે સંકીર્ત્તન કરનારી ટોળીઓ એકઠી થઇ હતી અને જૂદી જૂદી રાગ રાગણીઓમાં, કીર્ત્તનો ગાયાં હતાં. સાંજના પાંચ વાગે લોકોનું એક મોટું ટોળું એકઠું થયું હતું અને કીર્ત્તન કરતું મહોલ્લાઓમાં ફરવા નીકળ્યું હતું. બપોરે ના. શહેનશાહબાનુએ "બોટેનીકલ ગાર્ડન્સ" ઝાડપાનની વિદ્યાના બાગની ખાનગી મુલાકાત લીધી હતી, જ્યારે ના. શહેનશાહે આરામ લીધો હતો. આ આખો દિવસ સરકારી મહેલ આગળ લોકોની ભારે ઠઠ ના. શહેનશાહના દર્શન કરવાને એકઠી થઈ હતી.

તા. ૧ લી ને સોમવારે સવારે ના. શહેનશાહે મેજર જનરલ બ્રાયન મેહોનની સરદારી હેઠળનાં રેગ્યુલર્સ અને વોલંટીયર્સ ટુકડીઓના બનેલા લશ્કરની તપાસ લીધી હતી. આ વખતે સૂર્યના કીરણોની વચ્ચે જુદી જુદી લશ્કરી ટુકડીઓનો દેખાવ ઘણોજ સુંદર તથા મનમોહક લાગતો હતો. ના. શહેનશાહ જ્યારે તપાસ લઇ, ઘોડેસ્વાર થઈ, પોતાના સ્ટાફ સાથે પરેડ ગ્રાઉન્ડ ઉપરથી પસાર થયા ત્યારે આખા લશ્કરે સફસમારી ઓર્ડરમાં હારબંધ ગોઠવાઇ જઇને ના. શહેનશાહ તથા બાનુને માટે ખુશાલીના ત્રણ પોકારો કીધા હતા, તે વખતનો છેવટનો દેખાવ ઘણોજ હેરત પમાડનારો થઇ પડ્યો હતો.

અત્યારે ના. [illegible] હતાં. પોલોગ્રાઉન્ડ ઉપર આવેલા કોર્ટમાં એવી મરજી લેવા [illegible] ઘરે ગોઠી હતી. પોલોની રમતનું ખાસ મેદાનમાં તે નામ[illegible] સરકારી મહેલમાં પાન ક્યાં હતા. ત્યાર પછી તે નામદારે [illegible] ડિસ્ટ્રીક્ટ શ્રી [illegible] રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. તેમની સાથે એક કલાક સુધી હિંદી [illegible] નમુનાનો મોકલ જોયો હતો.

ના. ૨ જી ને મંગળવારે દરબારની કવાયત ના. શહેનશાહે નિહાળી હતી. તે વખતે તેઓશ્રી ઘોડા ઉપર બિરાજ્યા હતા અને તેમની પાછળ સરપસરૂપે મેજર ડેવી, સેનાધિપતિ, ના. ગવર્નર જનરલ, ડયુક ઓફ [illegible] ટેક તથા કેટલાક અમલદારો ઉપરાંત બિકાનેર અને ગ્વાલીયરના મહારાજાઓ, ઓન. મેજર જનરલ પ્રતાપસીંગ અને ત્યાર પછી ના. શહેનશાહબાનુની ગાડી તથા લોર્ડ હાર્ડિંજ અને લેડી હાર્ડિંજ, માર્કવીસ ઓફ ક્રુ, ડેપ્યુટ [illegible] વિગેરેની બાવલા આગળથી કેટલાક અંગરક્ષકો સાથે જતા હતાં દર્શનના રોડ ઉપર થઈને ગયુ હતું. મેદાનમાં આવી પહોંચતાં તે નામદારોને પાદશાહી સલામી આપી આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો. ત્યાર [illegible] તે નામદારે ઘોડા ઉપરથી અને શહેનશાહબાનુએ ગાડીમાં બેઠા [illegible] કવાયત જોઈ હતી. કવાયત પુરી થતાં ૧૦૧ તોપોની સલામતી [illegible] આપવામાં આવી હતી. આ કવાયત માટે નવ હજાર લશ્કરીઓને [illegible] કરવામાં આવ્યા હતા. સૌથી પહેલી હારમાં નાવિક લશ્કર હતુ. [illegible] જુદી રેલવેઓની વોલંટીયર ટુકડીઓ, પલટણો, ઘોડેસ્વારો અને [illegible] પાઓની બંદુકની બિગ્રેડની ટુકડીઓ પણ ગોઠવાઈ ગઈ હતી. લોકોની [illegible] પણ પુષ્કળ મળી હતી. જુદા જુદા બેંડો પણ વાગી રહ્યા હતા.

ના. રાજા અને રાણી સરકારી મહેલમા પાછા ફરવા વિદાય થયાં તે વખતે ના. શહેનશાહ કોટરપોર રોડ ઉપર આવી [illegible]

ત્યાં આગળ પ્રેક્ષકો—દેશીઓની મોટી ઠઠ જામી હતી. એક પહેરાવાળો સીપાહી લોકોને દૂર હઠાવવા પોતાની લાઠી ફેરવતો હતો. એજ વખતે ના. શહેનશાહે પેલા લાઠીવાળાને હાથની ઇસારત કરી તેમ કરતા અટકાવ્યો હતો. તે પહેરેગીરને પોતાની ફરજ બજાવતો જોઈ ના. શહેનશાહે ઉંચો હાથ કરી લાઠી ઉગામવાનું બંધ કરવા કહ્યું હતું. તેથી લોકોના મન ઉપર તેની જબરી અસર થઇ હતી.

બપોરે સરકારી મહેલના કંપાઉંડમાં એક ગાર્ડનપાર્ટી આપવામાં આવી હતી. તેમાં લગભગ ત્રણ હજાર પરોણાઓને આમંત્રવામાં આવ્યા હતા. એ બધાનો કંપાઉંડમાં સમાવેશ થયો હતો. ગ્વાલીયર, બીકાનેર, દરભંગા અને બરદ્વાનના મહારાજાઓએ પણ આ ગાર્ડન-પાર્ટીમાં હાજરી આપી હતી. ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ બપોરથી છેક સાંજ સુધી આ પાર્ટીમાં હાજરી આપી હતી. તે નામદારોની ખિદમતમાં મિસ્ટ્રેસ ઑફ ધી રોબ્સ, માર્કવીસ ક્રુ, ડ્યુક ઑફ ટેક, વિગેરે હાજર રહ્યાં હતાં. પાર્ટીમાં શાંતિ અને ગંભીરતા છવાઇ રહી હતી; અને સંગીત તથા બાગની મધુરતાનો સર્વે ઉપભોગ લેઇ શક્યાં હતાં. સૌથી કરતાં વધારે આશ્ચર્યજનક બનાવ તો એ હતો કે દેશી અમલદારો સાથેની તે નામદારની મુલાકાત, દરમિયાન, તે નામદાર હિંદુસ્તાની ભાષામાં બોલતા હતા.

સાંજના સરકારી મહેલમાં લેવી ભરવામાં આવી હતી. આ દરબારમાં એક હજાર અમલદારો અને ગૃહસ્થોને ના. શહેનશાહ સન્મુખ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. અમલદારોએ [illegible] પોશાક પહેર્યો હતો. ના. શહેનશાહ [illegible] ડ્યુક ઑફ ટેક [illegible]

[illegible]

[illegible] તા. ૭ ડિ. ને બપોરથી [illegible] કલકત્તાના મેદાનમાં પધાર્યા હતા. [illegible] ૧૦ થી [illegible] અને [illegible] ટુકડીઓ [illegible] હતી. [illegible] હતી. જેને ના. [illegible] બાંધ્યો હતો. જ્યારે તે નામદારે [illegible] તે વખતે પણ [illegible] હતો. મેદાનમાં [illegible] ના. [illegible] તથા તેમના [illegible] તે નામદારને [illegible] આપ્યો હતો. મેદાનની [illegible] નિશાન [illegible] વખતે મી. [illegible] નામના [illegible] તે નામદારે [illegible] એક આપ્યો હતો. તે ઉપરાંત ૧૦૦ ગીનીનું એક [illegible] ઇનામ [illegible] તે નામદારે તે વખતે [illegible] કર્યું હતું, આ ઇનામને "[illegible]-કપ" કહેવામાં આવશે. બાદ તે નામદારો રેસ કોર્સની પશ્ચિમ બાજુએ થઈ રેલ્વે થઈ સરકારી મહેલમાં પધાર્યા હતા.

રાત્રે કલકત્તાના મેદાનમાં થયેલા "રોયલ નાઈટ" નામની મશાલોના નાચ અને આતશબાજી વખતે તે નામદારોએ હાજરી આપી હતી. સરકારી મહેલ બહાર એક દરવાજા ઉપર તે નામદારો એક કલાક સુધી જોતાં બેસી રહ્યા હતા. નાચમાં ક્લકત્તાની જુદી જુદી ટુકડીઓએ ભાગ લીધો હતો, અને દેખાવ ઘણો મનોરંજક થઈ પડ્યો હતો. આખું કલકત્તા શહેર તે જોવાને માટે નીકળી પડયું હતું, અને લાખો માણસોની ગીરદી થઈ હતી. રાત્રે સાડાઅગીઆર વાગતા સુધી આ નાચ તથા આતશબાજી ચાલી હતી. લાખો માણસોના આ મેળાવડામાં એક પણ અકસ્માત બન્યો નહોતો.

ના. ૪ થી ને ગુરૂવારે સવારમાં આઠ વાગ્યે ના. પોતાના રસાલા સાથે સુરતના મેદાનમાં ગયા હતા. બપોરના તે શ્રીએ વીકટોરીઆ મેમોરીઅલની મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાં લેફ. ગવ. સર વીલીયમ ડયુક, મેમોરીઅલ કમીટીના ચેરમેન સર રેરીસ ગ્રેહ, શિલ્પશાસ્ત્રી સર વિલિયમ એમર્સન, તથા ધારાસભાના સભાસદો તેમજ બીજાઓએ તે નામદારને આવકાર આપ્યો હતો. ના. શહેન શાહને બાંધકામને લગતા નકશા બતાવવામાં આવ્યા હતા. જે તે નામદારે ઘણા ઉત્સાહથી નિહાળ્યા હતા. તે ઉપરાંત જુની શોધખોળ કરનારા સર વીલીયમ ઇમર્સનને પણ કેટલાક સવાલો પૂછ્યા હતા. તે નામદારે બીલ્ડીંગનો નમુનો પણ તપાસ્યો હતો. આ નમુનામાં મહારાણી વિકટોરીયાનું બાવલું ત્યાં ઉગતા લીલોતરીવાળા વિભાગની વચમાં મુકવાની નામદાર શહેનશાહે ભલામણ કીધી હતી. બાદ જયપુરની પત્થરની ખાણોમાંથી મેમોરીઅલના મકાન માટે આરસપહાણના પત્થર ઉપર કરવામાં આવેલું કોતરકામ પણ તે નામદારે નિહાળ્યું હતું. અત્રે જતી વેળા તે નામદારે એવી યાદ આપી હતી કે બરોબર છ વર્ષ ઉપર એજ વખતે અને એજ કલાકે મેં આ મકાનનો પાયો નાંખ્યો હતો. બાદ નામદાર શહેનશાહે સર્વેનો ઉપકાર માની તથા મકાનના આગળ વધેલા કામકાજ માટે મી. ઇમર્સનને ધન્યવાદ આપી વિદાય થયા હતા. બાદ કલકત્તા મ્યુઝીયમની મુલાકાત લેવામાં આવી હતી; જ્યાં વીકટોરીયા મેમોરીઅલ સંગ્રહસ્થાન તથા કલાનું સંગ્રહસ્થાન તે નામદારોએ જોયું હતું. તે ઉપરાંત આખું મ્યુઝીયમ જોઇ, તે માટે પોતાનો સંતોષ દર્શાવી સરકારી મહેલમાં હંકારી ગયા હતા. ત્રણ વાગે ટોલીગંજ ખાતે ઘોડાઓનું પ્રદર્શન જોવા તે નામદારો પધાર્યા હતા. જ્યાં કલબના સભાસદો તથા હજારો લોકોએ ભારે આવકાર આપ્યો હતો. ના. શહેનશાહે ઘોડાની ટટી કુદવાની રમત આ પ્રસંગે જોઇ હતી;

[illegible]

ના. ૫ મીએ [illegible] કરીને [illegible] ઇસ્ટ [illegible]
[illegible] તથા [illegible] [illegible] અને [illegible] (વિશ્રામ) આપે
મેદાનમાં [illegible] ગયા હતા. [illegible] અને તેઓ ના.
[illegible] સાથે મરાઠી [illegible] ભાષણ પાઠ
ઉપર ગયા હતા. ત્યાં [illegible] ટોપીઓ તે નામદારને આવકાર આપ્યો
હતો. [illegible] નદીમાં "એક્સિસમેરી" નામની સ્ટીમરમાં
બેસી [illegible] ગયા હતા, અને ત્યાં [illegible] ની

મુલાકાત લીધી હતી. સર ડેવીડે તે નામદારો સાથે ફરીને સર્વ વ્યવસ્થા બતાવી હતી; અને સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની પણ મુલાકાત કરાવી હતી. બાદ સર્વ સરકારી મહેલમાં પાછા વળ્યા હતા.

બપોરે મોટો બાદશાહી તમાસો થયો હતો. તે વેળા તે નામદારો સરઘસ રૂપે મેદાનમાં હંકારી ગયા હતા. સરઘસ રસ્તામાં હતું તે દરમીયાન મેદાનમાં એમ્ફીથીએટરમાં નિમંત્રવામાં આવેલા લોકોની ધમાલ ચાલી રહી હતી. ૨॥ વાગતામાં બધા લોકો આવી પોત પોતાના સ્થાને ગોઠવાઇ ગયા હતા. મેદાનની બહાર, એમ્ફીથીએટરમાં શું બને છે, તે પણ જોઈ શકાય નહિં તેટલી દૂરે પણ હજારો બંગાળીઓ ઉભા રહ્યા હતો. થોડીવારમાં તાળીઓ તથા હર્ષ ગર્જનાઓનો પોકાર થઇ રહેતાં ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુના આગમનની વાત ચોતરફ પ્રસરી ગઈ હતી. માથે સોનેરી છત્ર તથા સુરજમુખવાળી ગાડી-માંથી તે નામદારો દમામભરી રીતે ઉતર્યા હતા અને તેજ વખતે નિયમ પ્રમાણે બેંડોએ રાજગીત શરૂ કર્યું હતું. લશ્કરીઓએ હથીઆરો નીચે નમાવ્યા હતા, અને મુર્શીદાબાદના નવાબ, બર્દ્વાનના મહારાજા તથા તમાસાની સત્કાર કમીટીના બીજા ગૃહસ્થોએ તેઓને આવકાર આપ્યો હતો. ખાસ તખ્ત ઉપરના સિંહાસનો ઉપર તે નામદારો વિરાજ્યા ત્યાર બાદ મુર્શીદાબાદના નવાબને તેઓની સમક્ષ રજુ કરવામાં આવ્યા હતા. અને તેમણે બંગાળ, બીહાર, ઓરીસા, આસામ વિગેરે પ્રાંતના લોકો તરફથી એક થાળીમાં મુકીને ૧૦૧ સોના મહોરો તે નામદારો સન્મુખ ધરી હતી. તેને હાથ અડકાડી તે પાછી આપ-વામાં આવી હતી. તમાસાની શરૂઆતમાં નાચનો પ્રથમ દેખાવ રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મોરભંજના મહારાજાના લોકો મુખ્ય હતાં. તેઓ અર્ધ નગ્ન, મોટા પાઘડાવાળા તથા હાથમાં તરવારો લીધી હતી. શરીરે રાખ ચોળી હતી અને ભૂરા જાકીટ તેમજ નાનાં મોતીયાં

પરદેશી હતો. આ નામ મળ્યું જુના વખતનો હતો. અને ૧૮૦૩ માં અમલે આવ્યો, ત્યાં સુધી તે પ્રચલિત હતો. બાદ નવરોજનો વરઘોડો નીકળ્યો હતો. તેમાં ઘોડાઓ તથા ઊંટો હતા, તેમની ઉપર ઝળકાટવાળી અને સુંદર રંગની ઝાલરોવાળા કપડા નાંખવામાં આવ્યા હતાં અને ઉપર નગારા વાગતાં હતાં. બાદ સોનેરી હોદાવાળા હાથીઓની હાર નીકળી હતી. આ હાથીઓ ઉપર સુંદર પોશાકમાં માવતો વાવટાઓ સાથે બેઠા હતા. ત્યાર પછી રણશીંગડાવાળાઓ આવ્યા હતા. અને પછી પ્લાસીના યુદ્ધમાં કલાઇવ સાથે લડનારાઓના પોશાકમાં સજ્જ થયેલાઓ આવ્યા હતા. આ સરઘસમાં પૂર્વની જાહોજલાલીનું તાદૃશ્ય ભાન થતું હતું. આ દેશના પ્રાચીન રાજા-મહારાજાઓ ખુશાલીના પ્રસંગોએ કેવા સરઘસ કહાડતા હતા, અને ગંગા નદીના પ્રદેશવાળા ભાગોમાં રહેતા પ્રાચીન આર્યો કેવા પ્રકારનો ધર્મ તથા ક્રિયાઓ કરતા હતા તેનો ખ્યાલ બહુ ફતેહમંદ રીતે આપવામાં આવ્યો હતો. તે ઉપરાંત ઐતિહાસિક દેખાવો રજુ કરવામાં પણ સારી કાળજી બનાવવામાં આવી હતી; અને તેમાં કોઈ પણ ધર્મનો તફાવત રાખવામાં આવ્યો નહોતો. મહોમેદન રાજાઓના અમલમાં જે પ્રકારની ધામધુમો તથા ક્રિયાઓ થતી, તેનો પણ ચિતાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. હિંદુધર્મના તમાસાઓમાં દશેરાની સ્વારી અને ઓરીસાવાળા નાચે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. રામાયણમાં જે પ્રકારે રામની લંકા ઉપરની ફતેહ વર્ણવી છે તેવા પ્રકારનો આબાદ ચીતાર રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. છેક છેવટે બે હાથીઓ જેને ભોળા હાથીઓના નામથી ઓળખવામાં આવે છે, તે આવ્યા હતા. તેમનાં ઉપરથી, ફકીરોને દાન આપવાના પૈસા ફેંકવામાં આવતા હતા. તે ઉપરાંત હાથીઓની ગાડી તથા કેટલાક ધાર અને કીશનગઢના ઘોડાઓ પોતાના પાછલા પગે ઉભા થઈ નાચતા ચાલતા હતા. આ પ્રમાણે

યુનીવર્સીટીના ઓરડીનરી અને ઓનરરી ફેલોઝને, એ. ડી. કો. તખ્તવાળા દિવાનખાનામાં લેઇ ગયો હતો; અને તે સઘળાઓ તખ્તની બંને બાજુએ ગોઠવાઈ ગયા હતાં. તેમાં ઓ. સર હારકોર્ટ બટલર, ઓ. સર ફ્લીટ ઉડવીલસન, ઓ. સર રોબર્ટ કાર્લાઇલ, ઓ. સૈયદ અલી-ઇમામ, સર લોરેન્સ જેન્કીન્સ, એડવોકેટ જનરલ, સર ગુરૂદાસ બેનરજી તથા તે ઉપરાંત ૨૦૦ ગ્રેજ્યુએટોને, નામદાર શહેનશાહને નમન કરવાની તક આપવામાં આવી હતી. બાદ ગવર્નર જનરલ, ચેન્સેલર તરીકેના જભા સાથે આવી પહોંચતા, યુનીવર્સીટીના વાઇસ ચેન્સેલર સર આસુતોષ મુકરજીએ આવકાર આપ્યો હતો. બરાબર ૧૦ાા વાગે ના. શહેનશાહ, રસાલા સાથે ધીમે પગલે ચાલતાં દીવાનખાનામાં દાખલ થયા હતા. તે વેળા વાઇસરોયના બેંડે રાજગીત લલકારી આવકાર આપ્યો હતો. તે પછી વાઇસ ચેન્સેલર સર આસુતોષ મુકરજી બહાર આવ્યા અને ના. શહેનશાહને નમન કરી આવકારનું માનપત્ર વાંચવાની શરૂઆત કરી હતી. તેમાં ના. શહેનશાહી યુગલને આવકાર આપતાં ગ્રેટબ્રિટનના આભાર તળે હિંદે, પશ્ચિમ તરફનો કેળવણીનો, સાયન્સનો, અને સાહિત્યનો લાભ મેળવ્યો છે, તે માટે ઉપકાર માન્યો હતો. આવા પશ્ચિમ તરફના સુલેહ શાંતિવાળા રાજ્ય સાથે હિંદનું જોડાણ થયું તે માટે પ્રભુનો ઉપકાર માનતાં હિંદી યુનીવર્સીટીઓની ફરજો અને જોખમદારીઓ સંબંધે વિવેચન કર્યું હતું. તેમા ખાસ કરીને એવું જણાવવામાં આવ્યું હતું કે—યુનીવર્સીટીઓ બરાબર ખ્યાલ ધરાવે છે કે દેશની ઉન્નતી અને આબાદી માટે કેળવણી કિંવા જ્ઞાનના માર્ગ ઉપર દેશને લેઈ જવાની, અને તે બાબત ઉપર અંકુશ રાખવાની તેમની ફરજ છે કે જેથી જે બહોળા વિસ્તારવાળી મનઃશક્તિની ખીલવણી એકાએક થવા પામે છે, તેથી યુવકોના મન ઉપર મર્યાદિત જ અસર થવા પામે અને યુવાન વિદ્યાર્થીઓની ઉપર સાંકડા

વિચારોની અસર થવા પામે નહિ; અથવા તો તેઓ એવી નવલાઈઓ પામે નહિ કે જેમ થવાથી જ એક પ્રજા ખરી મહાન્ સ્થિતિ અને ઉચ્ચ હાલતે પહોંચી શકે છે. વ્યવસ્થા, કાયદા તરફ માન, અને સારી રીતભાતનું સંપાદન અથવા નહીં થયેલી સત્તા તરફની વફાદારીની લાગણી ઉત્પન્ન થવા પામે છે. આ પ્રમાણેનું માનપત્ર એક સુંદર રૂપાના કાસ્કેટમાં મૂકીને ના. શહેનશાહને અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું; જે તે નામદારે કૃપાની સાથે સ્વીકાર્યું હતું. આ માનપત્રનો જવાબ વાળતાં ના. શહેનશાહે જણાવ્યું કે છ વર્ષ પૂર્વે કલકત્તા યુનિવર્સીટી પાસેથી ડાક્ટર ઓફ લૉની માનવંતી પદવી મેં સ્વીકારી હતી, એ પ્રસંગનું હું પ્રસન્નતાથી પુનઃ સ્મરણ કરૂં છું. અને હિંદની ઉચ્ચતર કેળવણીમાં મારી ગંભીર અને આતુર રસવૃત્તિ દાખવવાને મને આજે પ્રસંગ મળ્યો છે, તેથી હું પ્રસન્ન થઉં છું.

જેના ઉપર હિંદના ભવિષ્યના કલ્યાણનો આશરો અને આધાર રહે છે એવી યુરોપીયનોની અને હિન્દીવાનોની કેળવણી અને અભિલાષાના ક્રમિક ઉદય અને ઘટનામાં સહાયભૂત થવાને હું હિંદની યુનિવર્સીટીઓ પ્રતિ દૃષ્ટિ કરૂં છું. શિક્ષણનો વિસ્તાર વધારવા અને તેના ધોરણો ઉંચા કરવા સારૂ વખતો વખત હિંદની યુનિવર્સીટીઓએ જે ઉપાયો યોજેલા છે, તે મેં સમભાવથી નિરખ્યા છે.

હજુ ઘણુંએ કરવાનું બાકી રહ્યું છે. કોઈપણ યુનિવર્સીટી જ્યાં સુધી વિજ્ઞાનો અને કળાઓની વિશેષ અગત્યની સઘળી શાખાઓમાં શિક્ષણ આપનારા વિદ્વાનોથી સમૃદ્ધ થયેલી નથી અને શોધખોળના કાર્ય માટે તે પુષ્કળ અનુકૂળતાઓ પુરી પાડતી નથી, ત્યાં સુધી સાધન ભવે તે સંપૂર્ણ હોઇ શકે નહીં. તમારે પ્રાચીન જ્ઞાનનું સંરક્ષણ કરવાનું છે, અને તે સાથે સાથે લાગુ પશ્ચિમના વિજ્ઞાનને આગળ ધારવાનું છે. વળી, તમારે ચારિત્ર્ય બાંધવાનું છે. કારણ કે એના ના જ્ઞાનનું કાંઈ પણ મૂલ્ય થઇ શકતું નથી.

તમો કહો છો કે અમે અમારી મહાન જોખમદારીઓ સમજીએ છીએ. તમારી સમક્ષ પડેલા કાર્યમાં હું તમારી સફળતા ઇચ્છું છું. તમારા ઉચ્ચ આશયો અને તેમને અવિરતપણે અનુસરવાના તમારા પ્રયત્નો ઉચ્ચ રાખજો અને પરમેશ્વરની કૃપાથી તમો તેમાં સફળ થશો.

છ વર્ષ પહેલાં મેં ઇંગ્લાંડથી હિંદમાં સમભાવનો સંદેશો પાઠવ્યો હતો. આજે હું તમને " આશા " નો મુદ્રા લેખ આપું છું. દરેક દિશામાં હું નવા જીવનનાં ચિન્હો અને જાગૃતિઓ જોઉં છું. કેળવણીથી તમે એ કરતાં પણ ઉચ્ચતર અને વિશેષ સારી આશાઓ બાંધશો.

મારી આજ્ઞાથી એવો સંદેશો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો કે મારા ગવર્નર જનરલ અને તેમનું મંત્રીમંડળ હિંદમાં કેળવણીના વિસ્તાર અને સુધારણા માટે વિશાળ રકમો કાઢશે. સમગ્ર દેશમાં નિશાળો અને પાઠશાળાઓની ગુંથણી પ્રસરે અને તેમાંથી ઉદ્યોગ અને ખેતીવાડીમાં તથા જીવનના સર્વ વ્યવહારોમાં પોતાનું સત્વ ટકાવી શકે એવા પુરૂષાર્થી અને ઉપયોગી નગરવાસીઓ ઉત્પન્ન થાય એવી મારી ઇચ્છા છે; અને મારી હિંદી પ્રજાઓનાં ગૃહો ઉજ્વલ થાય, જ્ઞાનના પ્રસારથી તેમના શ્રમમાં મીઠાશ આવે અને તેને અનુસરનારી વિચારની, સુખચેનની અને આરોગ્યની ઉચ્ચતર સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે એવી પણ મારી ઇચ્છા છે. કેળવણી દ્વારાજ મારી એ ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે તથા હિંદમાં કેળવણીનું કાર્ય સદા મારા હૃદય સમીપ વિશેષ નિકટ રહેશે.

મારી [illegible]

આખે રસ્તે લોકોનાં ગંજાવર ટોળાંઓએ ખરી ખુશાલી અને ભક્તિથી તે નામદારોને વધાવી લીધાં હતાં. મોટા સરકારી અમલદારો, સરઘસ નીકળે તે પહેલાં સરકારી મહેલમાં હાજર થઇ ગયા હતા. કલકત્તા ખાતે પધારેલા રાજા મહારાજાઓને પણ આમંત્રણ મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા, તેથી ૧૧।। વાગે સરઘસ પ્રીન્સેસ ઘાટ ઉપર જઈ પહોંચ્યું તે વારે જાણીતા મંડળના પ્રતિનીધીઓ, બંગાળાના દેશી રાજાઓ તથા પરદેશી કોન્સલો પણ એકત્ર થયા હતા. ગાડીમાંથી તે નામદારો પ્રિન્સેસ ઘાટ ઉપર ઉતર્યા કે તુરતજ ઓ. મી. સલેકે ના. શહેનશાહની આગળ આવી, બંગાળની ધારાસભાના સભ્યો તરફનું માનપત્ર વાંચી સંભળાવ્યું હતું. જેમાં હિંદુસ્તાનની બાદશાહી મુલાકાતના પરિણામ સંબંધે વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું, અને ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુ ફરીથી હિંદુસ્તાનની મુલાકાતે આવે એવી આશા દર્શાવવામાં આવી હતી. આ માનપત્રનો ઉત્તર આપતાં ના. શહેનશાહે જણાવ્યું કેઃ—

"તમારા માનપત્રનાં વચનોથી શહેનશાહબાનુ અને મારી ઉપર ઉંડી અસર થવા પામી છે; અને એ વચનો કાંઇ ખાલી શબ્દો નથી. અમારા અહીં આગમન સમયે અમને અપાયેલા ઉત્સાહ પૂર્ણ આવકારથી અને દરેક દરેક સ્થળે અમને વધાવી લેવામાં દેખાડેલા સ્નેહાળ ઉભરાથી તથા કલકત્તાના અને તેની આસપાસના સઘળા લોકના વર્ગોના આનંદથી, પુષ્કળ અને સ્પષ્ટ રીતે એ વચનો પુરવાર થયેલાં છે. અમારા જીવનના અવશેષ સુધી અમે આ પસાર કરેલા આઠ દિવસોનો ઉત્તેજક અનુભવ, અભિમાન અને સદ્ભાવની વૃત્તિથી સંસ્મરીશું. તમારી રાજ્યધાનીમાં અમારા આગમનના પ્રસંગે અમને જે આતુર હૃદયનો આવકાર મળ્યો છે, તેનું અને આ ઇલાકાના સઘળા ભાગોમાંથી મારી રાજ્યગાદી અને જાત તરફ પોતાની રાજ્યનિષ્ઠા

અને અભિનંદનપત્રોને જે ઉંચું અને સન્માનપૂર્વક [illegible] મળ્યાં હતાં તેમના કંઈનનું અમે સ્વાગત કરીયું. અને ઉત્સવનિમિત્ત તથા તેઓની જે ભાવનાની મુલાકાતીઓ, પ્રધાન ઠેકાણે સંપૂર્ણ તથા પ્રૌઢ-ગામના સમય વિસ્તારમાં તમારી મુલાકાતી જેવું પ્રજાના સામાન્ય હરખની માગણીનું પ્રતિબિંબ માટે છે, જેની જે આશીષો તમે તમારા માનપત્રમાં આપેલી છે, તેથી મને સંતોષ થયો છે.

તેમ અમારા પ્રવાસને ઉજ્વળ માટે જે આશ્ચર્યકારક તમાશા, અને મનરંજનમાન દેખાવોની વ્યવસ્થા આપની જાતી સરભરાની કરેલામાં આવી હતી, અને અમરમાં મુકામ હતી તે અમે વિસરીશું નહીં.

છુટા પડવાને સમયે " પોતાના ઉમરાવ હતો પ્રેમ અને આ-ભાર " ની અપીલ બંગાળાના લોકો અમને આપે છે. ખાત્રી રાખજો કે શહેનશાહ બાનુ અને હું અમારે તથા અમારી પ્રજા માટે એથી કોઈ વિશેષ કીમતી ચીજની માગણી કરતાં નથી. અમે અમારી સાથે તેમની પાસે એક અમૂલ્ય વારસા તરીકે સ્નેહની લાગણી રાખવા માટે એ અપીલ લેઇ જઈએ છીએ.

અમારાં હૃદયો એટલાં બધાં આભારથી પૂર્ણ છે કે અમને આ-વકાર આપવાને અને તમારી વચ્ચે દેશમાં જે અમે હોઇએ એવો અમને અનુભવ કરવાને તમે જે સઘળું કર્યું છે તે માટે સંપૂર્ણ રીતે અમે આભાર દર્શાવી શકતાં નથી તમને છેલ્લી સલામ કરતાં શહેન-શાહબાનુ અને હું આતુરતાથી પ્રભુ પાસે એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે બંગાળાની અમારી પ્રજા તે ગમે તે કોમ કે ધર્મની હોય; પણ સમભાવ અને બંધુપ્રેમનાં બંધનોથી એકત્ર જોડાઈ જાઓ. અને પ્રભુની અમીદૃષ્ટિ તળે પોતાના સામાન્ય સુખ, સંતોષ અને સર્વમાન્ય કલ્યા-ણની ઉન્નતિ માટે સદા પ્રયત્ન કરો!"

ત્યાર બાદ તે નામદારો સ્ટીમર " હાઉરા " ઉપર ગયાં હતાં અને સ્ટીમર ધીમે ધીમે લોકોના હર્ષના પોકારો વચ્ચે ચાલવા લાગી

હતી. ગંગા નદી ઓળંગીને સ્ટીમરે હાઉરાના રેલવે સ્ટેશન પાસે લંગર નાંખ્યું હતું અને ત્યાંથી નામદાર શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુ ટ્રેનમાં દાખલ થયાં હતાં. આ પ્રસંગે રિવાજ મુજબ લશ્કરી ટુકડીઓએ તથા તોપોએ સલામતીનું માન આપ્યું હતું. બાદશાહી ટ્રેન નાગપુર તરફ થઈને મુંબઈ જવા માટે ૧૨-૪૦ કલાકે ઉપડી ગઈ હતી. તે નામદારોની સાથે વિલાયતથી જે પાર્ટી આવી હતી તે પણ એ નામવરો સાથે જ વિદાય થઈ હતી. હિંદુસ્તાન ખાતેના ના. શહેનશાહના એ-ડી-કોં નામદાર ગ્વાલીયર, બીકાનેર અને ઇડરના મહારાજાઓ, તે નામદારોની રૂખસદ લીધી હતી. ના. ગવર્નર જનરલ તથા [illegible] પોતાના રસાલા સાથે ઈ. આઇ. રેલવેના માર્ગે થઈને મુંબઈ જવા માટે ૧૨-૪૦ કલાકે ખાસ ટ્રેનમાં ઉપડી ગયા હતા. [illegible] બપોરે તે નામદારો પોતાના [illegible] [illegible] સાથે ૨. કલાકે નાગપુર સ્ટેશને આવી પહોંચ્યાં હતાં. ટ્રેનમાંથી ઉતરતાં તે નામદારે ચીફ કમીશનર, નાગપુરના લોર્ડ બીશપ, અને જબલપુર ડીવીઝનના [illegible] આદરમાન આપ્યો હતો. ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ [illegible] મુલાકાત લીધી હતી અને [illegible] કલાકે સ્ટેશન ઉપર પધાર્યાં હતાં અને ત્યાંથી મુંબઈ જવા વિદાય થયાં હતાં.

૯.

શહેનશાહી વિદાયગીરી.

[illegible]

કર્યાં હતા, તે નામદારો હીંદનો દીલોજાનો બરો આવકાર લેઈ તા. ૧૦ મી ને જાન્યુઆરીના દિવસે મુંબાઈ બંદરનો કિનારો છોડી ગયા હતા. આનંદના બાદશાહ જ્યોર્જ અને શાહબાનુ મેરી પોતાની સાથે ત્રીસ કરોડ હીંદીવાનોના અંતઃકરણની આશિશ લેઈને સીધાવ્યાં! તે નામદારોનો કીનારાથી જુદા પડતી વખતનો દેખાવ પ્રેક્ષકોની દૃષ્ટિ સ-મીપમાંથી કદાપિ વિસરી જવાય તેવો નહોતો. પહેલાના સત્કારો કરતાં આ વિદાયગીરી પ્રસંગનો સત્કાર ઘણી અદ્ભુત રીતે જુદો પડી જતો હતો. આ વખતના છેલ્લા સત્કારમાં, એક ચોક્કસ પ્રકારના શોકની છાયા ખુલ્લી રીતે પ્રતીત થતી હતી; એક બહોળા કુટુંબના માતપીતા, જેમ પુત્ર પરિવારથી વિયોગ પામતા દુભાય, તેવો કોઈક પ્રસંગ આ વેળાએ નજરે પડતો હતો. મુંબઈની પ્રજામાં જેમ આ છાયા જણાતી હતી, તેમ ના. શાહેનશાહી જોડાના મુખ ઉપર પણ એવાં ચિન્હો જણાતાં હતાં. એટલુંજ નહીં પણ ના. શાહેનશાહબાનુ મેરીની આંખો-માંથી, એપોલો બંદર પર વાત્સલ્યભાવનાં આંસુઓ પડતાં અનેકોએ જોયાં હતાં. આ બધા દેખાવ ઉપરથી ખુલ્લી રીતે પ્રતીત થતું કે હીંદ પ્રજાની ઉચ્ચ પ્રકારની રાજ્યનિષ્ઠા તથા ભક્તિએ ના. શાહેનશાહી યુગલ ઉપર અજાયબ ઉંડી અસર કરી હતી: આગલા બાદશાહો જ્યારે તલવારની ધારથી મુલક જીતવામાં નિમગ્ન હતાં, ત્યારે અત્યારના આપણા પ્રતાપી શાહની અમરત્વ ફળ તરફ ભાવ-ભક્તિ અને શુભ આશિષ આપી, આશા અને વિશ્વાસના મુદ્રા લેખો અર્પણ કરી, પ્ર-જાના અંતઃકરણોને જીતી પોતાના સ્વદેશ જવાને વિદાય થયા હતા.

વિદાયગીરીના દિવસે મધ્યાહ્નથીજ લોકોની મેદનીથી મુંબઈ શહેર ઉભરાતું રહ્યું હતું. [illegible] મુંબઈની પ્રજાનો મોટો ભાગ, [illegible] એપોલોબંદર [illegible]

ફેરે! પૃથ્વીના ગોળાનાં બીજા ભાગોમાંની મારી લાખો પ્રજાઓના લાભો અને કલ્યાણની પેઠે, તેમના હિંદીવાનોના લાભો અને કલ્યાણ અમારી સમીપ રહેશે અને તેટલાંજ વહાલાં થશે. (હર્ષ ગર્જના.)

અમને આટલા બધા સર્વ સાધારણપણાથી સત્ય હૃદયનો જે આવકાર આપવામાં આવ્યો છે, તેમાં સઘળા વર્ગો અને ધર્મોનાં માણસો કેટલાં બધાં એકત્ર થયેલાં છે, એ જાણીને મને અત્યંત ઊંડો સંતોષ થયો છે. તેમના જાહેર તથા ખાનગી જીવનોના નિત્યનાં સંબંધો ભવિષ્યમાં એવીજ એકતા અને એક રાગથી ચાલે, એ શું સંભવિત નથી? (હર્ષ ગર્જના) આ હેતુ–સંપાદન ખરેખર હિંદના અમારા પ્રવાસનું શુભમય પરિણામ થશે.

અમને અમારા આગમન અને નિર્ગમન સમયે આટલો બધો નિખાલસ આવકાર આપનાર તમને, મુંબઈના પ્રતિનિધિઓને, [illegible]

[illegible] "

[illegible]

ઉંચે ડોક સુધી હાથ નમાવી નમસ્કાર કરતા હતા. અને યુરોપીયનો પાઘડી ડોકું નમાવી સલામી ભરતા હતા. ધારાસભાના સઘળા સભાસદો જ્યારે પોતાના પોશાકમાં સજ્જ થયા હતા ત્યારે એકલા વગેરહ સભાસદો ઓન. સરદાર મોદી જમાપીછોડીના ફુલડ્રેસમાં પધાર્યા હતા. તેમની પછી ના. વડા જજ્જ નમન કરવાને આવ્યા હતા અને લૉર્ડ બીશપની સાથે ના. શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ હસ્ત ધુનન કર્યું હતું. બાદ દેશી રાજવંશીઓની ઓળખ કરાવવામાં આવી હતી. પ્રથમ કોલ્હાપુર, અને બુંદીકોટાના મહારાજાઓએ પોતાની તરવાર ના. શહેનશાહના પગ આગળ મુકી. તે નામદારને અને તે પછી શહેનશાહબાનુને નમન કીધું હતું. તે થઇ રહેતાં શહેનશાહ તથા શહેનશાહબાનુએ તેમની સાથે શેકહેન્ડ કરી તેમને માન આપ્યું હતું. આ પછી મહોમેદન ઢબમાં—કીનખાબના પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ભોપાલનાં બેગમ સાહેબ તખ્ત પાસે હાજર થયાં હતાં. પરોણાઓએ તેમને તાળીઓના નાદથી વધાવી લીધાં હતાં. બેગમસાહેબે મ્હોં ઉપર બુરખો નાંખ્યો હતો. ના. શહેનશાહે તેમની સાથે શેકહેન્ડ કર્યું હતું અને કુશળતા પુછી હતી. તે પછી ના. શહેનશાહબાનુએ પોતાના તખ્તના સ્થાનથી બે પગથીઆં નીચે ઉતરી આવી બેગમ સાથે શેકહેન્ડ કર્યું હતું અને થોડો વખત હાથ પકડી રાખી કેટલીક વાતચીત કરી હતી. આ નમનની ક્રિયા પૂર્ણ થતાં લેડી સેમ્બે નમન કરી ના. શહેનશાહબાનુને હર્ષનાદ વચ્ચે ફુલનો તોરો અર્પણ કર્યો હતો. બાદ લોકોની ભારે હર્ષ ગર્જના વચ્ચે બાદશાહી યુગલ તખ્ત ઉપરથી ઉતરીને મંડપને છેડે બહાર એમ્ફીથીએટરની સામે આવી ઉભું રહ્યું હતું. અહીં જણાવવું જરૂરનું થઈ પડશે કે ના. શહેનશાહ પધાર્યા તે વખતે મ્યુનીશીપાલીટી તરફનું માનપત્ર જેમ એમ્ફીથીએટરમાં હજારો લોકો હાજરી આપી શકે તે સ્થળે આપવામાં આવ્યું હતું, તેમ આ વિદાય

આગતા સ્વાગતા કરી હતી તેઓને પણ ના. શહેનશાહ બાનુએ રી. સી. ઓ. નો ખેતાબ એનાયત કીધો હતો. ના. શહેનશાહ આગબોટ–મદીના ઉપર સીધાર્યા તે પછી નામદાર મહારાણીને આગબોટ ઉપર બોલાવવામાં આવ્યાં હતાં તેથી તેઓ પોતાના સરદારો સાથે હાજર થયાં હતાં.

સાંજે ૭ વાગતાં મદીના સ્ટીમર બાદશાહી યુગલને લઇ ઉપડી ગઇ હતી. સ્ટીમ બપોરથી તૈયાર રાખવામાં આવી હતી. મદીના સાથેના ચાર મોટાં લડાયક બારકસો મદીના સ્ટીમરની આગળ ગોઠવાઈ ગયા હતા. સઘળા બારકસો અને મનવારોએ વાવટા- તોરણોનો શણગાર સજ્યો હતો. સાડા પાંચ વાગતાં ધુંગળામાંથી વિશેષ ધુમાડો બહાર નીકળવા લાગ્યો હતો અને તેથી એપોલોથી તે બેલાર્ડપીયર સુધીનું આકાશ જાણે કાળું ધુમ્મસમય બની ગયું હોય તેમ લાગી આવતું હતું. વચમાં મદીના અને તેના એસકોર્ટ વચ્ચે ચાલતા વાયરલેસ સંદેશાના ચમકારાઓ પણ થતાં હતાં. ૭ વાગતાં સ્ટીમર ધીમે ધીમે ચાલવા લાગી, કીનારાની બેટરી ઉપરથી તોપોની સલામતી આપવામાં આવી અને અર્ધા કલાકમાં તો સ્ટીમર દ્રષ્ટિમર્યાદામાંથી અદ્રશ્ય થઇ ગઇ !

વિદાય થતી વખતે નામદાર શહેનશાહે પોતાની મુસાફરી સંબંધીનો સંતોષ જણાવવાને નીચલો તાર હિંદના વડા પ્રધાન મી. આગબોટ ઉપર બેસી આપ્યો હતો—

« હિંદુસ્તાન છોડીને [illegible] લહેરની અંદર અમો પાછા વળીએ તે પહેલાં મારી ખાત્રી છે કે મારી મુલાકાતના [illegible] તમો આપણે ખુશી થશો કે મારી સઘળી મોટી આશાઓ [illegible] થવા પામી છે અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતાં [illegible] થઇ છે. [illegible] [illegible]

વગેરે પ્રસંગ પ્રસંગે કાઢવામાં આવેલ જાહેરનામાં આવ્યાં છે. મુંબઈ, દિલ્હી, અને કલકત્તામાં તેમ થયું છે એટલુંજ નહીં પણ કહેવાને મારું મન તે થાય છે કે જે જે ભાગોમાં ગયાં હતાં ત્યાં અમારી તેવી ઉમેદ બર આવી છે. મજહબ, વર્ગ, વર્ણ અને પક્ષના ભેદભાવ વગર અને પ્રેમના અમુક ચિન્હો સાથે અમોને આવકાર આપવાને એક બીજા ઉપર એકઠા થયા છે. દિલ્હી દરબારનો જે મહાન બનાવ ઉભો કરવામાં આવ્યો છે, તે ડહાપણ ભરેલા અને દીર્ઘદ્રષ્ટિથી વિચાર ગોઠવીને કરેલી ગોઠવણોને આભારી છે; કે જે ગોઠવણો વાઇસરોય અને તેમના હાથ નીચે કામ બજાવનારાઓના અથાગ શ્રમથી ફતેહમંદ રીતે પાર ઉતારવામાં આવી હતી. વાઇસરોયની ખુશનુમા મુલાકાતના દરમીયાન અમારાં સુખ, સગવડ અને મોજને ખાતર આખું હિંદુસ્તાન જેટલું પણ તેનાથી બની શકે તેટલું બજાવવાને એકત્ર થઈ ગયું હતું. મને ખુશાલી ઉપજે છે કે મારા અને ઇંગ્લાંડ બહારની મારી પ્રજા વચ્ચેના પરસ્પર વિશ્વાસને લીધેજ હું મારા હૃદયની આશાઓ પાર ઉતારવાને શક્તિમાન થયો છું. વખતના વહેવા સાથે અમારી મુલાકાતથી હિંદુસ્તાન અને સામાન્ય રીતે આખી શહેનશાહતને નક્કર લાભ થયેલો માલૂમ થાય તો મારા આ સંતોષમાં મોટો વધારો થવા પામશે.”

૯.

ના. ગાયકવાડ સરકારનું અવિધિએ નમન.

દિલ્હી દરબારના આનંદદાયક પ્રસંગે એક દુઃખદાયક ચર્ચા બહાર આવી હતી, આ ચર્ચા વડોદરાના શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારના તા. ૧૨ મી ડીસેમ્બર વેળાના રાજ્યારોહણ પ્રસંગેના નમનને લેઇને ઉદ્‌ભવી હતી. તે નામદારે, એમ કહેવાય છે કે જે વિધિ પ્રમાણે કરવું-

જોઇએ, તે પ્રમાણે કર્યું નહોતું આથી પ્રથમ સહેજ ચકચાર અને પછી લંડન "ટાઇમ્સ" વિગેરે પત્રોના પ્રભાવે કાગનો વાઘ બન્યો હતો. ના. ગાયકવાડે પોતાના નમન વિષેની ટીકાઓ સાંભળતા વાર [illegible] નિખાલસ ખુલાસો ના. વાઇસરૉયને આ પ્રમાણે લખી વાળ્યો હતો જે નામદાર સરકારે કબુલ પણ રાખ્યો હતોઃ—

વહાલા લોર્ડ હાર્ડીંજ—મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે ના. શહેનશાહને મેં જે રીતે નમન કર્યું છે તે માટે નાપસંદગી ભરી ચર્ચા થવા પામી છે. આ સંબંધમાં જે બન્યું છે તે હું નીચે મુજબ જણાવું છું. હું ખાત્રી આપું છું કે ના. શહેનશાહનું અપમાન કરવાનું મેં ધાર્યું નહોતું અને ધારીશ પણ નહીં. બ્રીટીશ રાજ્ય તથા તે નામદાર તરફથી મારી વફાદારી માટે શક ઉપજવા જેવું હું કદી કરું નહીં. એમ જણાવવામાં આવે છે કે સિંહાસન સન્મુખ જતાં તથા ત્યાંથી પાછા ફરતાં નક્કી કરાયેલી રીતીઓ પ્રમાણે હું વર્તો નહોતો. જો તે ખરૂં હોય તો તે નામદારને જોવાથી થયેલા ગભરાટને તથા કંપારીને આભારી હતું. મારી પહેલાં ફક્ત એકજ દેશી રાજા—નિઝામે નમન કર્યું હતું અને બીજાઓને નમન કરતાં જોવાની મને તક મળી નહોતી. વળી નિઝામે કેમ નમન કર્યું તે મેં ગભરાટમાં [illegible] જોયું નહોતું. હું [illegible] પાછો ફર્યો અને મારે ક્યાં [illegible] જવાનું છે, તે મેં પુછ્યું. જે પગથીઆં દ્વારા [illegible] ઉપરથી જ હું ઉતર્યો [illegible] મારો [illegible] હતો. [illegible] મને જણાવવામાં આવે છે કે મેં તેમ કર્યું નહોતું. [illegible] [illegible] [illegible] (about the [illegible]) [illegible] reception by His Imperial Majesty) [illegible]

પણ એ મહાન કામ સંપૂર્ણ થતાં હજી એકાદ વર્ષ યા વધુ વખત લાગશે. આ મહાન કામથી મુંબઇને તેના ઝડપથી વધ્યા જતા વેપાર માટે એક વધારાની ગોદી મળવા ઉપરાંત ઇંગ્લીશ મેલ લાવ-લઇજા કરવાના બારા તરીકેના તેના અગત્યના મોભા માટે છેલ્લામાં છેલ્લી જરૂરની હાજત પુરી પડશે.

મુંબઇ તેના ભપકાભર્યા બંદરો સાથે એક મોટું બંદર ગણાય છે. અને વખત જતાં તેની લાગવગ તથા અગત્ય વધતી જશે. ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ ના. વીલીયમ ૪ થાના રાજ્યઅમલ દરમીયાન ૧૮૩૬ ના સપ્ટેમ્બરમાં સ્થપાઇ હતી, એટલે તે ૭૫ વર્ષ ઉપરથી હૈયાતીમાં છે. ૧૮૭૦ ના માર્ચ માસમાં ના. ડયુક ઓફ એડીનબર્ગને એક માનપત્ર એનાયત કરવાનું માન મળ્યું હતું, અને માત્ર થોડા વર્ષ ઉપર ૧૮૮૬ થી ૧૮૯૦ સુધી મુંબઇના સરકારના વડા તરીકેના ઓહ્દા દરમીયાન ના. ડયુક અને ડચેસ ઓફ કોનોટ અમારી વચ્ચે રહ્યા હતા.

ના. ડયુક ઓફ એડીનબરો મુંબઇમાં આવી ગયા પછી મોટા ફેરફારો થયા છે. વસ્તીમાં ૫૦ ટકાનો વધારો થયો છે, અને હાલ તે દશ લાખની [illegible] છે. [illegible] ૨૨૦૦ ઉપરથી વધીને ૫૨,૦૦૦ ઉપર ગઇ છે. અને હાલ મુંબઇના ટાપુમાં ૮૯ રૂની મીલો છે, તેમાં ૧૦૦,૦૦૦ માણસો કામ કરે છે. જ્યારે ૧૮૭૦ માં ૧૦ મીલોમાં [illegible] [illegible] ૧૮૭૦ [illegible] માં [illegible]

[illegible]

[illegible]

ના. [illegible] જુએ છે. કારણ કે તે આખરે [illegible] આમ કરે છે, જેમકે [illegible] અને [illegible] જુએ છે, અને એ ઉમદા ગુણો આ દેશની પ્રજાને [illegible] જણાઇ આવ્યા છે. આપની ઉદારતા, [illegible] અને આપનો પ્રકાશ [illegible] હાથ લેઇ [illegible] ગુજરાતી આપનું રાજ્ય ચિરંજીવ અને આબાદીભર્યું નીવડો એવી પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

૧૧.

મુંબઈનું પ્રદર્શન.

ના. શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જની પધરામણીના સ્મરણમાં મુંબઇ ખાતે એક ગંજાવર પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રદર્શન પાછળ રૂપીયા ૨ થી ૮ લાખ સુધીનો ભોગ આપવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મોજશોખ તથા બીજા કેટલાક ઉપયોગી સાહિત્યો પણ રજુ કરવામાં આવ્યાં હતાં. મુખ્યત્વે કરીને જુદા જુદા દેખાવોની સંખ્યા ૨૮ની થઇ હતી આ દેખાવોમાં—૧ હિમાલયન રેલવે, ૨ વિન્ગીઠ પારો, ૩ ગોળ ફરતી કરોળીઆની જાળ, ૪ જોય વ્હીલ, ૫ હાઉસ

મથી ઉત્પન્ન થવા પામ્યું છે, તે મી૦ વોર્ડલો મીલ્ને છે. અને અને શરીરમાં આટલા બધા સુંદર બાલકનું માથું બુદ્ધિવિષયક ખી વણીઓ માટે એટલું બધું મજબુત હતું, કે તે માટે પોતાની સે અર્પણ કરવાને ઘણા ઉપપિતા અને ઉપમાતાઓએ ઉલટ દેખાડી હ તેને ધવડાવવાનું તથા ધાવણ છોડવવાનું કામ ધાત્રી વીટ્ટે કરેલું જનરલ સ્વોન અને કેપ્ટન વિન્ટલેએ તેને સંગીત અને કસરતશાળી શિક્ષણ આપેલું છે. જોન હુએટે તે માટેનાં સાધનો દુર દેશાવરથ આણેલાં છે. કળા અને કારીગરી સંબંધી કાર્ય મી૦ નરોતમ મોરાર ગોકુળદાસે ઉઠાવેલું છે.

પરંતુ સૌથી વિશેષ મુસ્કેલીનું કામ સેક્રેટરીઓ હેગ બ્રાઉન તથ ફીરોજ શેઠનાએ કરેલું છે. ગણીતશાસ્ત્રની ચોકસાઇથી તેમણે સ ગણત્રી કરેલી છે. સર્વ કાર્ય ઉપર તેમણે દેખરેખ રાખેલી છે. તથ એક અંગને ભોગે બીજું અંગ વિશેષ ખીલી ન જાય તેની સંભાળ લીધેલી છે. મુંબઇમાં આવા પાયા ઉપર કદી પણ પ્રદર્શનની યોજના થયેલી નથી. અને જો તે સફળ થશે, તો તેનું માન ઉત્સાહશીલ સ્વયં સેવકોનેજ ઘટે છે. તેમણે લશ્કરી નિયમિતપણાથી એક એક સાથે હળીમળીને કાર્ય કરેલું છે. લગભગ ત્રણ માસથી અને ખાસ કરીને બે માસથી તેઓ રાત દિવસ અહીં નિરંતર પરિશ્રમમાં રહેલા છે. જોકે મુંબઇના પ્રદર્શનનો વિચાર, યોજના અને વ્યવસ્થામાં જો કે મારા મિત્રો મી. નરોત્તમ, શેઠના અને બીજાઓએ મને મદદ આપેલી છે, તથાપિ તે તદ્દન [illegible] છે. સ્વયંસેવકોએ કર્તવ્યની દ્રષ્ટિથી અને નહિ કે માન કે પઇસાની દ્રષ્ટિથી આ કાર્ય ઉઠાવેલું છે. જ્યારે મારે દેશ બાંધવો સમભાવ માટે આતુરતા દર્શાવ્યા કરે છે, ત્યારે તેમને મારે કહેવું જોઇએ, કે આ [illegible], અમુલ્ય, [illegible] તમારી [illegible] સમભાવ માટે આતુરતા [illegible] છે. [illegible] સેક્રેટરી મી. વોર્ડલો મીલ્નેએ આભાર [illegible] [illegible].

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ગુજરાતી [illegible]

[illegible] કરે, [illegible]

કરો, તેમાં ગુજરાતી ભાત ઉપજાવે [illegible] કરે, [illegible]

કરી [illegible] ફેરફાર [illegible]

વિચારમાં ફેરફારો કરવા પડ્યા છે, [illegible]

નહી, તેમ ઘણી મુશ્કેલ રચનામાં પાણી ભાવ જેવાં પૂર્ણ [illegible]

જાહેર પ્રશ્નને માટે અખતરાઓમાં અને કોઈ દિવસ નહી થાય જો તેમ

અજાણતાં, આખરે આપ નામદારની નજર લાગી મહાપ્રતિભાઓની

આપણી મહાશયતાથી, તેમજ ડીરેક્ટરોની સાહ્યતાથી અમને આ

રચના મળ્યું; પરંતુ તેના અનેક સામાનો તેનો પ્રેરણા ઉપયોગ કરવા

માટે હતું મુખ્ય ફિલ્મો ગમ્મત ખૂબ કરવાના મૂળના વિચારને ઘણી

રીતે ફેરવવાની અમને જરૂર પડી. રચના ખાસપણાથી જેમ પાણીના

દેખાવો પડના મુકવામાં આવ્યા, તેમ બીજી રીતે અગાઉ ધાર્યું ન હતું

તેના કરતાં પણ બીજી દિશામાં રમન ગમન અને મોજમજાના વિ-

ભાગને ખીલવી શક્યા છે. મુખ્યનો જુનો કીસ્સો, હતું કોટન મીન,

ગયગેટ, એપેસોગેટ, વગેરેના દેખાવના અમુક ભાગનેજ બનાવવાને

અમે શક્તિવાન થયા છીએ; પણ તે સર્વેની રચનામાં બની શકે તેમ

હતું તેટલે દરજ્જે ચોક્કસ થવાનો અમે પ્રયત્ન કરેલો છે અને અમને

એવી આશા છે કે ઘટાડેલા પ્રમાણમાં પણ જુના મુખ્યનું પ્રદર્શન

પ્રેક્ષકોને વિશેષ રસિક થઈ પડશે.

સંકળાઇ રહે એવાં જ્વલંત સ્મરણો પુરાં પાડી શકાય એવા દેખાવો પુરા પાડીને આપણે લોકોનાં જીવન આનંદિત કરવાં જોઇએ, તથા આપણે સૌથી વિશેષ ગરીબોને પણ સામાન્ય હર્ષને પ્રસંગે વિસારી દેવા નહીં જોઇએ. અત્યારે જે પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાને આપણે મળ્યા છીએ, તે ખરેખર અનેક હજારો લોકોને મોજમજાહ, રમત-ગમત, રસિક દેખાવો અને તે સાથે બોધ પણ પુરા પાડશે; અને દર-બારને દિવસે આપણા વિશેષ માનનીય શેરીફે મુંબઈની કોમોના સૌથી વિશેષ ગરીબ લોકોને ખાણું આપવાની ગોઠવણ કરી છે તથા સમગ્ર ઇલાકામાં લોકસમૂહને આનંદ આપવાને તથા રાજવંશી મુલાકાત એ જેનું ચિન્હ છે એવા માયાભર્યા સ્નેહની લાગણી તેમ-નામાં પ્રસારવાને સઘળી તૈયારીઓ ચાલી રહેલી છે.

જુનું અને હાલનું મુંબઇ.

ટાઉન હોલમાં મંડળી ભરાયાને ઘણો વખત થઈ ગયો છે અને તે દરમ્યાન અનેક લોકોએ શ્રમ અને આત્મભોગપૂર્વક કાર્ય ઉઠાવેલું છે. આપણા સુંદર શહેરને યોગ્ય થઇ પડે એવો આવકાર નામદાર શહેનશાહ અને શહેનશાહ રાણીને આપવામાં તથા આપણા શેહેરીઓ-ની અંતઃકરણપૂર્વક રાજ્યનિષ્ઠાને યોગ્ય રીતે દર્શાવવામાં જેમણે ઉત્સાહી ભાગ લીધેલો છે, તેમનો હું તીવ્રપણે આભાર માનું છું. આ પ્રદર્શનને ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા સુધીની સ્થિતિએ પહોંચાડવામાં જેમણે પ્રસંશ-નીય કાર્ય કરેલું છે, તેમના વિશે શેરીફે તમારી સમક્ષ સુચન કરેલું છે. તેમની અંતઃકરણપૂર્વક મહેનતની સફળતા માટે હું તેમને વિશેષ અંતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપું છું. જુના મુંબઇનો અમુક ભાગ રજુ કરવાની સુચના મી. વોર્ડલો મીલ્નેએ કરેલી છે, અને જો કે તેણે કહ્યું છે, તેમ મહાલક્ષ્મીની જગા છોડી દેવાથી મૂળની ગોઠવણમાં કેટલાક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા છે, તથાપિ હું ધારૂં છું કે આ મેદાનથી આ

મુંબઈની મુલાકાત લેનારાઓને સૌથી વિશેષ લાભ મળે, એના વિચાર
સાથે તમે સઘળા સંમત થશો.

ભૂતકાળના મુંબાઈનું તથા હાલમાં તેની વધેલી આશ્ચર્યકારક
પ્રગતિનું લોકોને ભાન કરાવવું એ સારૂં છે. જુના મુંબઈનો કીલ્લો
જે હાલમાં માત્ર શબ્દમાંજ હયાતી ધરાવે છે તેનો વિનાર તથા કોર્ન
વોલીસનું સ્મારક આપણને ભૂતકાળનું સ્મરણ કરાવશે. બ્રિટીશ રાજ્ય
ઈંગ્લંડને હસ્તક મુંબાઈ આવ્યું; તેની શરૂ થયાને અઢી સૈકાઓથી
પણ થોડુંક વધુ સમય થઈ ગયો છે. ઘણાં વર્ષો સુધી તેની પ્રગતિ
ધીરી હતી. સને ૧૭૬૬ માં મુંબાઈ આવનાર જેમ્સ ફોર્બસના આત્મ-
ગ્રંથોમાં એમ જણાવેલું છે, કે "મુંબાઈ, એ માત્ર અઢી માઈલ-
ના વિસ્તારવાળું, ખસેડી લેવાય એવા પુલવાળું અને કેટલાંક છીછરાં
બંદરોવાળું શેહેર છે." નામદાર શેહેનશાહ જે માર્ગેથી પ્રસાર થશે,
તે માર્ગ સાત મેલ લાંબો છે અને તે ઉપર એશીયામાં સૌથી વિશેષ
સુંદર ગણી શકાય એવાં, કેટલાંક મકાનો આવેલાં છે અને ઉંચકી લેવાય
એવો પુલ અને બંદરો જે એક વખત બચાવને માટેજ હતા, તે
હુમલાથી હીલચાલ કરવા માટે આટકાવ રૂપ થતાં હતાં, તેથી ખુશીની
સાથે તે અદ્રશ્ય થઈ ગયા છે, અને સર્વ રીતે મુંબાઈ ખીલે છે અને
નો વિસ્તાર વધતો જાય છે. વળી એક બીજા પરિચ્છેદમાં મી.
ર્બસ કહે છે, કે મુંબઈમાં તે સમયે કાંઈ પણ કળા, સાયન્સો,
આવની કામો કે સંસ્થાઓ જેમ નહતાં તેમ ખાનગી સખાવતો
ગી શકે એવાં દવાખાનાં અને અશક્તોને મદદ આપવાનાં સ્થળો
ાં પણ નહીં.

ભવિષ્યની આબાદીના વિચારની અગત્ય.

તે સમય પછી મુંબઈમાં કેટલો બધો અવનવો ફેરફાર થઈ ગયો
મને શક છે કે આપણા મુંબાઈની પેઠે આટલા બધા વિશાળ

ધોરણે હાલના જેવી સક્રિયપણે લોકની આર્થિક અને કેળવણી સંબંધી જરૂરીયાતો પુરી પાડનારી સર્વ જાતની સંસ્થાઓને ઉભી કરનારૂં અને તેમને નિભાવવાનું કાર્ય કરનારૂં બીજું કોઇ શહેર હોય. ભવિષ્યમાં મુંબઇને જે મહત્તા મેળવવાની હતી, તેનો વિચાર મી. ફોર્બ્સના સમયની સરકારને તથા શહેરીઓને બીલકુલ સુઝયો નહોતો, અને તે માટે તૈયાર રહેવાની તેમણે તૈયારીઓ પણ કરેલી નહતી. આપણે એવી ભુલ હવે કરવી નહીં જોઇએ, અને તમારા મન ઉપર આ સર્વ ઠસાવવાની મારી ઇચ્છા છે. આપણા શહેરના ભવિષ્યમાં અગાધ અને નિસંશય શ્રદ્ધા રાખો. પૂર્વમાં સૌથી વિશેષ સુંદર બંદર તરીકે તેની પ્રતિષ્ઠા અપ્રતિમ છે, અને ઔદ્યોગિક તથા ખેતીવાડી સંબંધી કરેલી સર્વ પ્રગતિઓ મુંબઇની શ્રેષ્ઠતા જાળવી રાખશે. સને ૧૮૯૦થી અત્યાર સુધીમાં મુંબઇની જે પ્રગતિ થયલી છે. તેના કરતાં આવતાં ત્રીસ વર્ષમાં તે ઘણીજ ઝડપે વધતી જશે. આ વાત યાદ રાખીને તથા ભવિષ્યની ચોક્કસ જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા માટે તથા આપણાં સાધનો માટે આપણા પૂર્વજો જેટલાં વર્ષ ઉપર જેટલા ડહાપણવાળા નહતા તેના કરતાં આપણે આપણા અનુયાયીઓ માટે વિશેષ ડહાપણવાળા થવું જોઇએ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

કળા અને કારીગરીનો વિભાગ.

પ્રદર્શનના કળા અને કારીગરીના વિભાગની મુલાકાત કારીગરો અને વેપારી મિત્રોએ જરૂર જરૂર લેવા જેવાં ઘણું રાખેલું છે, અને તે હિંદમાં આજ સુધી કેટલું કરી શક્યું છે અને ભવિષ્યમાં તેના વિષે કેવી સારી આશાઓ બાંધી શકાય એમ છે, તેની ખાતરી પૂરી પાડે છે. ઉનાળામાં અમે એની મુલાકાત લીધી એ નમૂનાનું [illegible] કારખાનું કામની કારીગરી બતાવવાની સુંદર કળા ઘણુ કરી. ઘણા મુંબઈનું પ્રદર્શન રમત ગમતની ભારે મોજ પણ આપે છે, એમ જે ઉપર મેં કહ્યું હતું, તે આથી હવે સ્પષ્ટ થશે અને હું આશા રાખું છું, કે આથી ઉત્તરના હિંદના ઉદ્યોગોને ઉત્તેજન મળશે તથા આપણે સઘળા ઉમેદીએ છીએ, એવી પ્રગતિમાં આ પ્રમાણે સહાયભૂત થશે. અને આ પ્રદર્શનથી જેઓ આટલી બધી વખત જે એમ કહ્યાં કરે છે, કે હિંદ ધીરે ધીરે નીચું ઉતરતું જાય છે, તેઓ ખચીતજ અહીં તેમના નિરાધાર સિદ્ધાંતોનું વ્યવહારિક ખંડન થએલું જોઈ શકશે અને આપણા મહાન દેશના ભવિષ્ય માટે વિશેષ આશાવન્ત અને વિશેષ સારા વિચાર ધરાવનારા થઈને તેઓ અહીંથી પાછા ફરશે.

મહર્કતની સદ્ગત.

હું મુંબઈ આવ્યો ત્યારથી પ્રસંગ [illegible]

[illegible]

રાજગીત.

(રાગ મલ્હાર.)

રક્ષણરૂપ ભાવોર્જને તું છે જગત્પતિ,
પ્રતાપ સૂર્યસમ અને છે ઉચ્ચતમ મતિ.
શાન્તિદા છે હિમ રશ્મિ સમ સુખાકૃતિ;
શૌર્યને ક્ષમા ધુતિથી અધિક દીપતી.
કીર્તિ તું પ્રસાર અખિલ વિશ્વમાં અતિ,
જેમ ફુલની સુવાસ વાથી પ્રસરતી.
દુશ્મનો વિખેરી તેની ધૂળ કર કૃતિ,
અરિ તમામ નાશ કરતું કોપ અનલથી.
વેલી સમ વધાર પરિવાર ભૂપતિ,
કુટુંબમાં રખાવજે પરસ્પરે પ્રીતિ.
સંપ જંપની હેતની તું નાંખ જડ ઉંડી,
ઝેર વેર વિષ સર્વ કાપ મૂળથી.
આધિ વ્યાધિ ને ઉપાધિ નાશ કર યતી,
નૃપ શિરે કૃપાની વૃષ્ટિ રાખ વરસતી.
રાખ તંદુરસ્ત નિત્ય હે દયાનિધિ,
દીર્ઘ આયુ આપ એ અમારી વિનતી.

રક્ષ. ૧
રક્ષ. ૨
રક્ષ. ૩
રક્ષ. ૪
રક્ષ. ૫
રક્ષ. ૬
રક્ષ. ૭
રક્ષ. ૮

રાજ્યાભિષેક ગીત.

જય જય જય જય જય જય જ્યોર્જરાજની જય. ટેક.
જગ આંગલેશની જય, જય ભારતેશની જય. જય૦

પ્રૌઢ પ્રતાપી જ્યોર્જ પંચમ, આંગ્લ દેશ નરેશ,
સાર્વભૌમ સિંહાસન આજે, શોભાવે ભૂપેશ;
જય દિલ્લીશ્વરની જય, જય નૃપપ્રવરની જય. જય૦

જય ચક્રવર્તીની જય, જય શૌર્યશાલીની જય,
જય સલતનતની જય, જય કૃપાવંતની જય;
જય વિજયવંતની જય, જય નીતિનીપુણની જય. જય૦

પરમ પવિત્ર દિલ્લીની એ, ગાદી જગ વિખ્યાત,
અવનિપતિ ત્યાં બેસે આજે, જ્યોર્જ સાગરનાથ;
જય પૃથ્વીપતિની જય, જય સમુદ્રેશની જય. જય૦

પ્રસિદ્ધ આ ગાદીપર રહેજો, સ્થિર જ્યોર્જનું તાજ,
ભારતજનને સંતોષો, કરી લોકહિતનાં કાજ;
જય મુકુટધારીની જય, જય પ્રજાપાળની જય. જય૦

જ્યોર્જરાજ મહારાણી મેરીનાં, યશોગાન સઉ ગાય,
જય વિજયરંગ, જય વિજયરંગ, જય વિજયરંગ બોલાય;
જય મહારાજાની જય, જય મહારાણીની જય,
જય જય જય જય જય જય જ્યોર્જરાજની જય.

પૂરવણી.

આગલા બે દિલ્હી દરબાર.

પ્રસ્તાવ. આપણા સ્વદેશ બંધુઓમાં દિલ્હી અને પ્રથમ ભારતેશ્વર દરબારનું વર્ણન વાંચવાની જિજ્ઞાસાને તૃપ્ત કરવાના હેતુથી અત્રે તેની અંદર તેનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન આપીએ છીએ. આ મહૂમ મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયા એ હિન્દના કૈસરેહિંદનું પદ ધારણ કર્યું તેનો મહોત્સવ ઉજવવાને ઈ. સ. ૧૮૭૭ માં દિલ્હી ખાતે તે સમયના વાઇસરોય લોર્ડ લીટને ભરેલા દરબારનું વર્ણન તથા તત્સમયે બનેલા બનાવોનો સાર આપવાનો યત્ન કર્યો છે. મહૂમ મહારાણીના સ્વર્ગગમન પશ્ચાત્ મહૂમ સમ્રાટ એડવર્ડ સપ્તમ રાજ્યારૂઢ થયા, જે વખતે લોર્ડ કર્ઝન વાઇસરોયના પદ ઉપર હતો. તે પ્રસંગ વ્યતીત થયાને લગભગ નવ વર્ષ થયા છે અને તે પ્રસંગની અત્ર ફક્ત આવશ્યક બીનાજ આપવામાં આવી છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા અનન્ય રાજભક્ત છે. તેની રાજભક્તિની હિંદુસ્તાનને માટે એટલુંજ કહી શકાશે કે પરાપૂર્વકાળથી તે રાજાને મનુષ્યનો ઈશ્વર માનતી આવી છે કે જે માનીનતા અદ્યાપિ પર્યંત ...ની ને તેવી ટકી રહી છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ઘણા રાજાઓ પોતાને ઈશ્વરની પાસેથી ઉતરી આવેલા અથવા ઈશ્વરના અંશાવતારી લેખવાનો ...ીરથ પ્રયત્ન કરતા હતા, તથાપિ તેમનો પ્રયત્ન યથાર્થ રીતે સફળ ... નહોતો; અર્થાત્ પશ્ચિમની પ્રજા રાજામાં મનુષ્યત્વ કરતાં વિશેષ

તત્ત્વ છે એમ માનવાને તૈયાર થઈ નહોતી. પૂર્વ અને પશ્ચિમની પ્રજામાં એ ભિન્નત્વ છે. તેવુંજ ભિન્નત્વ તેમના રાજાઓના રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે એક બીજાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી લાગણીઓના સંબંધમાં પણ રહે છે. પૂર્વની પ્રજા પોતાના રાજાના મસ્તિષ્ક ઉપર મુકુટારોપણ થતાં તેનામાં દિવ્ય સત્તા અને તેજનો આવિર્ભાવ થએલો માને છે. તે પ્રસંગના મહોત્સવમાં પણ ઉચ્ચતર અને પવિત્ર ભાવનું દિગ્દર્શન કરે છે. પશ્ચિમની પ્રજાનો આનંદ અને સંતોષ તે મહોત્સવના સ્થૂળ સ્વરૂપમાંજ સમાઈ જાય છે. હિન્દની પ્રજાની પવિત્ર ભાવનાજ મર્હુમ મહારાણીએ કરેલા પદધારણ સમયે ભરવામાં આવેલા દરબારનું કારણ થઈ હતી અને તેજ ભાવનાએ ના. શહેનશાહ જ્યોર્જ પંચમ અને શહેનશાહબાનુ મેરીને અત્રે આવવા આકર્ષણ કર્યું છે. એ ભાવના અમરત્વને પામો એવી અમારી ઉત્કટ ઇચ્છા છે. અસ્તુ!

“કૈસરે હિન્દ”નું પદ.

લેડી બેટી બાલ્કૂરે, પોતે ‘લોર્ડ લીટનનો હિન્દનો કાર્યભાર (Lord Lytton’s Indian Administation)’ સંબંધી લખેલા ઇતિહાસમાં દિલ્હી ખાતે ઇ. સ. ૧૮૭૭ માં પહેલો ઢંઢેરાનો દરબાર ભરાયો તેના ઉદ્દેશ અને કારણના સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કરેલું છે. ઢંઢેરાના દરબારનું કારણ દર્શાવતાં તે જણાવે છે કે જ્યારે હિંદનો રાજ્યકાર્યભાર ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ બ્રિટિશ રાજ્યને સુપ્રત કર્યો ત્યારે હિન્દી પ્રજાના હૃદયમાં એવી ઇચ્છાનો ઉદ્ભવ થયો કે આ ક્રિયા કરવાને માટે ખાસ ઉત્સવ કરવો જોઇએ કે જેમાં ના. મહારાણીનો પ્રતિનિધિ હાજર રહે. પરંતુ તે ક્રિયાના મહત્ત્વને માટે ના. મહારાણીને કોઈ ખાસ પદ આપવાની આવશ્યકતા જણાઈ. તે માટે ‘મલિકા’ શબ્દ હતો, પરંતુ એ તો હિન્દુસ્તાનના એક સામાન્ય રાજાની સ્ત્રીને માટેજ વાજબી હતો અને તે શબ્દમાં હિન્દ સાથે

તેમાં દાખલ થએલા રાજ્યકર્તાઓ પોતાના માણસો સાથે બેઠા હતા. બીજા બે વિભાગ જે ના. વાઇસરોયના સિંહાસનની ડાબી અને જમણી બાજુએ હતા તેમાં બીજા આમંત્રિત પરોણાઓને માટે ગોઠવણ કરવામાં આવી હતી. ના. વાઇસરોય બપોર પછી થોડી વારે દરબારમાં હાજર થયા હતા. શરૂઆતમાં ના. મહારાણીનો ઢંઢેરો પ્રથમ અંગ્રેજીમાં તથા તે પછી ઉર્દુમાં વાંચવામાં આવ્યો. તે પૂરો થતાં તેમના માનમાં ૧૦૧ તોપોની સલામી આપવામાં આવી.

લોર્ડ લીટનનું ભાષણ.

ત્યાર પછી ના. વાઇસરોય લોર્ડ લીટને તે પ્રસંગને અનુસરતું ભાષણ આપતાં પ્રથમ ઇ. સ. ૧૮૫૮ના નવેમ્બરની તા. ૧ લીએ ના. મહારાણી તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા ઢંઢેરા વિષે કેટલુંક વિવેચન કરી જણાવ્યું કે ના. મહારાણીનાં વચનોનો ભંગ કદી પણ થવા પામશે નહિ. આ વિશાળ મેળાવડો તે વચનોના સારરૂપનું જ પરિણામ છે. આજે આપણે અત્રે ના. મહારાણીશ્રીને હિન્દના શહેનશાહબાનુંનું પદ ધારણ કરાવવાને એકઠા થયા છીએ, અને તે નામદારના પ્રતિનિધિ તરીકે મારી ફરજ છે કે તેમના તરફની હિન્દ પ્રત્યેની માયાળુ લાગણી પ્રદર્શિત કરવી જોઇએ. આખી દુનિયાનો સાતમો ભાગ ના. મહારાણીના અધિકાર નીચે છે અને તેમાં ૩૦ કરોડ માણસોની કુલ વસ્તી છે. તેમનો એક પણ એવો નથી કે જેને માટે ના. મહારાણી આ હિન્દ દેશ કરતાં વિશેષ લાગણી દર્શાવતાં હોય. ત્યારબાદ આગળ વધતાં તેમણે હિન્દના ગામડાંને માટે જે અમીર અને દેશીઓએ એકનિષ્ઠાપૂર્વક રાજ્યસેવા બજાવી હતી તથા રાજ્યભક્તિને સંપૂર્ણ રીતે જાળવી રાખ્યા હતા, તેમને અભિનંદન આપ્યાં ના. મહારાણી તરફથી તેમની સેવાની યોગ્ય કદર પિછાનવાનું જાહેર કર્યું હતું. તે પછી તેમણે જણાવ્યું કે ના. મહારાણીએ પોતાની પ્રજાના

ભક્તી બતાવી છે, તેથી અમારાપર મોટી અસર થઈ છે. અમો ખાત્રી
રાખીએ છીએ કે હાલના પ્રસંગથી અમારી અને અમારી પ્રજા વ-
ચ્ચેનો ગાંઠ વધુ ગાઢ સ્નેહથી બંધાય અને ઉંચામાં ઉંચાથી હલકામ
હલકી પ્રજા એવી લાગણી રાખે કે અમારા રાજ્ય હેઠળ સ્વતંત્રતા,
સમાનભાવ અને ન્યાયનાં મહાન સિદ્ધાંતોથી તેઓને રક્ષણ મળશે.
અને તેઓનું સુખ અને આબાદી વધારવા, અને તેઓનું ભલું કરવાની
અમારા રાજ્યનાં હમેશની નેમ અને હેતુ છે."

લોર્ડ લીટનના ભાષણની સમાપ્તિ થતાં સર્વ જણે ઉભા થઈને
ના. મહારાણીને માટે ખુશાલીના પોકારો કર્યા હતા.

ઢંઢેરાની અસર. ત્યારપછી તે સ્થળે હાજર થએલા ઘણા રાજ્યક-
ર્તાઓએ પોતાના તરફનું અભિનંદન આપવાના
પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ ચોતરફ ફેલાઈ રહેલા ઉત્સાહને લીધે તેમનું
કથન કોઈનાથી પણ સાંભળી શકાતું નહોતું. આ બનાવથી રાજકીય
બાબતમાં બહુ અગત્યનું પરિણામ આવ્યું છે. એટલું તો સર્વને લાગ્યું
હતું કે આ મેળાવડો કરવામાં રાજ્યદ્વારી ડહાપણ તથા દીર્ઘદર્શિતા
સમાયેલી છે, અને માત્ર હિન્દુસ્તાનમાંજ ના. મહારાણીની સર્વોપરિ
સત્તા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ હિન્દુસ્તાનની સીમા
ઉપરના પ્રદેશોમાં પણ તેની સારી અસર થયા સિવાય રહી નથી.

× × × × ×

મર્હુમ મહારાણી શ્રી વિક્ટોરીઆ ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆ-
રીની તા. ૨૨ મીએ સ્વર્ગવાસ પામ્યાં અને તેમના

બીજો દિલ્હી દરબાર. પછી શાન્તિપ્રદાતા મર્હુમ શહેનશાહ એડવર્ડ સમગ્ર
રાજ્યસત્તાને અખ્તીયાર કરી. તે બનાવ બનીને
થયાને બહુ લાંબો સમય થયો નથી. ૧૯૦૨ માં
તે નામદારનો ઇગ્લાંડ ખાતે રાજ્યાભિષેક થયો હતો અને તેનો ઉત્સવ

[illegible] હિન્દુસ્તાન [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] હતો, તેમાં તે [illegible] છે.

મી તા. ૧ લીએ જાહેર કર્યું [illegible] ૧૯૦૨ ના [illegible]

ણી શ્રી વિક્ટોરિયા ઈ. સ. ૧૯૦૧ ના જાન્યુઆરીની તા. ૨૨ મીના
રોજ સ્વર્ગવાસ પામ્યાં ત્યારે અમે પ્રભુની કૃપાથી 'એડવર્ડ સપ્તમ'
નામ ધારણ કરી [illegible] અને [illegible]
અને હિન્દુસ્તાનના [illegible] ધારણ કર્યું, અને [illegible]
સ. ૧૯૦૧ ના જુનની તા. ૨૬ મી તથા ડિસેમ્બરની તા. [illegible] અને તદનુસાર ઈ.
રોજ એક દરબારમાં અમે અમારો ઇરાદો જાહેર કર્યો કે ઈ. સ. ૧૯૦૨
ના જુન માસની તા. ૨૬ મીના રોજ [illegible] ખાતે અમારા રાજ્યા
ભિષેકના ક્રિયાનો મહોત્સવ ઉજવવો, અને પ્રભુકૃપાએ તે આસના
ઓગસ્ટ માસની તા. ૯ મીના રોજ અમે તે મહોત્સવ ઉજવવાને
ભિષિક્ત થઈ શક્યા. તે પ્રસંગનો ઉત્સવ હિન્દુસ્તાન ખાતે ઉજવવાને
જે અમે અમારી ઇચ્છા પ્રકટ કરી હતી, જેને અનુસરીને તે પ્રસંગે
ઉત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. હવે અમે બાદશાહી દરબારદ્વારા
મારા વહાલા અને વિશ્વાસુ વાઇસરોય જ્યોર્જ નેથેનીઅલ લોર્ડ
ન ઓફ કેડલ્સ્ટનને ઈ. સ. ૧૯૦૩ ના જાન્યુઆરીની તા. ૧ લીના
૮ આ મહોત્સવ હિન્દ ખાતે ઉજવવા માટે દિલ્હી ખાતે દરબાર
ભરવાની આજ્ઞા કરીએ છીએ [illegible]
જોઈએ કે આ દરબારમાં

સાવધાની અને ભક્તિ સહિત રાજ રાજેશ્વરની સેવા કરે છે, દેશી અને ગોરી સેના જેઓ વીરતાથી રાજ રાજેશ્વરની રાજ્ય સીમાની રક્ષા અને શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે. અને ભારતવર્ષની સર્વ સાધારણ પ્રજા જેઓ કેટલાક સમયે બ્રિટિશ રાજ્યપર અતુલ ભક્તિ પ્રદર્શિત કરી ચુકી છે તે સર્વે આજે અહીં એકત્ર થયા છે. આ ઉત્સવ ઉજવવાના મુખ્ય ઉદ્દેશથી શેહેનશાહ સપ્તમ એડવર્ડે મને "પોતાના પ્રતિનિધિ" ને એક ભવ્ય દરબાર ભરવાની આજ્ઞા આપી છે. આ દરબારને નામદાર શેહેનશાહ જેવી રીતે મુખ્ય સમજે છે તે પ્રકટ કરવાને માટે તેમણે પોતાના પ્રિય ભ્રાત ડ્યુક ઑફ કૉનાટને અને દરબારમાં દર્શન આપવા મોકલી આપ્યા છે.

આજથી ૨૬ વર્ષ પહેલાં, આ મહિનાની આજની તારીખે (એટલે ૧૮૭૭ના જાનેવારી માસની તારીખ પહેલીને દીવસે) આજ પ્રાચીન નગરમાં અને વળી આજ સ્થાન ઉપર શ્રીમતી મહારાણી વિક્ટોરીયા પ્રથમ ભારતેશ્વરી થયાં તે વખતે ઢંઢેરો વાંચવામાં આવ્યો હતો. પ્રજાની તરફ મહારાણીશ્રીનું વિશેષ લક્ષ અને ભારત સામ્રાજ્ય એક રાજાને આધિન થયું છે તે બતાવવાનું તે કાર્ય હતું. આજ સુધી ચોથા શતાબ્દિ પછી ભારત રાજ્ય પહેલાંથી વિશેષ મુક્ત થઇ ગયું છે. અને જે રાજ રાજેશ્વરના સન્માન તથા ભક્તિ પ્રદર્શિત કરવા આજે આપણે એકઠા થયા છીયે તે પ્રજાને ઓછું પ્રિય નથી. પરંતુ તેમનાં નેત્રો વડે જોવાથી અને તેમના શબ્દો સાંભળવાથી વિશેષ પ્રિય જણાય છે. તેઓ આજે એવા રાજ્યાસન ઉપર સુશોભિત થયા છે કે જો કેવળ ઉત્તમજ નહીં પરંતુ તે સમસ્ત સંસારમાં વિશેષ દ્રઢ છે. અને તેની સ્થિરતાનો મુખ્ય આધારજ નહીં પરંતુ મારી સમજ પ્રમાણે તેની દ્રઢતાનો મુખ્ય સાધન ભારત રાજ્યપર અધિકાર અને તેમની પ્રજાની પ્રિતિ અને સેવા છે.

[illegible]

[illegible]

જે દેશો અને તેમના સંસ્થાનોને બે લાખ વીશ હજાર કેન્દ્રમાંથી છુટી કરાવી અને મેળવ્યા છે, તે સર્વ રાજરાજેશ્વરના નૈતિક સત્તાનું અભિમાન ધરાવે છે. આરબ વંશી અને સમાગમના મરાઠી અને બીનમરાઠી, આર્યવંશી ગોરા અને શ્યામ સર્વ છે, તેઓ આશરે ૨૩ કરોડ મનુષ્યોના પ્રતિનિધિઓ છે, તે બાબતનો યોગ્ય રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો તેમના અધિપતિ અને સરદારીઓના રૂપે, સંસારના પંચમાંશ મનુષ્યોના પ્રતિનિધી આ દરબારમાં ઉપસ્થિત છે, આ સર્વના ચિત્તના એકજ ભાવ છે, અને સર્વ એકજ સિંહાસન સામુ માથું નમાવી રહ્યા છે.

ઉત્તમ પ્રબંધના ગુણોથી મ્હારી માતાપર ભારતવાસીઓની ભક્તિ હતી, તેવા સિદ્ધાંતો પર હું પૂર્ણ રીતે સ્થિર ચિત્ત છું. હું ભારતના સર્વ રાજા અને પ્રજાને પુનઃ વિશ્વાસ પૂર્વક કહું છું કે તેમની સ્વતંત્રતા, પ્રતિષ્ઠા, ઉચ્ચપદ અને સ્વત્વનો પૂરો વિચાર રાખીશ. અને તેમની ઉન્નતિ અને પ્રશંસાના યત્નો કરીશ. મારા રાજ્યપ્રબંધનો એજ મુખ્ય ઉદ્દેશ રહેશે. એ શાસનમાં, ઈશ્વર કૃપાથી મારા ભારતીય રાજ્યની સંપત્તિ વૃદ્ધિ અને પ્રજાનું શુભ અધિકાધિક થતું રહેશે.

નામદાર શાહેનશાહનો પત્ર વાંચ્યા પછી થયેલું વ્યાખ્યાન.

રાજાધિરાજ સમ્રાટ એડવર્ડનો પત્ર વાંચી રહ્યા પછી લૉર્ડ કર્ઝને ભાષણ કર્યું હતું. તેઓ બોલ્યા હતા કેઃ—

ભારતવર્ષના રાજ્યોના [illegible]

[illegible]

ભારતીય રાજ્યોએ પાછલા યુદ્ધોમાં પોતાની સેના અને પોતાના સંસ્થાની સહાયતા આપી છે, દુર્ભિક્ષ સમયે તેમણે બહુ મોટી સેવા દરબારથી કરી છે, આ સમયે જો કાંઈ તેમના અધિકારમાં તેથી અધિક શું આપવામાં આવે? અને તેમના રાજ્યની સ્થિરતામાં શું વૃદ્ધિ થઈ શકે? તે તો પ્રત્યેકીજ પ્રગટ છે! પરંતુ તોપણ પ્રસન્નતાપૂર્વક પ્રકાશ કરું છું કે દેશી રાજ્યો પાસે, પાછલા દુર્ભિક્ષના સમયે, સરકારી અથવા સરકારની જમીનગીરીના ઉધાર રૂપિયા દેવા હોય તેનું ત્રણ વર્ષ સુધી વ્યાજ લેવામાં આવશે નહીં. જો રાજ્યની ઇચ્છા હોય તેનો લાભ લઈ શકે છે, એ શિવાય ભારતની પ્રજાને પણ અમે સહાયતા આપવામાં ખુશી છીએ. અને આશા છે કે તે થોડા વખતમાં પ્રકટ કરીશું. સરકારી આવકજાવકનું વર્ષ પુરૂં થયા વિના અમે અત્યારથી વિચાર બાંધી શકતા નથી, જો હિંદી તીજોરીમાં આ વરસે નાણું વધશે તો રાજાધિરાજ સાહેબના પ્રથમ શાસન વર્ષમાં હિંદી પ્રજાને કાંઈ પણ સહાયતા અવશ્ય મળશે. એ લોકોએ દુષ્ટ કાળના સમયમાં ધૈર્ય રાખ્યું છે, અને રાજ્યભક્ત બન્યા છે, એ સુવ્યવહાર જોઈ તમારા તરફ મારૂં ચિત્ત વિશેષ દોરાયું છે, એ શિવાય બીજું જે કૃપા અને મેહેરબાનીનાં કામ થશે તેનું વર્ણન અત્રે કરવાની જરૂર નથી. તે જુદીજ રીતે જણાઈજ આવશે. માત્ર એટલુંજ કહું છું કે "ઇંડીયન સ્ટાફ કોર" જેઓ કહેવાય છે તેનું નામ હવેથી "શહેનશાહની ભારતિય સેના" કહેવામાં આવશે.

"ભારતના રાજાઓ, નિવાસીજનો! અગર જો અમે ભવિષ્ય તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો મોટી મોટી ભયંકર વાતો જણાય છે. ભારતનો કોઈ પણ વિષય, અમે તો આબાદી, શિક્ષા, પરિશ્રમ, અથવા આનંદ માટેનો હોય તોપણ રાજનીતિ નિપુણ પુરુષો માટે તે સમજ

રોમના શહેનશાહોનાં તાજ આથી જુદાંજ હતાં. પહેરનાર શહેનશાહની મરજી મુજબનું સ્વરૂપ તેને આપવામાં આવતું. કોઇ સાદી પટીનાં બનાવતા તો કોઈ કીરણની આકૃતિવાળા બનાવતા. યુરોપની બીજી પ્રજાઓમાં શહેનશાહોજ નહિ પણ અમીરો પણ તાજ પહેરતા આવ્યા છે. તેઓમાંથી સૌથી મોટા દરજ્જાનાં તાજ પોપનાં અને શહેનશાહોનાં ગણાય છે. પોપનું તાજ બીજા કોઇ પણ શહેનશાહી તાજ કરતાં જુદી જાતનું અને ઉંચા આકારનું હોય છે.

બ્રિટિશ તાજ. બ્રિટિશ તાજ અસલ સાદું જ સાદું હતું પણ આજે તેની બનાવટમાં ભભકો, નકશીકામ અને ઘણું બધું વધી ગયાં છે. નોર્મન લોકોએ ઇંગ્લાંડ જીત્યું તે પહેલાંના ઇંગ્લાંડના સેક્સન રાજાઓ સોનાની સેરવડે માથાને શોભાવતા હતા, તેમ જ તેઓ આગળ જમાનાને અનુસરીને તાજ પણ પહેરતા હતા. ઇંગ્લાંડ જીત્યા પછી વિલિયમ ધી કોન્કરરનું તાજ સોનાની પટીનું હતું [illegible]

[illegible] ઈંગ્લાંડના રાજાઓને રાજ્યાભિષેક [illegible]

પવિત્ર તેલનું મર્દન.

[illegible] નો [illegible] કરવા [illegible] વગેરે રાજાઓના સમયમાં નાખી [illegible] મોટું કરવાનું [illegible] રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે પવિત્ર તેલનું મર્દન કરવામાં [illegible] હતું. તેની [illegible] મોંઘે ધરેથી લવાય છે, તે વખતે [illegible] આવવા [illegible] નાખી આકૃતિ પાત્રેથી [illegible] આવે છે. પવિત્ર તેલનું [illegible] પણ માલુમ પડતું નથી. પરંતુ પાદરીઓમાં [illegible] હતો. ઈ. સ. ૪૯૬ માં ફ્રાન્સના ક્લોવીસના [illegible] તે રીવાજ પ્રચલિત [illegible] ધારણ કરાવવાની ક્રિયા વખતે જે તેલનું મર્દન કરવાની હતું તેના સંબંધમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે તે વખતે એક કબુતર પોતાની ચાંચમાં એક શીશી લઈને આવી ગયું હતું. જે શીશી તેણે [illegible] પદે સ્થાપનારા ધર્મગુરૂને આપી હતી. તેની [illegible] ગુમ થઈ ગયા હતા. પાદરીઓના માનવા પ્રમાણે [illegible] [illegible] તેલ બનાવ્યું હતું અને તે ૯૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યું હતું. [illegible]ના રાજાઓ પોતે આકાશી તેલથી પવિત્ર થએલા હોવાને [illegible] પોતાને માટે "પરમાત્માની કૃપાથી (Dei gratia–by grace of God)" એવા શબ્દો વાપરે છે. ઈંગ્લાં[illegible] હેનરી ૪ થાના સમયમાં એવી દંતકથા ચાલે છે કે ધર્મ[illegible] [illegible] આપનાર પણ કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપ ટોમ્સને પ[illegible] [illegible]મેરીએ આ પવિત્ર તેલ આપી એવું જણાવ્યું હતું કે તેનું ઉ[illegible] [illegible]માં જે જે રાજાના મસ્તિક ઉપર મર્દન કરવામાં આવશે તેઓ [illegible] પ્રતિનિધિ અને ધર્મ રક્ષક થશે. એમ કહેવામાં આવે છે કે [illegible] ઈંગ્લાંડના મિનારામાં બે સૈકાથી પડ્યું રહ્યું હતું અને જ્યારે [illegible]ને તે માલુમ પડ્યું ત્યારે ગરૂડની આકૃતિના એક સુવર્ણ

પાત્રમાં તે ભરેલું હતું. તેની પાસે એક પત્થરનો ચમચો પણ હતો. તે તેલથી સહુથી પહેલા હેનરી ૪ થાને પવિત્ર બનાવવામાં આવ્યો હતો. વળી એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તે રાજાએ રીચર્ડનું તખ્ત લઈ લીધેલું હોવાથી તેના કાચા હકને મજબુત કરવાને માટેજ આ તેલની કથા જોડી કાઢવામાં આવી હતી. પ્રથમ તો એ તેલનું કેન્ટબરીના ધર્માધ્યક્ષો પોતે રાજાને મર્દન કરતા, પરંતુ જ્યારથી ઇંગ્લાંડમાં પ્રોટેસ્ટંટ મત પ્રચારમાં આવ્યો ત્યારથી તેમનો એ લાભ ઓછો થઇ ગયો અને પછી તે કાર્ય વેસ્ટમિન્સ્ટરનો ડીન કરતો હતો. આ પવિત્ર તેલ મસ્તિક છાતી ઉપર ચોળવાનો રીવાજ હતો પરંતુ સ્વ. મહારાણી વિક્ટોરીયા અને તેમની કાકી રાણી એડીલેડના સંબંધમાં એમ જણાવવામાં આવે છે કે સ્ત્રીજાતિની મર્યાદાના માનને ખાતર ફક્ત તેમના મસ્તિક અને હાથ ઉપરજ તે તેલનું મર્દન કરવામાં આવ્યું હતું. રાજા એડવર્ડ ૧લાની સાથે તેના યુવરાજ અને બીજા યોદ્ધાઓએ સ્નાનમાં તથા તેલ ચોળવાની ક્રિયામાં બાગ લીધો હતો અને તેથી તેમને "Knights of the Bath"ની પદવિ આપવામાં આવી હતી. ઇંગ્લાંડની માફક આપણા દેશમાં પણ પ્રાચીન કાળમાં અભ્યંગ સ્નાનનો રીવાજ હતો અને તેમાં દરેક પવિત્ર તીર્થનું જળ લાવી સમગ્ર જળથી રાજ્યાસન ઉપર બેસનારને મંત્રોચ્ચારથી સ્નાન કરવાની ક્રિયા કરવામાં આવતી હતી.

તાજ વિષેની જાણવાજોગ હકીકત.

વીલીયમ ૧ લાના વખતમાં તેને તાજ ધારણ કરાવવાની ક્રિયા વખતે ધર્માધ્યક્ષે રાજાને પ્રજા સન્મુખ રજુ કરી તેના મસ્તિક ઉપર મુકુટારોપણ કરવાની રજા માગતાં લોકોએ રીવાજ મુજબ ખુશાલીના પોકારો કર્યા હતા. બહાર ઉભેલા નોર્મન લશ્કરે સેક્સન ભાષાના અજ્ઞાનથી તેનો ઉંધો અર્થ લીધો અને

ઇંગ્લંડને આજ સુધી તેવી કેટલીક [illegible] કરેલું ત્યાર બાદ ત્યાંના રાજાઓને તે ઉપર બેસીને [illegible]. ખેર, ત્યાં વળીને પોતાની ગાદીઓની ઉપર રાખેલ [illegible] સિંહાસન [illegible] એડવર્ડે સ્કોટલેન્ડની જિતાતી [illegible] સિંહાસન દેશમાં [illegible] ઘણી વર્ષો [illegible] તેમના હાથે સ્કોટલેન્ડથી આણેલા "ભવિષ્યસૂચક પત્થર (Stone of Destiny)" ઉપર બેસી રાજ્યાભિષેકની વિધિ કરાતી હતી. તે પત્થરના સંબંધમાં એવી દંતકથા છે કે તે ઘણો પ્રાચીન કાળનો છે. હઝરત યાકૂબ તેના ઉપર પોતાનું માથું રાખી સૂતો હતો, પછી તેને [illegible] લાવવામાં આવ્યો હતો. હઝરત મુસાના સમયમાં તે પત્થર ઉપર બેસી ન્યાય આપવામાં આવતો હતો. એ કારણથી આ પત્થરને પવિત્ર માનવામાં આવે છે. તે રંગે રાતો, ૨૬ ઇંચ લાંબો, ૧૬॥ ઇંચ પહોળો તથા ૧૦॥ ઇંચ જાડો છે. તેને ઓકના લાકડાની ખુરશી" બનાવી તેમાં જડી લેવામાં આવ્યો છે. આપણામાં પણ બત્રીસ પુતળીના સિંહાસનને લગતી દંતકથાઓ ચાલે છે. જે વિક્રમ રાજાને પ્રાપ્ત થયું હતું અને તેના પછી જમીનમાં દટાઈ રહ્યું હતું, તે ભોજરાજાને ફરી મળ્યું હતું. એમ કહેવામાં આવે છે કે એક ભરવાડ જંગલમાં બકરાં ચરાવવા જતો ત્યારે એક ટેકરા ઉપર બેસતો કે જેની નીચે આ બત્રીસ પુતળીનું સિંહાસન હતું. તેમાં એવો ચમત્કાર જણાવવામાં આવે છે કે જ્યારે તે ટેકરા ઉપર બેસીને ભરવાડ કોઈની તકરારની પતાવટ કરતો ત્યારે તેના ઇન્સાફ વિરુદ્ધ કોઈને બોલવાનું કાંઈ પણ કારણ રહેતું નહિ. આ વાત જાણવામાં આવ્યાથી ભોજ રાજાએ તે ટેકરા નીચેથી સિંહાસન ખોદી કઢાવ્યું હતું. પરંતુ તેના નસીબમાં તે સિંહાસન ઉપર બેસવાનું નહોતું કારણ કે તેમાંની દરેક પુતળી તેને વિક્રમના પરાક્રમની એકેક વાત કહી ઉડી જતી હતી અને જ્યારે

પુતળી ચાલી ગઈ ત્યારે પાછળ સિંહાસનનો કાંઇ પણ ભાગ બાકી રહ્યો નહિ !!

રીચર્ડ ૧ લો.

આ રાજા ૧૧૮૯ માં ગાદી ઉપર આવ્યો હતો. ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસમાં રીચર્ડ ૧ લાના પૂર્વના રાજાઓના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાને લગતો વિગતવાર હેવાલ મળી શકતો નથી. કેન્ટરબરીના આર્ચબિશપે રૂવાં, ટ્રીવ અને ડબ્લીનના આર્ચબિશપોની સહાયતાથી રીચર્ડ ૧ લા-ના મસ્તિક ઉપર તાજ મુકવાની ક્રિયા કરી હતી. રીચર્ડ એક મોટી સવારી સાથે આ ક્રિયાને માટે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબી તરફ ગયો હતો, જે વખતે ચેસ્ટરના અર્લે રાજાને પહેરવાનું તાજ ઉપાડ્યું હતું. દેવળમાં તાજને પવિત્ર સ્થાન ઉપર મૂકી સોગન લેવાયા બાદ રાજાને તેલનું મર્દન કર્યા પછી તેની પવિત્ર ટોપી કાઢી કેન્ટરબરીના આર્ચ-બિશપે તેના મસ્તિક ઉપર તાજ મૂક્યું. તેને તેલ ચોળતી વખતે તેના સિંહાસન ઉપર એક વાગળું ગોળ ઉડયા કર્યું હતું, જેને દૂર કરવા છતાં તે દૂર થયું નહોતું. તે સમયે ઈંગ્લાંડમાંથી વહેમ દૂર થયો નહોતો અને તેથી તે ક્રિયા કરતાં દેવળમાં કોઇ પણ યાહુદી કે 'ડાકણ' દાખલ ન થવું એવું ફરમાન કાઢવામાં આવ્યું હતું. કોઈ ડાકણ ' તો મળી ન આવી, પરંતુ યાહુદીઓ બિચારા પકડાયા અને તે કોમના ઘણા માણસોની નાહક કતલ ચલાવવામાં આવી.

ચૌદમો અને પંદરમો સૈકો.

રીચર્ડ ૨ જાને રાજ્યાસનપરથી ઉઠાડી તેના પીતરાઇ અમીર લેંકેસ્ટરે તેને ટાવરના કીલામાં કેદ કર્યો હતો તથા પોતે તાજ ધારણ કરવાની ક્રિયા બે વખત કરી હતી. એ લેંકેસ્ટર ઇતિહાસમાં હેનરી ૪ થા તરીકે જાહેર થયો છે. જ્યારે તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા કરવાની હતી તે વખતે રીચર્ડને કેદખાનામાંથી તેના રાજ્યાભિ-

[illegible] જગતમાં [illegible] કર્યો હતો. [illegible] ઉપર [illegible] અને [illegible] તેનો [illegible] તેના [illegible] થી [illegible] ન [illegible] તે [illegible] પ્રજાને અનુમતિ આપી હતી, [illegible] હેનરીના [illegible] ઉપર [illegible] આવ્યો હતો ત્યારે તે ફક્ત ૯ માસનો હતો. તેનો [illegible] કાન્ટરબરી [illegible] હતો તે તથા [illegible] રાજા [illegible] આમને [illegible] હેનરી તે બાળ રાજા બન્ને દેશનો અધિપતિ થયો અને તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા વેસ્ટમીન્સ્ટર તથા પારિસ પાસે સેંટ ડેનિસ ખાતે કરવામાં આવી હતી.

સોળમો સૈકો. સોળમા સૈકાનો ઇંગ્લાંડનો પહેલો રાજા હેનરી ૮ મો એક પછી એક ૭ રાણીઓ સાથે પરણ્યો હતો. તેને તાજ ધારણ કરાવવાની ક્રિયા પ્રથમ તે રાજ્યાસન ઉપર આવ્યો ત્યારે તથા બીજી વાર તેણે પોતાની પરણેલી [illegible]મીના સાથે છુટા છેડા કરી તેની ખુબસુરત સખી એન બોલીન સાથે લગ્ન કર્યું ત્યારે કરવામાં આવી હતી. હેનરીના સમય સુધી પોપની સત્તા ઇંગ્લાંડમાં ચાલુ હતી, પરંતુ પોપે હેનરીને તેની પહેલી રાણીથી છુટા થવાની અનુજ્ઞા આપી નહિ. તેથી હેનરી ગુસ્સે થઈ ગયો અને કેથોલિક મતની જગ્યા પ્રોટેસ્ટંટે લીધી. તે વખતે ઇંગ્લાંડમાં પ્રજાજનના પણ એટલી બધી બળવની હતી નહિ કે રાજાના કોઈ અયોગ્ય કાર્યની સામે થવાની લોકો હિમ્મત ધરે. ત્રણ વર્ષ વિત્યા બાદ હેનરીએ બીજી રાણીને પણ ગર્દન મરાવી અને જેનસેમોર સાથે લગ્ન કર્યું અને ત્રીજી વાર તાજ ધારણની ક્રિયા કરવાનું નક્કી કર્યું. પણ તે વેળા ઇંગ્લાંડમાં પ્લેગ શરૂ થવાથી એ વિચાર પડતો મુકવામાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

આવી ગયા હતી. જેમ્સ રાજ્યની તે વખતે ઘણ ઉતાર નહિ કરેલો
કેમ મારીમાં ત્યાં મેરીનું ધરી હતો. આ બંને આપસને કરી
ગયાદેશ પાગલ થયા અને ત્યારે તે રાજાને પ્રેમ તરફથી પ્રાપ્ત
ગણ્ય કરવામાં આવ્યો ત્યારે વધેરોકી તેને આખાની આપદાઓનું
પરિણામ ભોગવવાં આવ્યાં. તેમ રાજ્યનો રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનું
થોડું કરવાને પ્રયત્ન ઘણે કર્યો પણ કંઈ થયું નહોતું. પરંતુ પોતાની
ગાદીનો દેખ અને બધો પૂરો કરવા તેના જ્યેરાનના રાણીના ખાસ
ક. ૧૫ લાખનું ખર્ચ કર્યું હતું. ખાને દયા ને આશ્ચર્ય ઉપજાવે! તે
રોમન કેથોલિક હતો, છતાં તેણે રોમન કેથી વેગા પ્રોટેસ્ટંટનું શરણ
કરવા કબુલાત આપી હતી. તેમને કુમાર ન હતો તેથી તેની કુમારી
મેરીને રાજ્યાસન ઉપર બેસતા નહી થયું. મેરીનાં લગ્ન હોલાંડ અને
નેધરલાંડના યુવરાજ વિલીયમ સાથે થયાં હતાં. તેણે રાજ્યમાં પોતાનો
અર્ધો ભાગ માગવાથી પાર્લામેન્ટે ઠરાવ કરી બંનેને રાજ્યાભિષેક કર-
વાનું નક્કી કર્યું. આ વખતથી રાજા અને રાણી બંનેને માટે બે જુદાં
સિંહાસનો તથા તાજ રાખવામાં આવ્યાં. પ્રજાકીય સભાના સભાસદો
માટે દેવળમાં ખાસ ગોઠવણ કરવામાં આવી તથા રાજાને બાઇબલની
બેટ અપાવા લાગી. મેરી પાંચ વર્ષ બાદ શીળીથી મૃત્યુ પામ્યા પછી
બીજાં આઠ વર્ષ સુધી વીલીયમ એકલો રાજ્ય કરીને મૃત્યુવશ થયો.
તેથી મેરીની બ્હેન એન રાજગાદી ઉપર આવી. તે વખતે તે સંધિવાથી
પીડાતી હોવાથી તેને ઉપાડીને દેવળમાં લઈ જઈ સર્વ ક્રિયા કરવામાં
આવી હતી.

જ્યોર્જ પહેલો. —જ્યોર્જ જર્મનીના હેનોવરના રાજાનો યુવરાજ અને જેમ્સ ૧ લાની ભાણેજનો પુત્ર થતો હતો. તે ઇંગ્લાંડની ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યારે ૫૪ વર્ષની ઉમરનો હતો. ત્યાં અંગ્રેજી ભાષાનું બીલકુલ જ્ઞાન ન હોવાથી

રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનું કામ જર્મન ભાષામાં ચલાવવામાં આવ્યું. પરંતુ ધર્મગુરૂઓ જર્મન ભાષાથી અજ્ઞાત હોવાથી સાથે સાથે લાટીન ભાષાની પણ મદદ લેવામાં આવી. તે વખતે દેવળમાં એટલું બધું લોક ભેગું થયું હતું કે 'આ તે ખુદાની ઈન્સાફનો દરબાર છે કે શું?' એવા શબ્દો ક્રિયાના અન્તે અકળાએલા જ્યોર્જના મુખમાંથી નીકળી ગયા! રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પૂર્ણ થયા બાદ ઘણાં કીમતી વાસણો અને જર ઝવેરાતની ચોરી થઈ હતી. તે વખતે આપવામાં આવેલી મીજબાની વેળાએ રીવાજ મુજબ રાજાના એક રક્ષકે પોતાના હાથનું મોજું જમીન ઉપર મૂકી એવી શરત કરી કે જેને જ્યોર્જના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા સામે વાંધો હોય તેણે યુદ્ધ કરવા તૈયાર થવું. તેથી એક સ્ત્રીએ ઉભા થઈ તેની સામે વાંધો ઉઠાવી તે રાજ્ય જેમ્સ ૨ જાના કુમાર જેમ્સ ૩ જાને મળવું જોઈએ એમ જણાવ્યું. તે સ્ત્રી કોણ હતી એ જણાવવામાં આવ્યું નથી.

જ્યોર્જ બીજો.

જ્યોર્જ બીજાને ભપકો બહુ પસંદ હતો, તેથી તેણે પોતાના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાને સહુથી વિશેષ દમામદાર બનાવવાની ખાસ કાળજી રાખી હતી. તેની રાણીનો પોતાનો પોષાક અને દાગીના પણ તેટલાંજ કીમતી હતાં, તોપણ તેને એટલાથી સંતોષ નહિ થવાથી પોતાની સાહેલીઓના દાગીના માગી લેઈને તથા યાહુદીઓનું ઝવેરાત ભાડે લેઈને ઠાંસી ઠાંસીને તેણે અંગ ઉપર ધારણ કર્યાં હતાં. તેની સવારીનું સરઘસ એટલું લાંબું હતું કે એક સ્થળેથી પસાર થતાં ઓછામાં ઓછા બે કલાક જોઈએ. સરઘસમાં કેટલીક ઉમરાવજાદીઓ પણ રાણીની માફક ભાડાનાં જરઝવેરાત પહેરીને આવી હતી. ઈગ્લાંડમાં ઝવેરાત ખુટી પડવાથી ઝવેરીઓને પારીસ અને હોલાંડથી મંગાવવું પડયું હતું. દેવળને પણ ગુલાબી મલમલથી ગુલાબી રંગનું બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું તથા

પીળા મખમલની, ગાદીવાળા સિંહાસનને જવેરાતની સોનેરી બનાવી દેવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે ક્રેંટર્બરીના પ્રધાન સર રોબર્ટ વોલ્પોલે એક બાજુ રાજા રાણીની છબી અને બીજી તરફ તાજની આકૃતિવાળા ચાર ગીનીની કીમતવાળાં સોનાના સીક્કા યાદગીરી દાખલ અમીર ઉમરાવો અને તેમનાં બાનુને આપ્યા હતા. ક્રિયા ખલાસ થયા બાદ સઘરસ પ્રથમની માફકનાજ ભપકા સાથે પાછું ફર્યું. તે પછી વેસ્ટમીન્સ્ટરના દીવાનખાનામાં રાજા તરફની મીજબાની આપવામાં આવી હતી. તે દીવાનખાનાને પણ ઘણી ઉત્તમ રીતે શણગારવામાં આવ્યું હતું. મીજલસ વખતે સ્ટાંડ પડી જવાથી તાજના આકારના ૪૦ ઝુમરો કે જે દરેકમાં ૩૬ મીણબત્તી હતી તે પ્રકટાવવામાં આવ્યાં હતાં. ઝરૂખા ઉપર બેઠેલા પ્રેક્ષકોને કોઈ મીજબાનીમાં ભાગ લેવા દેવામાં આવ્યો નહોતો અને તેથી તેઓ સ્ટુઅર્ડના ભૂખ્યા હંસ જેવા દેખાયા કરતા હતા. તેઓ પોતાનાં ગાર્ટરોનાં દોરડાં બનાવી નીચે નાખતા એટલે તેમના ઓળખીતા અમીર ઉમરાવો તથા તેમની બાનુઓ પોતાના ઓળખીતાને માટે તે દોરડા સાથે મીઠાઈનાં પડીકાં બાંધી દેતાં જે ઉપરનાઓ ખેંચી લેતા હતા. ભોજનક્રિયા તમામ થયા બાદ રાજાતરફના એક યોદ્ધાએ રાજાના હક સામે વાંધો લેનારાઓને લડાઈમાં ઉતરવાનો રીવાજ મુજબ ચાલ કરી, પરંતુ કોઈ તેની સામે થયું નહિ. બાદ રાજાએ પોતાના તે યોદ્ધાની સલામતી ઇચ્છી એક સોનાના પ્યાલામાં મધ ભરી તેનું પાન કર્યું. તેરીજ રીતે તે યોદ્ધો પણ તેજ પ્યાલામાં દારૂ ભરી અદબવાળી ગયો અને પોતાની ફી દાખલ તે પ્યાલો પણ સાથે લઈ આપ્યો ગયો. રાજા, રાણી અને તેમના નજી૦ સાહેબજાદીઓ પુષ્કળ થાક લાગેલો હોવાથી આરામ લેવાને દરબાર ... પછી દીવાનખાનાના ... ... આવ્યા. એટલે બહાર ... ...

તથા ટેબલ ઉપર જે મિષ્ટાનો, વાસણો તથા કપડાં વગેરે હતાં તેની લુંટ ચલાવવા લાગ્યા. એ વેળા બહુ મારામારી થઈ હતી, જેમાં ઘણાંનાં માથાં ફુટયાં હતાં. આ બધો બનાવ અડધા કલાક પછી શાન્ત થઈ ગયો, જે વેળા દીવાનખાનામાં ટેબલ, ખુરશી કે તેનાં પાટીઆં સુદ્ધાંત રહ્યાં નહોતાં. બધુ ઉપાડી જવામાં આવ્યું હતું. આવી મીજબાની આપવાનો રીવાજ હવે બંધ કરી દેવામાં આવ્યો છે.

જ્યોર્જ ચોથો અને વિલિયમ ચોથો.

ઈ. સ. ૧૮૨૧માં જ્યોર્જ ચોથાનો રાજ્યાભિષેક થયો હતો અને તે વખતનો ઠાઠમાઠ પણ અપૂર્વ હતો. જ્યોર્જ પોતે જ પોતાના અભિષેકની ક્રિયાના ભભકાને માટે લગભગ ઘેલા સરખો બની ગયો હતો, તે હમેશાં પોતાના મિત્રો અને ખુશામતીઓની સલાહ લેતો અને પોતાના પોશાકોની તૈયારી કરતો. તેના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પાછળ અઢી લાખ પાઉંડનો ખર્ચ થયો હતો અને રાજાના પોશાકનીજ પાછળ ૨૫ હજાર પાઉન્ડ ખર્ચાયા હતા. થોડા વખતના આ ભભકાથી જ્યોર્જ એટલો આનંદમાં આવી ગયો હતો કે આ ભભકાથી પોતે કેવો દેખાશે અને પોતાને લોકો કેવો વખાણશે તેનો અગાઉથી ખ્યાલ બાંધવા માટે તેણે પોતાના એક ખાસ હજુરીયાને પોતાનો બાદશાહી પોશાક પહેરાવી આખા મહેલમાં ફેરવ્યો હતો અને એ રીતે પોતે આનંદ મેળવ્યો હતો. આ પોશાકમાં તેણે પોતાનો જે ફોટો લેવરાવ્યો હતો તેની નકલો યુરોપની સઘળી દરબારો અને સઘળાં બ્રિટિશ એલચી ખાનાંઓ ઉપર મોકલી આપી હતી. પરન્તુ જ્યોર્જે પોતાની રાણી કેરોલીનને આ ક્રિયામાં જરા પણ ભાગ લેવા દીધો નહોતો. તેની સાથે જ્યોર્જને બનતું નહોતું અને રાજ્યાભિષેક વખતે કેરોલીન જોકે હરિફાઈથી ઈંગ્લાંડ આવી પહોંચી હતી, તોપણ તે તે ક્રિયામાં ભાગ લેઈ શકી નહોતી. પ્રથમ તો રા-

જાણે તેને પોતાની [illegible] હિંદુસ્તાની [illegible] ને [illegible] હતી. પણ [illegible] થઈ હતી. તોપણ [illegible] દિલમાં [illegible] હતી [illegible] વખતે તે [illegible] પણ રાજ્યના [illegible] તેને [illegible] નિશ્ચયના [illegible] મરણ પામી હતી. [illegible] કેરોલીન તે [illegible] નહોતાં. [illegible] ચોથો ગાદી ઉપર આવ્યો હતો [illegible] પાછી તેના [illegible] હતી. પોતાના ભાઈનો રાજ્યાભિષેક વખતે તેની ઉમર ૬૫ વ- [illegible] કર્યો હતો, તેથી તે અંગ્રેજ પ્રજા [illegible] વખતે રૂપિયાનો જે ધુમાડો [illegible] ની ક્રિયા વખતે [illegible] થોડો ખર્ચ કર્યો હતો કે તેણે પો- [illegible] ઘેરલો હતો.

મર્હુમ મહારાણી વિક્ટોરિયાના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા તા. ૨૮મી

મહારાણી વિક્ટોરિયા.

જુન સને ૧૮૩૮ને ગુરૂવારને દિવસે થઈ હતી. તે વખતે ભરપુર ભાદરવામાં આવ્યું નહોતું. રાજ્યાભિષેક વખતે તેની ઉમ્મર ૧૯ વર્ષની હતી. રાણીના કાકા વિલિયમ ચોથાની પુત્રીઓ હતી, પણ તેઓ પોતાના પિતાની પહેલાં મરણ પામી હોવાથી અને રાણીના પિતા ડયુક ઓફ કેંટ પોતાના ભાઈની પહેલાં મરણ પામ્યા હોવાથી રાણી વિક્ટોરિયા રાજ્યગાદીનાં વારસ થયાં હતાં. તેમના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયામાં બીજા રાજાઓની ક્રિયા કરતાં કાંઇ પણ વિશેષ નહોતું. ધર્માધ્યક્ષે અભિષેકને લગતા મંત્રો ઉચ્ચાર્યા પછી રાણીની નજીક જઈ મોટે સાદે પૂછ્યું કે "તમો નામદાર આનું સોગંદ લેવાને રાજી છો કે?" રાણીએ હા પાડ્યાથી તેણે તેમને ફરીથી પૂછ્યું કે "પાર્લામેંટ ભરીને કાયદા કાનુન મુજબ ઇંગ્લાંડ અને તેના તાબાના સર્વ મુલકો

ઉપર રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવાની ગંભીર કબુલત તમે આપો છો કે?"
રાણીએ તેનો ઉત્તર પણ હકારમાં આપ્યાથી છેવટે ધર્માધ્યક્ષે ત્રીજીવાર
પૂછેલા સવાલના જવાબમાં રાણીએ જણાવ્યું હતું કે મારા સઘળા
ચુકાદાઓમાં હું ધારા, ઇન્સાફ અને દયાના કાનુન મુજબ અમલ
કરીશ." વળી તેમણે એમ પણ કબુલ કર્યું હતું કે ઈંગ્લાંડનાં પ્રોટે-
સ્ટંટ અને સુધરેલા ધર્મમતને હું બનતે પ્રયત્ને ટકાવી રાખીશ
અને ધર્મગુરૂઓને ધારાથી જે છૂટ તથા હક મળ્યાં છે તથા જે દે-
વળો તેમના તાબામાં છે તે સર્વનો ભોગવટો હું તેમને કરવા દઇશ.
'બાઇબલ' ઉપર હાથ મેલીને તેમણે એવા સોગંદ લીધા હતા કે
"જે જે કામો કરવા બાબત મેં કબુલતો આપી છે તે મુજબ હું
ચાલીશ અને અમલ કરીશ અને તે બજાવવામાં ખુદા મને મદદગાર
થજો!" આમ કહી રાણીએ બાઇબલને ચુંબન કર્યું હતું અને સો-
ગંદના ઉપર સહી કરી હતી. ત્યારબાદ પવિત્ર તેલ ચોળવામાં આવ્યું.
પ્રાર્થના થઇ, રાણીને બાદશાહી તલવાર આપવામાં આવી, પુનઃ પ્રાર્થના
થઇ, તલવાર પવિત્ર સ્થાનને ભેટ અપાઈ, તેને પૈસા આપીને પાછી
મેળવવામાં આવી, રાણીને શહેનશાહી ઝબ્બો પહેરાવવામાં આવ્યો તથા
તેમના હસ્તમાં બીજાં રાજચિહ્નોની સાથે સોનેરી ગોળો આપવામાં આવ્યો,
આશીર્વાદ દેવામાં આવ્યો, નવી મુદ્રિકા પહેરાવવામાં આવી, રાજદંડ
આપવામાં આવ્યો, તેની સાથે વળી એક સોનાનું કબુતર પણ તેમના
હાથમાં મૂકવામાં આવ્યું અને કેટલીક શીખામણના શબ્દો ઉચરાયા
પછી તેમને માથે મુકટ પહેરાવવામાં આવ્યો. મસ્તિકપર મુકટ મૂકા-
તાંની સાથેજ લંડનના ટાવરપરથી તોપોની સલામતી અપાઇ અને
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં જાહેર કરવામાં આવ્યું કે તેમના નવા શહેનશાહને
માથે તાજ મૂકવામાં આવ્યું છે. બાદ પુનઃ પુનઃ પ્રાર્થના થઇ અને
રાણીને ધર્મગુરૂઓએ બાઇબલની ભેટ આપી. તે ભેટ કબુલ રાખ્યા

પછી રાણીને મળેલાં રાજચિહ્નો માટે વડા ધર્માધ્યક્ષે આશીર્વાદ આપ્યો અને વાજિંત્રો સાથે પ્રાર્થના થઈ. ત્યારબાદ વડા ધર્માધ્યક્ષે બીજાઓની મદદથી બહુ માન અને ઇજ્જત સાથે રાણીને ઉંચકીને ઇંગ્લાંડના ઐતિહાસિક તખ્ત ઉપર બેસાડ્યાં અને તે વખતે પુનઃ ધર્મગુરૂઓએ તેમને થોડી શિખામણો સંભળાવી. ત્યાર બાદ પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુસ્તાનમાં અમીર ઉમરાવો જેવી રીતે રાજાને કુર્નિશ બજાવે છે તેવી રીતે વફાદારી અને ભક્તિ દેખાડવા માટે અમીર ઉમરાવોના નમનનો પ્રારંભ થયો. એજ વખતે રાણીના ખાનગી ખજાનચીએ રૂપાના સીક્કાઓ ઉરાડવા માંડ્યા, જે યાદગીરીની ચીજ લેવાને સર્વત્ર લુટાલુટ પડી રહી હતી. છેવટે ખુશાલીના ગાયનની સાથે મહારાણીના રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પરિપૂર્ણ થઈ હતી. આ રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા પાછળ ૭૦ હજાર પાઉંડનો ખર્ચ થયો હતો જે તેના પ્રમાણમાં કોઈ પણ રીતે વધુ નહોતો. મહારાણી વિકટોરિયાનો શાંતિમય અમલ ૬૩ વર્ષ સુધી ચાલ્યા બાદ તેમનું સને ૧૯૦૧ માં મરણ થયું હતું.

શહેનશાહ સાતમા એડવર્ડ.

શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેક વખતે વેસ્ટમીન્સ્ટર એબીમાં જવા માટે જે સરઘસ નીકળ્યું હતું તે લંડનના ટાવરમાંથી નહિ નીકળતાં “બકીંગહામ પેલેસ” માંથી નીકળ્યું હતું. તે વખતે વડા ધર્મગુરૂ તરીકે કેન્ટરબરીનો ધર્માધ્યક્ષ હાજર થયો હતો. પહેલાં તેણે સૌને એમ કહ્યું કે “આજે હું શહેનશાહ એડવર્ડને તમારી નજર હાજર કરૂં છું જે આ દેશના રાજા છે. તમે જેઓ આજે તમારો ભક્તિભાવ બતાવવાને હાજર થયા છો તેઓ તેમ [illegible] છો કે?” આ [illegible] “ખુદા એડવર્ડને સલા-

ડું ક્યું.

પણે મેળવી શકીશું. આ ક્રિયા પણ ઉપર જણાવેલા ઇતિહાસને અનુસરીને યોગ્ય સુધારા વધારા સાથે કરવામાં આવનાર છે. નવી આશા અને નવી અભિલાષા સાથે નવા શહેનશાહ રાજ્યાસનપર બિરાજશે: આપણે ઇચ્છીશું કે—**ના. શહેનશાહ અને શહેનશાહબાનુ ઘણું જીવો !**

ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેક.

ભારતવર્ષમાં રાજ્યાભિષેકની ક્રિયા શતપથ બ્રાહ્મણો, રામાયણ તથા મહાભારતમાં વર્ણવી છે તેના સંબંધમાં એક લેખ **મૉડર્ન રીવ્યુ** (કલકત્તા) ના ડીસેંબર માસના અંકમાં એચ. જી. પી. નિગમ અને ગિરધર શર્માના સંયુક્ત હસ્તાક્ષર હેઠળ લખાયો છે. રાજા દશરથે પ્રજાની ઇચ્છા અને અનુમતિથીજ યુવરાજ રામચંદ્રનો તિલકાભિષેક કર્યો હતો તે કહીને નીચલો શ્લોક લેખકો રામાયણમાંથી ટાંકે છે, જે વિચારણીય હોઇ ભારતવર્ષની કીર્તિને હમેશને માટે ઉજ્વળ કરે છે.

औरसानपि पुत्रान्हि त्यजन्त्यहितकारिणः ।
समार्थान्संप्रगृह्णन्ति जनानपि नराधिपाः ॥

અર્થ:—જો તેઓ અહિતકારી હોય તો રાજાઓ પોતાના ઔરસપુત્રોને પણ રાજ્યગાદિ માટે અયોગ્ય ઠરાવે છે અને જો સાધારણ મનુષ્યો પણ સમર્થ હોય તો તેમને ગ્રહણ કરે છે. દશરથે બ્રાહ્મણ, વણિકો આદિની સભા ભરી તેમની સમ્મતિથી રામનો અભિષેક કર્યો તેના શ્લોકો તથા અર્થ આપીને રાજ્યાભિષેકની ક્રિયાનું વર્ણન આપતાં લેખકો કહે છે કે નવા તિલ અને સરસવનાં તેલ જે વેદમંત્રોથી

"ધુક" કર્યો હોય તે વડે ભાવિ રાજાનાં સમસ્ત શરીરનું મર્દન, સ્નાન કરવામાં આવતું. સ્નાન પછી તે મનુષ્યો તથા પશુઓને અભય વચન આપતો! હોમ પછી પુનઃ સ્નાન કરતો, અને સુગંધીમાં તેલથી પુનઃ મર્દન થતું. પર્વતનાં શિખરપરના કાદવથી તેના મસ્તકનું મર્દન થતું, બુધ મંદિરની રજથી, હાથોનું હાથીઓએ પોતાના દંતથી ખોદી કાઢેલી માટીથી, ગર્દનનું ઇંદ્રધનુષ્યની નીચેની માટીથી, છાતીનું બે નદીનાં સંગમનાં જળથી, પીઠનું તલાવના જળથી, પાંસળીનું નદીના તટના જળથી, જાંગનું હાથીના તબેલાની ધુળથી, પગના ગોટલાનું ઘોડાના તબેલામાંના કાદવથી, અને પગનું રથનાં ચક્ર નીચેના કાદવથી મર્દન થતું! (મૂળ કદાચ રૂપક હોઈ અંતે આ વહેમી ક્રિયા થઈ પડી હશે કે શું?) તે પછી અનેક જાતની માટીઓનાં મિશ્રણથી સમસ્ત શરીરનું મર્દન થતું.. બાદ, પંચામૃત (દુધ, ઘી, દહીં, ખાંડ તથા મધ)થી સ્નાન થતું, ફરીથી સુગંધી જળથી અને અંતે (દેખીતી રીતે થાક ઉતારવા અને આટલાં બધાં સ્નાનોની ઠંડી ન લાગુ પડી જાય તે સારૂ) સર્વે ઔષધિનું સ્નાન થતું. તે સ્નાન સારૂં જે કળશ વપરાતો તે સુવર્ણનો હતો, ને તેમાં એક હજાર છિદ્ર પાડવામાં આવતાં. વળી આ સ્નાન માટે જે જળ વપરાતું તે સર્વે સમુદ્રો, તીર્થો તથા પ્રખ્યાત નદીઓના જળનું મિશ્રણ હતું. સ્નાન પ્રસંગે **इमा आपः** शिवतमा। **इमा राष्ट्रस्य भिरजी** ઇત્યાદિ (અર્થાત્ આ જળ અત્યંત શિવ-કલ્યાણ છે, રાષ્ટ્રનું ઔષધ છે, રાષ્ટ્ર વર્દ્ધક છે, રાષ્ટ્રનું અમૃત છે. જે વડે પ્રજાપતિ બ્રહ્માએ સોમ, વરૂણ, યમ અને મનુને રાજ્ય તથા પર્વે સ્નાન કરાવ્યું હતું તેજ જળ વડે હું તમને કરાવું છું. તમે રાજ્યના અધિકાર થાઓ!') મંત્રોચ્ચારણ થતું. આ પછી તે બધાં આદિ ધાન્ય પળાજુરણ ધારણ કરતા, અને તે વખતે સંબંધીઓ છત્ર આદિ રાજચિન્હો ધારણ કરતા હશે અને તેમના હાથમાં તે પોતાનું

અપવિત્ર થવાનો ભય જોયો; તેથી તે કઢાવીને "પૃથ્વીના જીતનાર
શાહ ઔરંગજેબે પૃથ્વી ઉપર, પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો આ સીક્કો
મુદ્રિત કરાવ્યો છે" એ અર્થની ફારસી બેત પડાવી! પછી પ્રાંતોના
સુબાઓ ઉપર ગાદીએ આવવાના સત્તાવાર પત્રો લખાયા. આ ક્રિયા
દીવાને આમમાં બરોબર ૨ કલાક ૪૮ મીનીટ ચાલી. જનાનખાનામાં
જઈ ત્યાં બીજી દરબાર ભરી, જ્યાં શાહજાદીઓ, અને ઉમરાવજાદીઓ,
હાજર હતી. તેઓએ તેમના પર સોના રૂપા તથા ઝવેરાત અને જ-
વાહીરનો વર્પાદ કર્યો. તેમણે પોતાની બ્હેન રોશનરાય બેગમ જેણે
લડાઈ દરમ્યાન તેનોજ પક્ષ કીધો હતો અને તેનેજ મદદ કરી હતી
અને દારા શીકોહનીનો પક્ષ લેનારી મોટી બ્હેન જહાનારાની વિરૂદ્ધ
શહાજહાનના જનાનખાનામાં કાર્ય કરતી, તેને રોકડ વગેરે મળી રૂ.
૫ લાખ આપ્યા તથા પોતાની ૪ પુત્રીઓને અનુક્રમે ૪, ૨, ૧૦,
તથા ૧॥ લાખ રૂપીયા બક્ષીસ કીધા તે પછી દીવાને-ખાસમાં જઈ
પોતાના ચાર પુત્રોને અનુક્રમે ૩, ૨, ૨, ને ૧ લાખ રૂ. આપ્યો.
ત્યાં ૪૮ મીનીટ થઇ. ભાટ આદિ અન્યોને પણ ઘટતાં ઇનામ મળ્યાં.
ઔરંગજેબે પોતાના રાજ્યાભિષેકના સ્મારક તરીકે, ઇરાનીઓનો નવ-
રોઝના સંવત્સર જે અકબરે પ્રવર્તાવ્યો હતો તેને સ્થળે હીજરી સંવત
પ્રવર્તાવ્યો, દારૂની બદી આદિ અનીતિ અટકાવવા એક અમલદાર
નીમ્યો તથા અનેક ટોલો, તથા અનાજ પરની પોલીસ ફી માફ
કરી. રાત્રે યમુનાના બન્ને તટ પર દીપોત્સવ થયો. વહાણ સાથે
પાટીઆંઓની હાર લગાવી. તે પર દીવાબત્તીઓની માલાઓ લ-
ગાવી દીધી, જેથી નદીમાં તરતા દીવાઓથી નદી જાણે ચ-
ળકિત થઇ રહી હતી. પાટીયાં તરતાં જાય અને વહાણપર ગાનારા
ગાતા જાય! તા. ૨૪ મી જુનને દીને તોપખાતાં તરફથી દારૂખાનું
પણ ફોડવામાં આવ્યું હતું.

જહાંગીરનો રાજ્યાભિષેક.

મી. હયવદનરાય બી. એ. ના લખેલા ઉપરોક્ત નામના લેખ-થી જણાય છે કે જહાંગીરે રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં ન્યાયની એક ઘંટડી હતી. પોતાની 'ડાયરી' માં જહાંગીર કહે છે કે, અમલદારો ન્યાય આપવામાં નિષ્ફળ નીવડે અને લોકો તેની પોતાની પાસથી દાદ માંગી શકે તે સારૂ આ નરદમ સોનાની સાંકળની ગોઠવણ કરી હતી. તે આશરે ૩૦ હાથ (૧॥ ફૂટનો એક હાથ) અથવા ૪૫ ફૂટ લાંબી હતી. તેનું વજન ૩૨ મણ હતું! તેનો એક છેડો આગ્રાને કિલ્લે ને બીજો જમનાના તટપર પત્થરના સ્થંભપર હતો. મી. હયવદન કહે છે કે રાજા અનંગપાલે દીલ્હીમાં આમ કીધું હતું, તથા ચીનાઈ શહેનશાહ યુન્ચુએ કીધું હતું તેનું આ અનુકરણ હશે. તે સમયે એ ઇતિહાસ બહુ પ્રસિદ્ધ નહોતો; સંભવિત એ છે કે ઈરાનના નોશીરવાને આદિલે આ પ્રમાણે કીધું હતું તેનું અનુકરણ જહાંગીરે કીધું હશે.

શિવાજીનો રાજ્યાભિષેક.

મરાઠા (પુના) પત્રના સંપાદક મી. એન. સી. કેલકર, શિવાજીના રાજ્યાભિષેક સંબંધી લેખ લખતાં કહે છે કે તાપીથી તે કાવેરી પર્યંત એકત્ર છત્ર નીચે દેશને લાવનાર શિવાજી હતો. આ શિવાજીનો દિગ્વિજય હતો. પૃથ્વી માત્ર કોઈ દિગ્વિજય સારૂ જીતવી જોઈએ એવો પ્રાચીન નિયમ નહોતો. રાજ્યાભિષેક કરવામાં તેનો રાજકીય હેતુ હતો. તેનો હેતુ ક્ષત્રિય રાજા તરીકે ખપવાનો હતો. જન્મે શૂદ્ર પણ શિવાજી પોતાના પરાક્રમથી ક્ષત્રિય ગણાવા યોગ્ય જણાય પરંતુ સંકુચિત વિચારના ધર્માંધ બ્રાહ્મણોએ તેનું ક્ષત્રિયત્વ સ્વીકારવા ના પાડી ને વેદમંત્રોથી અભિષેક કરવા આનાકાની કરી, ત્યારે કાશીના

સર્વેતો પ્રખ્યાત ગંગાભટ્ટને આમંત્રણ કરીને (ને તેને સમજાવીને) તેને હાથે રાજ્યાભિષેક કરાવી, શિવાજીએ વાંધો લેનારાઓનાં મુખનુ મર્દન કર્યું. શકે ૧૫૯૬ ના જ્યેષ્ઠ સુદ ૧૩ તથા ગુરૂવારને દિને શિવાજીનો રાયગઢના કીલ્લામાં રાજ્યાભિષેક થયો હતો. મુંજક્રિયા પૂર્વે ચોથને દિને થઈ હતી. આ પ્રસંગે એ પ્રખ્યાત કીલ્લાને સુંદર રીતે શણગારવામાં આવ્યો હતો. પ્રભાતમાં શિવાજીએ મધ્ય હોલમાં પોતાની બેઠક લીધી. તેના આઠ પ્રધાનો આઠે દિશામાં પવિત્ર જળ ભરેલાં એવાં સોનેરી જળ પાત્ર લઇને આગળ પાછળ ઉભા. મુહુર્ત કાલે અક્ષત તથા તે જળનો તેના શિરપર અભિષેક કરવામાં આવ્યો. તે ક્ષણે બ્રાહ્મણો વેદમંત્રોનો ઘોષ કરતા રહ્યા હતા. તોપના બહાર આગમો દહાડો થયા કરતા હતા. તે ક્રિયા પછી શિવાજી સુંદર સિંહાસનપર આરૂઢ થયો. તે પછી સોનેથી પોતાનું તુલાદાન કીધું. ૭૦ શેર સોનું તેના વજન બરોબર થયું તે સુપાત્રોને દાન દીધું! અનેક મીજમાનીઓ પણ અપાઈ. આ રાજ્યાભિષેકમાં અંગ્રેજ, પોર્ટુગીઝ તથા બીજા પરદેશી વેપારીઓને ખાસ આમંત્રણ હતાં. તેઓ ભેટ પણ લાવ્યા હતા. મુંબઇનો ડેપ્યુટી ગવર્નર મી. હેનરી ઓક્સનડન તથા તેની સાથે બીજા બે અંગ્રેજ વેપારીઓ પણ આ પ્રસંગે હાજર હતા. અભિષેકની એક અઠવાડીયાં પૂર્વે, તા. ૬ ૫ મી મેને દિને તેમને શીવાજી સાથે વેપારી કોલકરાર વિષે ચર્ચા થઈ હતી ને અભિષેક પછી લખાણ થયું હતું. મોહોમેડનોના સ્વતંત્ર રાજ્ય ગોલકોંડા તરફનો પ્રતિનિધિ પણ આ પ્રસંગે હાજર હતો.

બાદશાહી ઢંઢેરા.

"These are the charters of the noble and benignant spirit of Imperial rule, and by that spirit in all my time to come I will faithfully abide."

KING EMPEROR GEORGE V.

"શહેનશાહી રાજ્યના ઉદાર અને કૃપાળુ ઉચ્ચાશયને દર્શાવનારા આ ઢંઢેરા છે, અને હું મ્હારા ભવિષ્યના સઘળા રાજ્ય અમલમાં એજ આશયને ખરા દીલથી વળગી રહીશ."

—શહેનશાહ જ્યૉર્જ પાંચમા.

મલિક મુઅઝમ કૈસરે હિંદનું બાદશાહી જાહેરનામું.

મલિક મુઅઝમના રાજ્યાભિષેક મહોત્સવ ઉજવ્યાનું મલિક મુઅઝમના મુલકોમાં જાહેર કરવા બાબત.

જ્યૉર્જ, મલિક મુઅઝમ કૈસરે હિંદ.

અમારા બાદશાહી રાજ્યાભિષેકનો મહોત્સવ સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા તથા અનુગ્રહથી ઇસ્વી સન ઓગણીસસો અગીઆરના જુન મહિનાની બાવીસમી તારીખે ઉજવવાનો અમારો ઇરાદો અમે અમારા રાજ્યના પહેલા વર્ષમાં ઇસ્વી સન ઓગણીસો દશના જુલાઈ મહિનાની ઓગણીસમી તારીખના તથા નવેમ્બર મહિનાની સાતમી તારીખના અમારા બાદશાહી જાહેરનામામાં પ્રગટ કરી દર્શાવ્યો હતો.

અને સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વરની કૃપા તથા અનુગ્રહથી અમે મહોત્સવ ગયા જુન મહિનાની તારીખ ૨૨ ને ગુરૂવારને રોજ ઉજવવાને શક્તિમાન થયા હતા.

અને અમારા રાજ્યના પેહેલા વર્ષમાં ઇસ્વી સન ઓગણીસસે અગીઆરના માર્ચ મહિનાની બાવીસમી તારીખના અમારા બાદશાહી જાહેરનામામાં અમે એવી અમારી ઇચ્છા જાહેર કરી હતી કે સદરહુ મહોત્સવ ઉપર પ્રમાણે ઉજવ્યાનું અમારા હિંદી સામ્રાજ્યમાંની અમારી સમસ્ત પ્રેમાળ પ્રજાને અમે જાતે જાહેર કરવું, અને અમારા ગવર્નરો, લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરો તથા અમારા બીજા અમલદારો અને અમારા સંરક્ષણ હેઠળનાં દેશી સંસ્થાનોના રાજા રજવાડાઓ, અમીર ઉમરાવો તથા અમારા હિંદી સામ્રાજ્યના સઘળા પ્રાંતોના પ્રતિનિધીઓને અમારી હજુરમાં તેડવા.

વાસ્તે, આ અમારા બાદશાહી જાહેરનામાથી સદરહુ મહોત્સવ ઉજવ્યાનું જાહેર કરીએ છીએ, તથા દિલ્હીમાં હાલ એકઠા મળેલા અમારા સઘળા અમલદારોને, રાજારજવાડાઓને તથા પ્રજાને અમે શહેનશાહ તથા મલિક મુઅઝમ તરીકે આવકાર આપીએ છીએ, અને ખાત્રી આપીએ છીએ કે જે હિંદી સામ્રાજ્યનાં કલ્યાણ તથા સમૃદ્ધિ માટે અમે ઘણુ કાળજી રાખીએ છીએ અને હમેશ રાખ્યા કરીશું તે સામ્રાજ્ય માટે અમે અગાધ પ્રેમ ધરાવીએ છીએ.

અમારા રાજ્યના બીજા વર્ષમાં તારીખ બારમી ડિસેમ્બર ઇસ્વી સન ઓગણીસસો અગીયારને રોજ દિલ્હીમાં અમારા દરબારમાંથી જાહેર કર્યું.

ઈશ્વર મલિક મુઅઝમ કૈસરે હિંદનું રક્ષણ કરો.

(True translation.)

SYED SHAMSUDDIN KADRI.

નામદાર મહારાણી વિક્ટોરીઆએ—રાજાઓને, ઠાકોરોને અને સમગ્ર હિંદની પ્રજાઓને મોકલાવેલો પેગામ.

૧૮૫૮ નો ઢંઢેરો.

"વિક્ટોરીઆ—ઈશ્વરની કૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લાંડના સંયુક્ત રાજ્યની, તથા તે રાજ્યનાં તાબામાં યુરોપ, એશીઆ, આફ્રિકા, અમેરિકા, અને ઓસ્ટ્રેલિયા આ ખંડો મધ્યે જે વસાહતી, તથા જે ઉપરાન્તો છે, તે સર્વની મલિકા માયાળુ તથા ધર્મ સંરક્ષક.

"આજ સુધી હિન્દુસ્તાન મલિકા મુલકનો રાજ્યકારભાર અમારીવતી ઓનરેબલ ઈસ્ટ ઈંડીઆ કંપની ચલાવતી હતી. તે પોતેજ ચલાવવો એવું કેટલાએક મહત્ત્વના કારણોથી પાર્લમેન્ટ સભામાં એકઠા થયલા "સ્પિરિચ્યુઅલ" તથા "ટેમ્પરલ" લોર્ડ અને કોમન એઓની સલાહથી તથા અનુમતથી અમોએ ઠરાવ્યું છે.

"વાસ્તે અમો હવે આ જાહેરનામાથી જણાવીએ છીએ તથા પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ કે, ઉપર લખ્યા પ્રમાણે સલાહ તથા અનુમત લઈને સદરહુ રાજ્યકારભાર અમોએ અમારા હાથમાં લીધો છે; અને સદરહુ મુલક માંહેની અમારી સર્વ રૈયતને ફરમાવીએ છીએ કે, અમારી સાથે તથા અમારા વારસોની સાથે અને અમારા નિયોગીની સાથે તમોએ ઈમાનથી તથા ખરેખર ... ... પ્રમાણે ચાલવું; અને આજ પછી સદરહુ મુલકનો રાજ્યકારભાર અમારે નામે તથા અમારી તરફથી ચલાવવા ... ... અમો કરીએ, તે તે અધિકારીઓના ... ...

... અમો ... ...

... ...

શાહાણપણા ઉપર પૂરો વિશ્વાસ અને ભરૂસો રાખીને, તેઓને એટલે સદરહૂ વાઇકાઉન્ટ કેનીંગ સાહેબને સદરહૂ મુલકમાં અમારા પહેલા વાઇસિરોય તથા ગવર્નર જનરલ ઠરાવીએ છીએ તથા નીમીએ છીએ; અને અમારે નામે સદરહૂ મુલકનો રાજ્યકારભાર ચલાવવાને, તેમજ એક મુખ્ય સ્ટેટ સેક્રેટરીની મારફતે જે જે હુકમ તથા કાયદા તેઓને વખતો વખત અમારે ત્યાંથી પહોંચે, તે પ્રમાણે હરેક બાબતમાં અમારે નામે તથા અમારી તરફથી વહિવટ કરવાનો તેઓને અધિકાર આપીએ છીએ.

"ઓનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કંપનીએ હાલમાં જે જે મુલકી તથા લશ્કરી કામ ઉપર જે જે આસામીઓને નીમેલા છે, તે સર્વને તે તે કામ ઉપર અમે કાયમ કરીએ છીએ. આગળ જેવી અમારી મરજી થશે અને જે કાયદા તથા કાનુન અમે ઠરાવીશું તે પ્રમાણે ફેરફાર થશે.

"અમો હિન્દુસ્તાન માંહેના રાજારજવાડાઓને જાહેર કરીએ છીએ કે તેઓની સાથે ઓનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડીઆ કમ્પનીએ જે તહનામા તથા કરારનામા કર્યા હશે, અથવા જે સદરહુ કમ્પનીના હુકમથી થયા હશે તે સર્વ અમારે કબુલ છે; અને અમો બરાબર પાળીશું; તેજ પ્રમાણે રાજારજવાડાઓએ પણ પોતપોતાની તરફથી તે તહનામા તથા કરારનામા પાળવા જોઇએ.

"અમારૂં જે હાલનું રાજ છે તે વધારવાની અમોને મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. અમારા રાજને તથા રાજ્યાધિકારને ધક્કો પહોંચાડવાને કોઈ યત્ન કરશે તો, અમો તેને સજા કર્યા વગર રહીશું નહિ. અને તેજ પ્રમાણે બીજાના મુલકને તથા હક્કને ધક્કો પહોંચે એવી વાત અમો કદી મંજુર કરીશું નહિ. જે પ્રમાણે અમો અમારો અધિકાર, અમારો દરજ્જો અને અમારો મરતબો સંભાળી રાખીએ છીએ, તેજ

પ્રમાણે હિન્દુસ્તાન આદિના રાજારજવાડાઓનો અધિકાર તથા હક્કો અને મરતબો અમો સંભાળી રાખીશું. રાજારજવાડાઓની, તેમજ અમારી રૈયતની, આબાદાની તથા ચડતી થાય એવું અમો ઇચ્છીએ છીએ; અને એ વાત દેશમાં સ્વસ્થતા તથા સારા પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા હશે તોજ બનશે.

"અમારી બીજી સર્વ રૈયત બાબત જે રાજ્યધર્મ અમો અવશ્ય માનીએ છીએ, તેજ રાજ્યધર્મ હિન્દુસ્તાન આદિના અમારા મુલકની રૈયત બાબત અમોએ પાળવા જોઇએ એવું અમો સમજીએ છીએ; અને ઇશ્વરની કૃપાથી તે સર્વે વાસ્તવિક રીતે તથા અંતઃકરણથી પાળીશું.

"ખ્રિસ્તિ ધર્મના ખરાપણા ઉપર અમારો પુરો વિશ્વાસ છે, અને ધર્મના યોગથી જે સમાધાન થાય છે તે સંભારીને અમો ઇશ્વરનો ઉપકાર માનીએ છીએ. એવું છે તોપણ ધર્મ સંબંધી જે અમારા વિચાર છે તેનો અમારી રૈયત પાસે સ્વીકાર કરાવવા બાબત સખ્તી કરવાનો અમને અધિકાર નથી; તેમ તેવી ઇચ્છા પણ નથી. ધર્મ સંબંધી વિચારના અથવા આચરણના સબબથી કોઇની તરફદારી થાય નહિ, કોઇને ઇજા થાય નહિ અને કોઇને દુઃખ થાય નહિ; તેજ પ્રમાણે કાયદાનો આશ્રય સર્વેને સમાન રીતે નિષ્પક્ષપાતપણે મળે એવી અમારી આજ્ઞા છે. અમારા સર્વ અધિકારીઓને સખત તાકીદ છે કે અમારી રૈયતની ધર્મ સંબંધી સમજણ, અથવા ભક્તિ વિષે તેઓએ કોઈ પ્રકારે હાથ ઘાલવો નહિ; ઘાલશે તો તેઓની ઉપર અમારી મોટી ગેરમરજી થશે.

"વળી અમારી એવી આજ્ઞા છે કે અમારી રૈયતમાં જે કોઇ વિદ્યાએ કરીને તથા હુશિયારીએ કરીને અને પ્રમાણિકપણે જે જે સરકારી કામો બરાબર ચલાવવાને લાયક હશે, તે તે કામો અનુકૂળ હશે

તે પ્રમાણે બે દિક્કત અને વગર તરફદારીએ તે લોકોને, ન્યાત અથવા ધર્મ ઉપર નજર રાખ્યા વગર આપવા.

"બાપદાદાથી ચાલતી આવેલી જમીન ઉપર હિન્દુસ્તાનના લોકોને પ્યાર છે તે અમોને માલમ છે અને અમારા ધ્યાનમાં છે. સરકારનું વાજબી લેણું હશે તે લઇને લોકોના જમીન બાબત જે જે હક હશે તે તે તેઓની પાસે સુરક્ષિત રાખવા, અને હરેક બાબતમાં કાયદા ઠરાવતી વખતે તથા તે અમલમાં લાવતી વખતે હિન્દુસ્તાનમાં જે પ્રાચીન હકો તથા વહિવટ તથા રિવાજ ચાલતા આવ્યા હોય તે ઉપર યોગ્ય રીતે નજર રાખવી, એવી અમારી આજ્ઞા છે.

" રાજના લોભી માણસોએ પોતાના દેશના લોકોને ખોટું ખોટું સમજાવીને ફસાવ્યા, અને દંગો કરવાને પ્રવૃત્ત કીધાં; એવા તેઓના કામથી હિન્દુસ્તાનના લોકોને ઇજા અને દુઃખ પ્રાપ્ત થયાં; તેથી અમને ઘણું દુઃખ થયું છે. દંગો કરનારાઓનો પરાજય કરીને દંગો બેસાડી દીધો, તે ઉપરથી અમારૂં સામર્થ્ય સર્વને જાહેર થયું છે; પણ સદરહુ પ્રમાણે ફસેલા લોકોમાંથી જે પાછા યોગ્ય રીતે ચાલવા ઇચ્છે છે તેઓની ઉપર દયા કરીને તેઓના અપરાધની ક્ષમા કરવી એવી અમારી મરજી છે.

" વધારે ખુનરેજી ન થાય તથા હિન્દુસ્તાન માંહેના અમારા મુલકમાં સ્વસ્થતા વહેલી થાય એવા ઇરાદાથી, એક પ્રાંતમાં તો અમારા વાઇસરોય તથા ગવરનર જનરલે આગળ જે દુઃખદાયક દંગા થયા તેમાં જે લોકોએ સરકારની વિરૂદ્ધ ગુન્હા કીધા તેમાંના ઘણાખરા લોકોને કેટલીએક સરતથી ગુન્હાની માફી થશે, એવી આશા દેખાડી છે; અને જેઓના ગુન્હા માફ કરવા લાયક નહિ હશે તેવા ગુન્હેગારોને શી શી સજા થશે, તે પણ તેઓએ ઠરાવ્યું છે. સદરહુ તજવીજ

[illegible]

[illegible]

"[illegible] ઉપર [illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible] પણ [illegible] ઉપર [illegible] આવીને [illegible] હોય તે [illegible], તે કેટો [illegible] કહેવામાં મરજી [illegible] એવું મતલબ

"સદરહુ બાબતનો નિયમ જે લોક કબજામાં હોય અને [illegible] હોય તેમના કે પોતપોતાને ઘેર પાછા આવીને [illegible] સામાપણે કરવા માટે તો, તેઓએ અમારા વિરુદ્ધ, અમારા રાજ વિરુદ્ધ અને અમારા કરનાર વિરુદ્ધ કરેલા અપરાધ ગુનાહ વિસરી જઇને [illegible] પણ મરણ કર્યા વગર તેઓને માફી તથા ક્ષમા મળશે, એવો [illegible] આ જાહેરનામાથી દીલાસો આપીએ છીએ.

"ગુનાહની માફી તથા મહેરબાની કરવા બાબતના જે નિયમ ઉપર [illegible] છે, તે પ્રમાણે આવતા જાનેવારી મહિનાની ૧ લી તારીખ [illegible] જે ચાલશે તે સર્વને માફીના તથા મહેરબાનીના સદરહુ ઠરાવ [illegible] કરવા, એવી અમારી આશા છે.

"ઈશ્વરની કૃપાથી જ્યારે હિન્દુસ્તાનમાં સ્વસ્થતા થશે, ત્યારે તે દેશના ઉદ્યોગ ધંધાને ઉત્તેજન આપવું, લોકોપયોગી અને લોકોના કલ્યાણ[illegible] નાં કામોની વૃદ્ધિ કરવી, અને તે દેશમાં રહેનારી અમારી સર્વ રૈયત[illegible] [illegible] રીતે રાજ્યકારભાર ચલાવવો, એવી અમારી અંત[illegible] [illegible] છે. અમારી રૈયતની આબાદાની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], અને તેઓની કૃત[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે. [illegible] અમે માનીએ છીએ. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે."

[illegible]

[illegible]

પૂરી થતી અરધી સદી તમારા ઐતિહાસીક જમાનામાં એક અતિશય ઝગઝગાટ ભરેલી યાદગીરી તરીકે રહેશે. હિન્દુસ્તાન દેશ તાજના પ્રત્યક્ષ રાજકારભાર તળે લેવા સંબંધના ઢંઢેરાથી હિન્દનો રાજકારભાર એકત્ર થયો અને તવારીખના એક નવા જમાનાની શરૂઆત થઈ. આ રાજકારભાર ચલાવવાનું કામ ઘણું વિકટ હતું, અને તેની ગતિ કોઇ વખત ધીમી માલુમ પડી હશે, પણ એક બીજાથી ઉલટા વિચારો ધરાવનારી ઘણી કોમોને તેમજ આશરે ત્રીસ કરોડ માણસોને બ્રિટીશ દેખરેખ અને અંકુશ હેઠળ એકત્ર કરવાનું કામ મક્કમપણે તથા જરા પણ અટક્યા સિવાય આગળ વધ્યું છે. ગઇ અડધી સદીની અમારી મહેનત તરફ અમે સ્પષ્ટ દ્રષ્ટિએ તથા શુદ્ધ અંતઃકરણથી જોઈ શકીએ છીએ.

૨. માનવી રાજકારભારમાં દરેક જમાનામાં અને દરેક ઠેકાણે જે મુશ્કેલીઓ નડે છે તે મુશ્કેલીઓ હિન્દુસ્તાનમાં પણ દિવસે દિવસે ઉભી થતી ગઈ છે. તે મુશ્કેલીઓ સામે બ્રિટિશ રાજના નોકરોએ મહેનતથી, હિમ્મતથી તથા ધીરજથી તથા ઉંડા વિચારથી અને કદી પણ શિથિલ પાયો ન હોય અથવા ડગમગો ન હોય એવા નિશ્ચયથી બાથ ભીડી છે. ભુલો થઈ હોય તો, અમારા પ્રતિનિધિઓએ તે સુધારવા માટે મહેનત લેવામાં અથવા આત્મભોગ આપવામાં કાંઇ કચાસ રાખી નથી. અધિકારનો દુરૂપયોગ થવાનું પુરવાર કરવામાં આવ્યુ હોય તો તે વખતે યોગ્ય ઉપાય કરવાને મજબુત હાથે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

૩. દુકાળ અને મરકીની આફત દૂર કરવાની ગુપ્ત કુનેહ કોઇ પણ સામાન્યના હાથમાં નથી પણ આ કુદરતી ભયંકર આફતોનું સંકટ ઓછું કરવા માટે અનુભવી અધિકારીઓએ પોતાની કાબેલીયત તથા એકનિષ્ઠા બની શકે તેટલું કર્યું છે. તમારા દેશમાં આગળ

કદી પણ નહીં જણાયલી તેવી લાંબી મુદત સુધી તમે તમારી સરહદની લઢાઇઓની ભયંકર આફતોમાંથી બચી જવા પામ્યા છો. તમારા દેશમાં શાન્તિ અખંડ જળવાઇ રહી છે.

૪. સન ૧૮૫૮ ના મહાન્ ઢંઢેરામાં મહારાણી વિક્ટોરીયાના હિન્દુસ્તાનના સુલેહ ભરેલા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાની, સાર્વજનિક ઉપયોગ તથા સુધારણાનાં કામો ખીલવવાની, અને તે દેશના સઘળા લોકોના હિત સારૂ રાજ્યકારભાર ચલાવવાની પોતાની ઉત્કંઠા સંબંધી ઉદાર અભયવચન આપ્યું છે, તમારી ઐહિક સુખ શાન્તિ તથા વૃદ્ધિ કરવા માટે જે યોજનાઓ ખંતથી તૈયાર કરીને અમલમાં મુકવામાં આવી છે અને જે યોજનાઓ મહત્વતા અને સાહસના સંબંધમાં અપૂર્વ છે તે યોજનાઓ આ અભયવચન કેટલા ઉત્સાહથી પાળવામાં આવ્યું છે તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો પૂરો પાડે છે.

૫. ખંડિયા રાજા તથા બીજા રાજકર્તાઓના હક તથા માન મરતબાનું આદરપૂર્વક રક્ષણ કરવામાં આવ્યું છે તથા તે જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે; અને તેમની રાજનિષ્ઠા તથ. વફાદારી જેવીને તેવી અચળ રહી છે. ધાર્મિક મત અથવા ઉપાસનાને સબબે અમારી રૈયતમાંના કોઈ પણ શખ્સ ઉપર મેહેરબાની બતાવવામાં આવી નથી, તેમજ તેને દુઃખી કે હેરાન થવાનું કાંઈ પણ કારણ આપવામાં આવ્યું નથી. અમારી તમામ રૈયત કાયદાનું રક્ષણ ભોગવતી રહી છે. ખુદ કાયદો પણ ન્યાત જાતને અથવા તો તમારા સમાજમાં સ્થાપિત થયેલા રીવાજો તથા વિચારોને અપમાન કર્યા વગર અમલમાં મુકવામાં આવ્યો છે; તેજ પ્રમાણે તેનું સ્વરૂપ સરળ બનાવવામાં આવ્યું છે અને તે અમલમાં મુકવાનું તંત્ર નવી દુનિયામાં ધીમે ધીમે દાખલ થતી પ્રાચીન કોમોની જરૂરીઆતોને બં બેસતું થઇ પડે એવી રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું છે.

૬. અમારી મહારાણીએ જે જાહેર ઢંઢેરામાં કહ્યું છે તેને દાખ-
લેખ તે જાતીના ધર્મ રુઢીના અનુસાર હિંદીના ન્યાયી
તીરખાવ છે; તેટલા માટે જે ખાસ બારેમાં કાયદાઓ ઠરાવ
વગર દખલ થયો છે તેમ તે કાંઈ પણ સંબંધ તેમ થવાનો નથી
સમ્પૂર્ણ કાંઈ કાયદો દેશની અમારી પ્રથમ ફરજ છે. અમે જાણીએ
છીએ કે અમારી હિન્દની પ્રજાનો જે મોટો ભાગ ખેડૂત તથા
નિમકહલાલ છે ને એવા કારીગરોના તરફ વિચારની નજરથી જુએ છે,
અને આ કારીગરોને મદદનું અને આશરાની યોજનાના કામમાં
આવી આપવા દયું નહી.

૭. આ ઐતિહાસિક પ્રસંગે આપણી રહેમીયત અને મહેર-
બાનીની કંઈક પણ નિશાની જેમ એઓની વગર બહાર ગયા ન દેવો
એવી અમારી ઈચ્છા હોવાથી અમારા તરફથી એવી આજ્ઞા કરવામાં
આવે છે કે ૧૯૦૮ ની સાલમાં રાજ્યાભિષેકના સંબંધમાં ભરવામાં
આવેલા દરબારના સ્મરણીય પ્રસંગને અનુસરીને, ગુન્હા વિરૂદ્ધ કરેલા
અપરાધો માટે જે જે આસામીઓને અમારી કોર્ટોએ સજા કીધી છે,
તેમની સજા માફ કરવી અથવા તેમાં ઓછો વત્તો ઘટાડો કરવો;
પણ વિશેષ ઇચ્છા એ છે કે, એવા ગુનેહગારોએ આ દયાના કૃત્યનું
સ્મરણ રાખવું અને હવે પછી ગુન્હો ન થાય એવી રીતે તેમણે વર્તવું.

૮. સરકારી અધિકારની તથા સત્તાની જગાઓ પુરવા સંબંધી
યોગ્યતા નક્કી કરતી વખતે ન્યાત જાતના તફાવતને કોરાણે મુકવા
નિરંતર તજવીજ કરવામાં આવે છે. જેમ જેમ કેળવણી ફેલાતી જાય,
અનુભવ પાકો થતો જાય, અને હિન્દુસ્તાનના તિવ્ર બુદ્ધિવાળા તથા
યોગ્ય લાયકાતવાળા લોકો જોખમદારીની કીમત અચ્છી રીતે સમજતા
જાય તેમ તેમ સરકારી બાબતમાં હિન્દુસ્તાનની ચડતી મક્કમરીતે અને
ખાત્રીપૂર્વક થશે એવો અમને સંપૂર્ણ ભરોસો છે અને તેજ હેત છે

૯. પ્રથમથીજ પ્રજાકીય બંધારણનું ધોરણ ધીમે ધીમે દાખલ કરવામાં આવ્યું છે, અને હવે એવો વખત આવ્યો છે કે જ્યારે અમારા વાઇસરોય તથા ગવર્નર જનરલ અને બીજા સલાહકારોના મત પ્રમાણે એ ધોરણ વધારવું એ ડહાપણભરેલું થઇ પડશે. તમારામાંના મોભાવાળા વર્ગના લોકો બ્રિટિશ અમલને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા અને ઉત્તેજન પામેલા વિચારો ધરાવે છે તેથી તેઓ શેહેરીઓ તરીકે સરખા હકોની તથા કાયદા બાંધવામાં તથા રાજ્યકારભાર ચલાવવા વધારે હિસ્સો મેળવવાની માગણી કરે છે. એવી માગણી યોગ્ય તજવીજ કરીને કબુલ રાખવામાં આવે તો તેથી હાલની સરકારના અધિકારને તથા અમલને નુકસાન થવાને બદલે સામી મજબુતી મળશે. રાજયકારભાર ચલાવનાર અમલદારોને જે લોકો ઉપર તેઓ રાજ્યકારભાર ચલાવતા હોય તેમની સાથે અને જે લોકો તે રાજ્યકારભાર વિષે પ્રજામતને ચોકસ વલણ આપે છે અને તે પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેમની સાથે જો નિયમિત પરિચયમાં આવવાની વધારે તક મળે તો તેથી દેશનો રાજ્યકારભાર ઉલટો વધારે સારી રીતે ચાલશે. આ હેતુ પાર પાડવા માટે જે યોજના હાલ સંભાળપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવે છે, તે વિષે હાલ તુરત અમે કાંઇ પણ બોલવા માંગતા નથી. તે તમને થોડાજ વખતમાં જણાવવામાં આવશે. અને અમને પુરતી ખાત્રી છે કે તમારા દેશના રાજ્યકારભારની હિતકારક વૃદ્ધિમાં નોંધી લેવાજોગ નિવડશે.

૧૦. અમે અમારા હિન્દના લસ્કરની બહાદુરી તથા વફાદારીની કદર પિછાનીએ છીએ, અને અમે હુકમ કર્યો છે કે તેની લડાયક વૃત્તિ તથા વખાણવાલાયક કવાયત તથા નિમકહલાલીથી સેવા બજાવવાની તેઓની આતુરતા માટે અમારા તરફથી કરવામાં આવતી ભારે પિછાન કાંઇક સંગીન રૂપમાં આવતે નવે વર્ષે બતાવવી.

૧૧. મર્હુમ મહારાણી વિક્ટોરીઆના દિલમાં વ્હાલામાં વ્હાલી નેમ હિન્દનું કલ્યાણ કરવાની હતી. સન ૧૮૭૫ માં અમે હિન્દુસ્તાનની મુલાકાત લીધી ત્યારથીજ અમે એ દેશના રાજાઓના તથા લોકોના લાભ એવી તો પ્રેમપૂર્વક કાળજીથી તપાસતા આવ્યા છીએ કે તેમાં કાળે કરીને કાંઈ પણ ઘટાડો થયો નથી. અમારા વ્હાલા શાહજાદા પ્રિન્સ ઑફ વેલ્સ અને તેમનાં પત્નિ પ્રિન્સેસ ઑફ વેલ્સ તમારા મુલકમાં મુસાફરી કરીને પાછાં ફર્યાં ત્યારથી તમારી ભૂમિ તરફ પ્રેમની લાગણી પેદા થએલી છે, અને ત્યાંના લોકોના કલ્યાણ તથા સંતોષ માટે તેઓ ખરેખરી અને અંતઃકરણપૂર્વકની કાળજી ધરાવે છે. અમારા બાદશાહી કુટુંબ તથા વંશ તરફથી હિન્દુસ્તાન માટે એ રીતે ખંતભરેલી હિતેચ્છાની જે સાચી લાગણીઓ દેખાડવામાં આવે છે તેજ અહીંના રાજ્યના લોકોની ઉંડી તથા એકત્ર થએલી ઇચ્છા તથા નેમ નકીપણે અને વાસ્તવિક રીતે દર્શાવે છે.

૧૨. જગતના સેપીન ઇતિહાસમાં કોઈ પણ રાજ્ય અથવા સહેનશાહતના રાજ્યકર્તા તેમજ પ્રજાને આજ સુધી કદી પણ નહી સોંપવામાં આવ્યું હોય એવું મહાભારત અને કીર્તિવાળું કામ પાર પાડવા માટે જે ડહાપણ તથા પરસ્પરની ભલી લાગણીની જરૂર છે તે ડહાપણ અને ભલી લાગણી પ્રભુની કૃપા તથા મહદગી મળ્યા થાય એવી અમારી પ્રાર્થના છે.

રાજા રજવાડામાં વખણાતી "બાદશાહી યાકુતી—અનંગ વિલાસ" નામની ઉમદા દવા સરકારમાં રજીસ્ટર થયેલી છે અને તેનો સરકારી રજીસ્ટર નંબર ૨૩૧ છે. નકલીઆતથી સંભાળજો. અમારી બનાવેલ માત્ર રાજકોટમાં અમારા ઔષધાલયમાંજ મળે છે.

બાદશાહી યાકુતી.

અનંગ વિલાસ.

ગમે તે કારણથી ગુમાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે. પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. સંસાર સુખ ભોગવવા માટે દેશી અને યુનાની દવામાં ઉંચામાં ઉંચી દવા જોઈએ તો આ **બાદશાહી યાકુતિ અનંગ વિલાસ** છે. આ રાજવંશી યાકુતી વીર્યવીકારના તમામ વ્યાધી મટાડે છે અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઈ આપનાર અને નબળા માણસને પણ જુવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાભ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈ પણ જાતની પરેજીની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી ૧ ના રૂ. ૧૦.

બાદશાહી યુનાની લેપ.

અમીર ઉમરાવોમાં વખણાતી ઉમદા દવાઓમાંથી આ લેપ બનાવેલ છે અને તે ગુપ્ત ભાગની નસોને પુરતી તાકાત આપે છે. નબળી પડી ગયેલ નસોને પુરતું જોર આપી ખરૂં પુરૂપાતન લાવવા માટે આ લેપ ફતેહમંદ ઇલાજ છે. આઉંસ એકની ડબીનાં રૂપીયા આઠ. તમામ દવાઓનું પોસ્ટ ખર્ચ જુદું.

ડાકટર કાલીદાસ મોતીરામ રાજકોટ—કાઠીઆવાડ